

А.Сагдуллаев
Б.Аминов
Ў.Мавлонов
Н.Норқулов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ: ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши Академияси
Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази

А.Сагдуллаев, Б.Аминов, Ў.Мавлонов,
Н.Норкулов

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ: ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ

І ҚИСМ

“Академия”
Тошкент - 2000

24

Ватанимиз тарихига янгича ёндошиб, унинг турли хил жараёнлари ва воқеаларига холисона баҳо бериш, энг қадимги даврлардан то бизнинг замонимизгача бўлган бой тарихий ўтмишимизни тадқиқ этиш зарур. Тарих фанининг долзарб вазифаларидан бири - ўзбек халқи давлатчилиги тарихини ўрганишидир. Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ушбу китоб Ўзбекистон тарихида давлат ва жамият тараққиётининг илк босқичларидан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача бўлган катта даврни ўз ичига олган биринчи қисмидир.

Китоб махсус маърузалар тингловчилари, талабалар, ўқитувчилар ва умуман Ўзбекистон тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор А.С.Сагдуллаев

Тақризчилар: тарих фанлари доктори Р.Х.Сулаймонов,
тарих фанлари номзоди Ш.Р.Пидаев,
тарих фанлари номзоди Ф.Р.Эргашев.

Муқаддима

Ўзбекистон тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш масаласи Президент И.А.Каримовнинг асарларида алоҳида таҳлилини топиб, Ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги бой анъаналарни тадқиқ этиш долзарб муаммо тарзида махсус таъкидланди¹. Президент белгилаб берган муҳим вазифалар ва тарихчи олимлар олдида қўйилган масалалар шундан иборатки, асл манбаларга таянган ҳолда Ватанимиз тарихига янгича ёндошиб, қадимги даврлардан то бизнинг замонамизгача бўлган тарихий жараёнларни ва воқеаларни ўрганишимиз зарур.

Ҳар бир халқнинг давлатчилик ва маданияти тарихини ўрганиш нафақат илмий ёки назарий, балки чуқур маънавий-руҳий аҳамиятга эга бўлиб, ҳар биримизда ўзимиз туғилган ва яшаётган она замин билан мустаҳкам алоқадорлик ҳисини ривожлантиради.

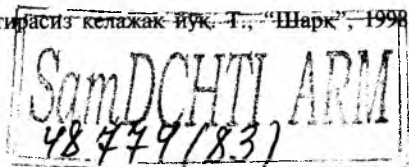
Бугунги кунда ватанпарварлик мафқурасининг зарурлиги масаласи айни муддаодир. Она замин учун Ватан равнақи, халқ манфаатлари ва фаровонлиги йўлида ҳар қандай шароитда фидокорлик кўрсатиш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир.

Ватан тушунчаси тарихий хотира, тарихий онг асосида шаклланади. Ватан туйғуси ёшлиқдан, беғубор қалбдан ўрин олади, унинг илдиэлари она тупроқда, шу она заминда биз туғилганмиз, вояга етганмиз. Ушбу туйғунинг тақомили ўрта ва олий таълим муассасаларидаги гуманитар таълим, энг аввало, Ватан тарихини ўрганиш орқали таъминланади.

Турли халқлар ўз давлатчилигининг шаклланиши босқичини ижтимоий, иқтисодий ва тарихий-маданий вазиятларига боғлиқ ҳолда турли тарихий даврларда босиб ўтдилар. Ер юзида ўз давлатчилигини ҳеч қачон ярата олмаган элатлар ва қабилалар сақланиб қолган бўлиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти бир неча минг йиллар илгаригидек, уруғ ва қабиланинг маънавий ўлчамлари, уруғ бошлиқларининг обрў-эътибори билан бошқариб турилмоқда.

Цивилизация инсоният маданияти ривожинигина анг-

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирамиз келажак йўли. "Шарқ", 1998.

латиб қолмай, шунингдек, давлатчилик тараккиёти ҳамдир. Қадимги ёзма манбаларда Ўрта Осиёдаги, шу жумладан, Ўзбекистондаги илк давлатлар ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Бу маълумотлардан ўтган асрдан бошлаб турли илмий асарлар ёзишда фойдаланиб келинди. Тадқиқотчиларнинг хулосалари бир-бирига зид бўлиб, ҳатто XX асрда ҳам Ғарбнинг айрим таниқли олимлари македониялик Искандарнинг ҳарбий юришларигача Ўрта Осиёда на давлат, на шаҳарлар бор эди, деган асоссиз фикрни илгари сурдилар.

Археолог, қадимшунос олимлар кўп меҳнат қилишларига тўғри келди. Улар Ўзбекистон ҳудудида Искандарнинг ҳарбий юришларидан бир неча юз йиллар илгари гуллаб яшнаган шаҳар харобаларини топиб текширдилар ҳамда улардан ҳам қадимгирок ўтроқ деҳқончилик маконларини очдилар.

Ўрта Осиё халқлари тарихига тегишли умумий мавзулар ва илмий муаммоларнинг мавжудлиги маълум. Улар энг қадимги даврлардан бошлаб аجدодларимиз тарихи ва маданияти билан узвий боғлиқдир. Кўпдан-кўп тарихий вазиятларда қўшни халқларни умумий маданий ва этник илдизлар бирлаштириб, уларнинг тарихий тақдири бир-бирига узвий боғланган. Қадимги даврлардаёқ турли шеваларда гаплашган қабилалар ва элатлар умумий тарихий-маданий анъаналарга эга бўлиб, антропологик ва этник жиҳатдан улар кўп ҳолларда қон-қариндош бўлганлар. Бу элатлар туб аҳоли бўлиб, ҳеч қаерга изсиз йўқолиб кетмаган ва Ўрта Осиё халқлари аجدодларининг йирик гуруҳларини ташкил қилган.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихи анча қадим илдизларга эга. Юртимизда илк давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши археология ва ёзма манбалар асосида ўрганилади.

Ҳудудимизга тегишли илк ёзма манбалар - "Авесто", ахамонийлар даври миҳсимон ёзувлари ва қадимги дунё (Юнон-Рим) даврига тааллуқли манбалар ўлкамиздаги вилоятларнинг номларини, аҳолининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Кейинги асрлар давлатчилик тарихини ўрганишда ва тадқиқ этишда Беруний, Наршахий, Абдураззоқ Самарқандий, Шарафиддин Али Яздий, Бобур, Ҳофиз Таниш

Бухорий ва бошқа муаллифлар асарлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилик тизимига ўтиш жараёни милoddан аввалги II минг йилликнинг ўрталарида бошланди. Милoddан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудида энг йирик давлатлар - қадимги Хоразм ва қадимги Бактрия мавжуд эди. Сўғдиёна ва Фарғона вилоятлари қадимги тарихнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Асрлар давомида ўзбек халқи аجدодлари чет эл босқинчилари (аҳамонийлар, юнон-македон) га қарши кураш олиб бордилар. Турли сулолалар даврида ўлкамизда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ўзгариб турди.

Ўрта асрларда ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сомонийлар, қорахонийлар, салжукийлар сулолаларининг йирик давлатлари вужудга келди. XII асрнинг ўрталарида хоразмшоҳлар мамлакатни марказлаштиришга ҳаракат қилдилар, аммо бу жараёнга мўғулларнинг юришлари ва истилоси тўсик бўлди.

Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи Амир Темур ҳукмронлиги даври билан узвий боғлиқдир. Марказлашган давлатда иқтисодий ҳаёт, меъморчилик, ҳунармандчилик, илм, фан, санъат юксак даражада ривож топди. Ушбу тарихий анъана Мирзо Улуғбек даврида давом этди.

Кейинги асрларда ўзаро низолар ва курашларга қарамай, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида янги жараёнларни кузатиш мумкин. XVIII асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиё ҳудудида учта давлат (Бухоро амирлиги Хива ва Қўқон хонликлари) пайдо бўлди. Афсуски, улар ўртасида бирлик бўлмади, сиёсий қарама-қаршиликлар, ўзаро курашлар авж олди. Бундай вазиятда Ўрта Осиё хонликлари подшо Россияси томонидан истило қилиниб, Туркистон ўлкаси мустамлакага айланди.

Шу даврдан бошлаб ўлкада истиқлолга эришиш ва миллий давлатчилиكنи тиклаш учун халқ ҳаракатлари бошланди, айниқса, XX асрнинг биринчи чорагида бу кураш ўзининг юқори нуктасига чиқди. Ўзбекистон давлат мустақиллиги эълон қилингунча, ўзбек халқи ўз ҳаётида мана шундай мураккаб босқичларни босиб ўтди.

XX асрнинг энг мухим воқеаларидан бири янги мустақил давлатларнинг ташкил топишидир. Шу асрда Ўзбекистон номи тарихий ҳақиқат бўлиб жаҳон тарихидан абадий ўрин олди. Унинг давлатчилик тарихида янги давр бошланди.

Ватанимиз тарихини мукаммал ўрганиш масаласини ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистон тарихида давлат ва жамият тараққиёти мавзуси билан боғлиқ кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган китобни тайёрлаш лозим топилди. Унинг биринчи қисми энг қадимги даврлардан бошлаб XIX асрнинг ўрталаригача давом этган тарихий жараёнларни қамраб олади.

Қўлланманинг асосий вазифаларидан бири ўзбек халқи аجدодлари ўз давлатчилик тизимига қайси даврдан бошлаб эга бўлганлиги, асрлар давомида халқимиз қурган давлатчилик тарихининг асосий босқичлари ва омилларини, бу сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларнинг ўзига хос асосий хусусиятларини очиб беришдан иборатдир.

Ўрта Осиёда илк давлатлар вужудга келиши масаласининг ўрганилиши тарихи XIX асрнинг охирларида бошланган бўлиб, бу муаммо тарихчи, манбашунос ва қадимшунослар томонидан тадқиқ қилинган. Натижада, мавзунинг айрим томонлари ёритилган бўлсада, лекин асосий масалалар юзасидан тадқиқотчилар ўртасида ягона фикр мавжуд эмас.

Собик совет тарихшунослигида давлатчиликнинг вужудга келиши масаласи асосан қуйидаги муаммоларни тадқиқ этишга йўналтирилган: мулкый табақаланиш, ижтимоий табақаланиш; эксплуатация муносабатлари, яъни давлат ўзаро низолар ва курашларга асосланган синфий жамият маҳсули эканлиги ғояси асосида ўз ечимини топган. Мустақилликнинг дастлабки йилларида чоп этилган айрим дарсликлар ва китобларимизда ҳам бундай ёндошувни кузатиш мумкин. Бу табиий бир ҳол, чунки дастлабки пайтларда Ўзбекистон янги тарихини яратишнинг аниқ йўналишлари ҳали ишлаб чиқилмаган эди.

Давлат тизимига ўтиш босқичи, тарихий жараён сифатида, энг қадимги (ибtidoий) жамиятнинг маданияти ва ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг янги босқичи бўлиб, уларнинг янада ривожланиш тараққиёти маҳсулидир. Шу давр иқтисодий ҳаётида эркин жамоатчиларнинг меҳнати ишлаб чиқаришни ривожлантираётган асосий куч бўлган.

Жамиятда қарама-қарши синфлар пайдо бўлиб илк давлатларнинг вужудга келишига асосий сабаб бўлди, деган хулоса тўғри эмас, чунки фақат давлатчиликка доир сиёсий тузилмалар, ижтимоий мансаблар ва бошқарув тизимининг пайдо бўлганидан сўнг, аниқ иқтисодий ва сиёсий сабабларга кўра, мулкый ва ижтимоий табақаланиш жараёни кескин ўзгариб, кейинчалик тез ривож топади.

Мисол учун, қадимги Миср, Месопотамия ва Юнонистонда дастлаб шаҳар-давлатлар вужудга келиб, уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётида эркин аҳоли фаолияти катта аҳамият касб этган. Аммо босқинчилик урушлари натижасида асирлар ва қулларнинг миқдори ўсиб бориши билан уларнинг меҳнатидан хунармандчилик, бинокорлик ишлари ва қишлоқ хўжалик соҳаларидаги ишлаб чиқаришда кенг фойдаланилади. Натижада қўшимча маҳсулот ва бойликлар орттирилади, айрим тўқ оилаларнинг обрў-эътибори, ижтимоий ўрни баланд бўлиб, бой-бадавлат кишиларнинг ажралиб чиқишига сабаб бўлади. Демак, қадимги давлатлар ривожининг турли босқичларига, турли хусусиятлар ва тарихий қонуниятлар хос бўлган. Шунинг учун ҳам давлатчилик тарихини даврлаштириш ва турли жамиятларга хос тарихий воқеаларни қиёсий ўрганиш долзарб вазифадир.

Ушбу китоб Ўзбекистон тарихидаги давлат ва жамият тараққиётига хос асосий хусусиятлар ва қонуниятларини ўрганиш йўлида дастлабки қадамлардан биридир. Шунинг учун ҳам у айрим камчиликлардан холи эмас. Китоб юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазаларни муаллифлар жамоаси миннатдорчилик билан қабул қилади.

Китобни ёзишда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошидаги Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази ва Ўзбекистон давлати тарихи кафедрасининг муаллифлар жамоаси иштирок этди.

Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даври

Ўзбекистон тарихининг жуда катта даври (бир неча юз минг йиллар) ёзма манбаларсиз, археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда ўрганилади. Энг қадимги одамлар ясаган қуроллар асосан тошдан бўлгани учун, инсоният тарихининг дастлабки босқичини археологлар “қадимги тош даври” деб аташган. Бу давр - палеолит, инсоният тарихида энг узоқ давом этган давр бўлиб, у ўз навбатида уч босқичга бўлинади: илк, ўрта ва сўнгги палеолит. Жаҳон тарихида илк палеолит 3-2 млн. йил аввал бошланиб, тахминан 100 минг йилликкача давом этган даврдир.

Ўзбекистон тупроғида одамлар тош даврининг энг қадимги босқичларида ўрнаша бошлаган. Илк палеолит даврига оид маконлар Фарғона водийсидаги Селенгур ва Тошкент вилоятидаги Қўлбулоқ маконлари ҳисобланади. Бу ёдгорликларда археологлар тошдан ишланган содда ва қўпол қуролларини топиб текширганлар. Илк палеолит даври одамлари жисмоний ва ақлий жиҳатдан ҳозирги қиёфадаги одамлардан анча фарқ қилганлар. Уларнинг маконлари тоғолди булоқ ва дарё бўйларида жойлашган. Одамлар асосан термачилик ва овчилик билан шуғулланиб, табиатда мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ўзлаштириб яшаганлар.

Ўзбекистон ҳудудида қадимги одамнинг дастлабки вакилларида бири “неандертал” одами тана суяклари ва бош суяги қолдиқлари Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан топилган. Неандертал одамлари 100-40 минг йиллар илгари Европа ва Осиё ҳудудларида кенг тарқалган эди. Ушбу одамларнинг қолдиқлари дастлаб Германиянинг Неандертал водийсидан топилгани учун уни “неандертал одами” деб аташ расм бўлган.

Неандертал одамлар яшаган ўрта палеолит даврига келиб қуролларнинг турлари кўпаяди ва улар асосан найзасимон ўткир учли пайконлар, тош пичоқлар, қирғичлар, кескичлар ва бошқа қуроллардир.

Ўрта тош даври иқлими совуқ бўлиб, одамлар ғорларда яшаганлар. Тешиктош ғорида гулхан излари ва кул қол-

диклари топилган. Тоғлар ёввойи ҳайвонларга бой бўлган, одамлар асосан овчилик билан тирикчилик ўтказганлар. Тешиктош ғори маконида буғу, тоғ эчкиси, ёввойи от, айик ва қуён суяк қолдиклари топилган.

Сўнгги тош даврида (милоддан аввалги 40-12 минг йилликлар) замонавий қиёфали одамнинг вужудга келиши билан йирик ҳайвонларни ов қилиш жараёни анча ривож топди. Одамлар ғорлардан ташқари ертўла ва чайласимон уйларда ҳам яшаганлар. Жамиятда жуфт оилалар пайдо бошлаган. Улар айрим уруғларни бирлаштириб, уруғ жамоасини ташкил этган. Ўша замон жамоасида она - аёлнинг ижтимоий ўрни баланд бўлиб, уруғ унинг номи билан бошланган. Она уруғи даври - матриархатнинг бошланиши ҳақида сўнгги тош даврига оид суякдан ва тошдан ишланган аёл ҳайкалчаларининг тарқалиши дарак беради. Бу ҳайкалчалар аёл эътиқодига, ҳосилдорлик қудратига ва ҳаётни давом эттирувчи онага бағишланади.

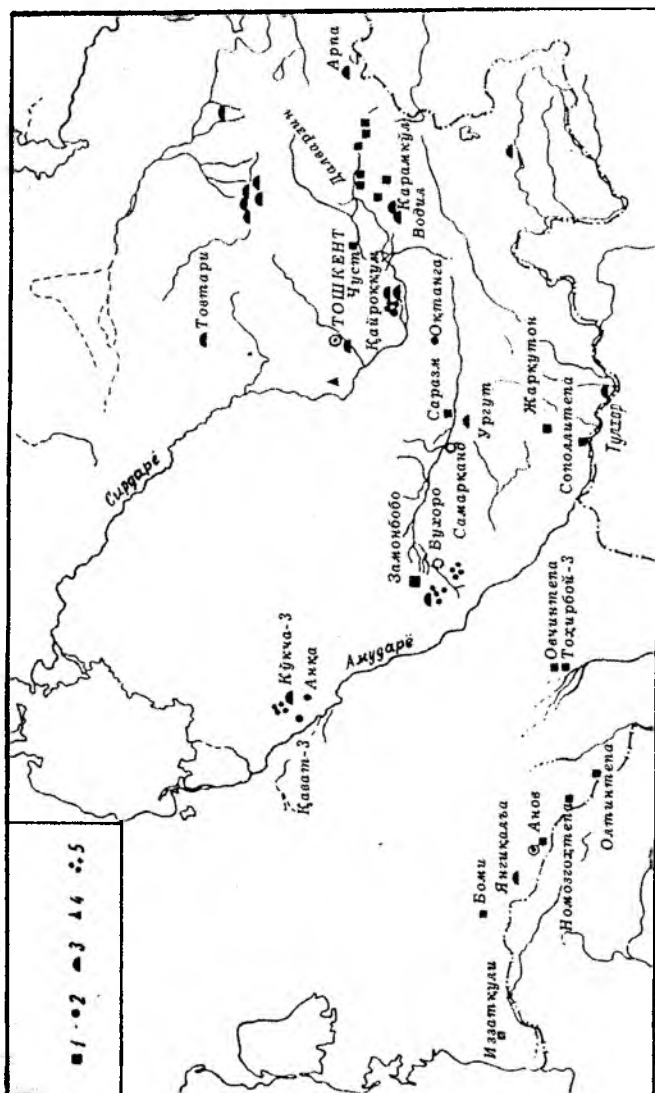
Тасвирий санъатнинг вужудга келиши сўнгги тош даврининг энг катта ютуқларидан бири ҳисобланади. Ҳайкалта-рошлик ва рассомчиликнинг пайдо бўлиши, одамлар маданиятининг ўсиши уларнинг дунёқарашлари, диний тушунчалари ва турмуш тарзи билан ўзвий боғлиқ эди.

Мезолит - ўрта тош даврида (милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар) музликнинг чекиниши натижасида иқлим ўзгариб, фауна ва флора - ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ривожланишига таъсир қилади.

Мезолит даври одамларининг энг катта ютуқларидан бири ўқ ва ёйни кашф этилиши бўлди. Овчиликдан ташқари балиқчилик ривожланади. Ёввойи ҳайвонларни хонакилаштириш натижасида чорвачиликка асос солинади. Мезолит даврининг сўнгги босқичларида Олд Осиё ва Икки дарё оралиғида термачиликдан деҳқончиликка ўтиш бошланган. Бу жараён қадимги Шарқнинг бошқа ўлкаларида (Ўрта Осиёда ҳам) бир оз кеч содир бўлган.

Неолит - янги тош даврида (милоддан аввалги 6-4 минг йилликлар) деҳқончилик ҳўжалиги Жанубий Туркманистонда тарқала бошлаган. Ҳўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига ўтиш (чорвачилик ва деҳқончилик) кишилиқ жамиятида инқилобга олиб келган.

Энеолит-мис-тош даврида (милоддан аввалги 4-3 минг йилликнинг ўрталари) одамлар металл билан ишлашни ўрганишган. Унгача улар фақат тошдан, ёғочдан ва суякдан ясалган қуроллардан фойдаланганлар.

Энеолит ва бронза даври ёдгорликлари (1 - ўтrock дехқончилик манзилгоҳлари, 2 - чорвадор қабилалар манзилгоҳлари, 3 - қадимги қабристон, 4 - алоҳида топилмалар, 5 - чорвадорлар манзилгоҳлари гуруҳи).

Неолит ва энеолит давридан бошлаб Ўрта Осиё тарихида янги маданий ва иқтисодий ўзгаришлар содир бўлди. Неолитда кулолчилик вужудга келди, тўқувчилик ривожланди, пахсадан уй-жойлар қурила бошланди. Энеолит даврида хом гишт қурилишда ишлатилди, кишлокларда қўп хонали уйлар ва катта-катта иншоотлар қуриш ишлари амалга оширилади. Милoddан аввалги 4-минг йилликда Ўрта Осиёнинг жанубида суғорма деҳқончилик вужудга келиб, анҳорлар ва ариклар очилди, унумдор ерлардан кенг фойдаланиб, турли ўсимликлар (арпа, бугдой, жавдар) экилди, мевачилик ривожланди.

Милoddан аввалги 3-минг йилликнинг ўрталарида бронза (мис, қалай ва қўрғошин қоришмаси) даври бошланиши билан ота уруғи - патриархат ривож топади. Бронза даврида деҳқончилик ҳўжалиги янги ерларда, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам кенг ёйилган. Мазкур даврда ишлаб чиқариш муносабатлари тез ривожланиб, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар янги асосда тараккий этади.

Бронза даврида Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, боши чўзинчоқ, юзи ингичка одам вакиллари тарқалган. Ўрта Осиёнинг шимолий дашт ва чўл қисмида жануб аҳолисидан фарқ қилган боши думалок, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаган. Жанубий қиёфали одамлар Ўрта ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисми, Урал, Волга ерларигача тарқалганлар.

Милoddан аввалги 2-минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфадаги яъни деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган одамлар вакиллариининг аралашиб кетиши жараёни бошланади. Шу даврга келиб бронза даври қабилалари Ўрта Осиёдаги турли элатларга асос солганлар.

Ўзбекистон ҳудудида жойлашган шу элатларнинг вакиллари: сўғдлар, бактрийлар, хоразмийлар ва саклар, ўзбек халқининг қадимги аجدодларидан бўлиб, улар ҳақида айрим маълумотлар қадимги ёзма манбаларда сақланган. Дастлабки

манбалар кам ҳамда маълумотлар айтарли тўлиқ бўлмаса ҳам, улар қадимги маданий, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Милоддан аввалги 1 минг йилликдан бошлаб йирик маданий-тарихий вилоятлар: Хоразм, Бактрия, Сўғд, Фарғона, Шош (Чоч) қадимдан то ўрта асрларгача Шарқ худудларида жуда машҳур бўлган.)

Антропологик ва ёзма манбалар Ўрта Осиёда алоҳида энг қадимги элатларнинг шаклланиши ва этник худудларнинг ажрала бошлаши милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Бу масалани ўрганиш ўта мураккаб муаммо бўлса ҳам, шуни айтиб ўтиш керакки, милоддан аввалги VI асрнинг иккинчи ярмида Эрондаги ахамонийлар сулоласи подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари бошланганда, бу элатларнинг ажрала бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли қадимги халқларнинг худудий жойлашуви, вилоятларининг умумий чегаралари ахамонийлардан анча олдин пайдо бўлган. Ёзма манбаларга кўра ахамонийлар Ўрта Осиёнинг алоҳида йирик вилоятларига қарши ҳарбий юришларни бошлаганлар.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихдан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи кўп минг йиллар давомида ривожланган жуда катта даврларни ўз ичига олган. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этник жараёнларни бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар ва қабилаларнинг аралашиб кетиши, ҳўжалик турлари, урф-одатлари ва маданий анъаналарнинг қўшилиб, янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ.

Умуман, Ўрта Осиё мураккаб этник-маданий тараққиёт чорраҳасида жойлашган бўлиб, мезолит давридаёқ (9-14 минг йил аввал) бу ерда дастлаб қадимги овчилар ва балиқчилар, кейин бошқа қадимги даврларда (неолит, энеолит, бронза) деҳқонлар, овчилар ва балиқчилар, деҳқонлар ва чорвадорларнинг турли кўринишдаги ўзаро алоқалари пайдо бўлган. Уларнинг яқин қўшнилиги, узвий алоқалар нафақат маданий, балки этник қўшилиб, аралашиб кетишга олиб келган. Аммо шунга эътибор бериш лозимки, Ўзбекистон худудига ҳар қандай янги қабилалар оқими келмасин, этногенез асосини маҳаллий туб аҳоли ташкил этди, чунки улар кўчиб келган

кабилаларга нисбатан ҳамиша кўп бўлган эди. Буни археологик ва антропологик тадқиқотлар ҳам исботлайди.

Президент И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асаридаги “Тарихимиз каби, қадим маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга кўплаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверди, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди” деган сўзлар, бу тарихий ҳақиқатнинг энг лўнда ифодасидир.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудларида яшаб ўтган кабилалар ва элатларнинг тарихи ва маданияти изсиз йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аجدодларимизнинг йирик гуруҳларини ташкил этиб, энг қадимги ёзма манбаларда тилга олинган.

Археологик маълумотларга қараганда, Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик милоддан аввалги 2-минг йилликда кенг тарқалди.

Бронза даврига оид маконларни қадимшунослар Сурхондарё, Бухоро воҳаларидан ва Хоразмдан топиб текширганлар. Сурхон воҳасида ўтроқ маконлар тоғ дарёлари қиргоқлари бўйида жойлашган бўлиб, сойлардан деҳқонлар даласига сув чиқарилган. Сополли макони (Музробод воҳаси) уч каторли мудофаа девори билан ўраб олинган эди. Бу ердан кўп хонали уй-жойлар, ҳунармандчилик устахоналари, бронзадан ясалган меҳнат қуроллари, яроғ-аслаҳалар, қулолчилик чархда ишланган сопол идишлар ва бошқа буюмлар қазиб топилди. Бронза даврига оид бошқа бир макон - Жаркўтон (Шеробод воҳаси) манзилгоҳи анча катта майдонга эга бўлиб, мудофаа деворлар билан ўралган ва мустаҳкамланмаган қисмларга бўлинган.

Хоразмда бронза даври деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган кабилаларининг моддий-маданият ёдгорликлари Тозабоғёб маданияти номи билан машҳур. Маконлар ярим ертўлали уй-жойлардан иборат бўлиб, атрофида каналлар ва қадимги суғориш майдонлари аниқланган. Ертўлалар тўғри

бурчакли ёки думалок шаклда қурилган. Улардан ўчоқ қолдиқлари, сопол идишлар ва бронзадан ишланган қуроллар топилган.

Зироатчиларнинг яна бир қадимий маркази ёдгорликлари Зарафшон водийсидаги Замонбобо қўли (Бухоро воҳаси) яқинидан топиб текширилган. Дехқончилик билан бирга одамлар чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Бронза даврида улар қорамол, туя, от, қўй, эчкиларни қўлга ўргатганлар.

Археологик манбаларга кўра, Хоразм тупроғида милоддан аввалги 2-минг йилликнинг охири - 1-минг йилликнинг бошларига оид пахса ёки хом гиштдан қурилган уй-жойлар, мудофаа деворлари ва турли иншоотлар топилмаган. Сопол идишлар қўлда ясалган бўлиб, бу давр маҳаллий хунаромандчилигида кулолчилик чархи номаълум бўлган. Худди шундай тарихий вазият Замонбобо маданиятига ҳам хосдир. Замонбобо маконида ярим ертўла чайла-уй қолдиқлари қазиб очилди. Сопол идишлар қўлда ишланган. Замонбобо моддий топилмаларида дашт қабилалари маданиятига ва жанубий ўтроқ деҳқончилик маданиятларга мансуб хусусиятлар сақланиб қолган.

Бронза даврида яшаш худудлари тобора кенгайиб борган, табиий бойликлар, янги конлар, суғориладиган ерлар ва кенг яйловлар қадимги қабилалар учун зарурият тақозосига айланган.

Ўрта Осиёда қадимги қабилалар томонидан янги ерларни кенг ўзлаштириш жараёни милоддан аввалги 4-минг йилликнинг охири - 3-минг йилликда бошланган. Зарафшоннинг юқори қисмида Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда топилган, 90 гектар майдонда жойлашган Саразм қишлоғи харобаси моддий топилмаларида Жанубий Туркменистон зироатчилари ва Хоразмнинг Калтаминор маданиятларига мансуб буюмлар бор. Худди шу даврда (милоддан аввалги 4-3-минг йилликларда) Афғонистоннинг шимоли-шарқида Ҳинд-Покистоннинг машҳур Хараппа маданиятига оид вакилларнинг маконлари пайдо бўлади. Бу йўналишда Хараппа маданияти вакиллари баланд Ҳиндикуш тоғ йўлларида ошиб ўтганлар. Қадимги қабилаларнинг машғулотлари янги ерларни ўзлаштиришдан ташқари, қазилма бойликлар: мис, қалай ва қўроғшин конларини қидириш билан ҳам боғлиқ бўлган.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг иккинчи ярмида уй чорвачилиги билан бирга яйловларда боқиладиган чорвачилик ҳам келиб чиққан. Ўрта Осиё дарёлари бўйлаб бронза даври маданий-иқтисодий алоқалари ва янги ерларга қўчиш йўллари пайдо бўлади. Бу йўллар ёқасидан қадимги масканлар, мазор-қўрғонлар ва қабрлар топилди.

Чорвадор қабилаларга мансуб Самарқанд яқинидаги Мўминобод, Қуйи Қашқадарёдаги Гужайли ёдгорликлари топиб текширилган. Жанубий Тожикистон ҳудудида ҳам шу даврга оид дашт қабилаларнинг маконлари ва қадимги қабристонлари топилган. Археологик маълумотларга қўра, Зарафшон, Хисор, Боботоғ ва Помир тоғлари ён бағирларидаги кенг яйловларда қабилалар асосан майда чорва моллари боқиш билан шуғулланганлар.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярмига келиб Ўзбекистон ҳудудида турли маданий анъаналарга эга қабилалар яшаган. Шу даврда Сурхон воҳсида ривожланган моддий маданият Тозабоев ва Замонбобо маданиятларидан фарқ қилган (бинокорлик, уй-жой қурилиши, хунармандчилик борасида). Ўз навбатида Хоразм ва Бухоро маданияти дашт чорвадор қабилалари маданиятидан фарқ қилган. Аммо қабилалар орасида мавжуд бўлган доимий алоқалар ва ўзаро таъсирлар маданий хусусиятларнинг тарқалишига ҳам олиб келган. Шу асосда Ўзбекистон вилоятларида деҳқончилик ва чорвачилик ҳўжаликларининг анъаналари кенг тарқалган.

Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг охири - 1-минг йилликнинг бошларида Фарғона водийсида Чуст маданияти ривожланган. Бу маданиятни яратган деҳқонлар ертўла, пахса ёки хом ғиштдан қурилган уйларда яшаганлар. Баъзи масканлар мудофаа деворлари билан ўралган (Чуст, Далварзин).

Чуст моддий маданияти юксак даражада ривожланган. Қадимги ёдгорликлар таркибидаги тош ва жез ўроқлар, пичоқлар ҳамда арпа, буғдой, тарик донлари ва улар учун қовланган ўралар қўшқиларнинг асосан деҳқончилик билан машғул бўлганликларидан дарак беради.

Қашқадарёнинг энг қадимги аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган, маконлари пахса ва хом ғиштдан қурилган уй-қўрғонларининг қолдиқлари милоддан аввалги IX-VIII асрларга

бориб тақалади. Топилган археологик манбалар Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон воҳаларининг бинокорлиги, моддий маданиятининг бир-бирига анча яқин бўлганлигидан далолат беради.

Милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларида Тошкент воҳасида Бургулик маданияти ривож топган. Қадимги қабилалар асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. Мудофаа деворлари билан ўралган йирик масканлар бўлмаган, турар жойлар ярим ертўлалардан иборат бўлиб, қўлда ишланган сопол идишлар, бронза ўқлар ва тош куроллари топилди.

Милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид Хоразм ёдгорликлари Амиробод маданияти номи билан аталган. Бу давр ёдгорликлари маҳаллий бронза даври Тозабогёб маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар жой, суғориш каналлар излари ва қўлда ясалган идишлар билан машхур бўлган. Бронза буюмларидан ўроқлар, жез игналар ҳамда ўқ учлари қуйилган тош қолишлар топилган.

Шу даврдаги Ўзбекистон туб аҳолиси ҳаётида катта ижтимоий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлар содир бўлган.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихидан

Жаҳон тарихидаги илк давлатлар деҳқончилик ва чорвачилик каби ишлаб чиқарувчи хўжаликлар пайдо бўлган жойларда шаклландилар. Минг йиллар давомида фақат термачилик ва овчилик ҳисобига яшаб келган, деҳқончиликни билмаган кўпгина қабилалар ва элатлар давлатчилик босқичига кўтарила олмадилар.

Деҳқон ўз меҳнати билан овчи қўлга киритадиган ўлжага қараганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарарди. Деҳқончилик одамларнинг ўтроқ ҳаёт кечиришга, хунармандчиликнинг шаклланишига, маҳсулот айирбошлаш ва савдо-сотиққа асос солди.

Энг қадимги давлатлар милоддан аввалги 4-минг йилликда Икки дарё оралиғи (Месопотамия) ва қадимги Мисрда пайдо бўлди. Бундан 10 минг йиллар илгариёқ бу ерда

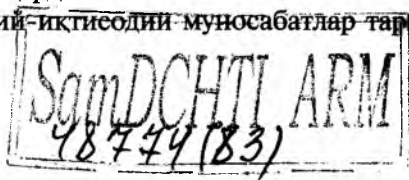
термачилик ва овчилик асосида экинларни етиштиришга ва ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиш - чорвачиликка ўтиш бошланади. Аста-секинлик билан деҳқончилик бу ердан қўшни ҳудудларга (Кавказorti, Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Ҳитойга) тарқалади. Милоддан аввалги 3-2-минг йилликдаёқ Қадимги Шарқ аҳолиси ўртасида зич тарихий маданий алоқалар мавжуд эди.

Археологик топилмалар шуни кўрсатмоқдаки, милоддан аввалги 2-минг йиллик ўрталарида Ўзбекистон (Сурхон воҳаси)да қадимги деҳқончилик маданияти ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни бошланади. Бу жараён босқичма-босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга эди.

Илгариги ўқув қўлланмалари ва дарсликларда илк давлатларнинг шаклланишини эксплуатациянинг пайдо бўлиши ёки бошқа кишилар меҳнати билан яратилган маҳсулотни ўзиники қилиб олишнинг вужудга келиши натижасида жамиятнинг бир-бирига душман синфларга бўлиниши билан боғлаб тушунтирилар эди. Аслида, турли манбалар илк давлатчиликка ўтишда бошқача тарихий вазиятни кўрсатмоқда.

Дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш тизими майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, ҳўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланиладиган қадимги суғорма деҳқончилик воҳаларида пайдо бўлган. Бундай воҳалар аҳолиси учун ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, маконлар ва манзилгоҳлар ҳудудини мудофаа қилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини бошқариб туриш масалаларини ечиш муҳим ва ҳаётий зарурият эди. Бу вазифаларни ҳал қилиш мақсадида, у ёки бу кўринишдаги ишларни (кенг қўламдаги қурилиш ва суғоришни, ерни ва суғориш учун сувни тарқатиш устидан назорат қилишни, жамоадаги диний урф-одатларни бажаришни, баҳсли масалаларни ҳал қилишни ва бошқаларни) ташкил этиш учун жамият жамоадаги ҳурматга эга бўлган кишиларни - йўлбошчиларни юзага чиқарди.

Шу тариқа, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тарак-

киёти жамиятда алохида хурмат-эътиборга лойиқ бўлган кишиларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Улар ижтимоий ишлаб чиқаришда доимий банд бўлмасдан, фақатгина ижтимоий ва ҳўжалик ҳаёти устидан назорат ва раҳбарликни амалга оширдилар. Лекин улар на бой-бадавлат кишилар, на эксплуататорлар ва на кулдорлар эдилар. Жамиятда бундай кишиларнинг ажралиб чиқишига уларнинг ахлоқий хислатлари ва обрў-эътибори сабаб бўлган холос. Аммо бу муҳит кейинчаликки алохида тўқ оилаларнинг пайдо бўлишига олиб келди ва аста-секинлик билан жамоадаги юксак ҳурматга асосланган ҳокимият мерос тариқасида отадан ўғилга ўта бошлади.

Ўзбекистондаги дастлабки давлат уюшмалари ҳам деҳқончилик воҳалари аҳолисини четдан бўладиган босқинчилардан ҳимоя қилиш ва жамоадаги муносабатларни ҳуқуқий бошқариб туриш учун ташкил топди.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги қадимги бронза даврига оид ёзма маълумотлар йўқ бўлганлиги учун унинг бу даврга оид тарихи фақатгина археологик топилмаларга асосланиб ўрганилади. Бу манбалар қадимги жамият тараққиётидаги барча мураккаб жараёнларни тўлиқ очиб бера олмайди.

Ўзбекистоннинг милoddан аввалги 1-минг йилликнинг биринчи ярмига оид тарихи ёзма манбаларда қисман ёритилган. Ўрта Осиё тарихига тегишли “Авесто”, ахамонийлар даври михсимон ёзувлари ва қадимги дунё (Юнон-Рим) илк ёзма манбалари Қадимги Шарқ ва дунё тарихида биринчи бўлиб ўлкамиздаги элатларнинг, алохида жойлар, тоғлар, дарёлар ва кўлларнинг, афсонавий қаҳрамонлар ва подшоларнинг номларини, аҳолининг турмуши, дини, маданияти, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тузуми тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олади.

Бу манбалар тўлиқ бўлмаганлиги учун қадимги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларни ўрганишда ёзма ва археологик манбаларни бир-бирига солиштириш зарурати келиб чиқади. Археологик маълумотлар ёзма манбаларни кенгайтириб, тарихий тараққиётнинг аниқ йўналишларини (кўп ҳолларда археологик манбалар ёзма манбаларга қара-

ганда тарихий-маданий жараённинг бошқа йўналишларини ҳам) кўрсатади.

Дастлаб “Авесто” 21 та китобдан иборат бўлган. Ҳозирги вақтгача унинг айрим қисмлари: Ясна - “қурбонлик”, Виспрат - “барча ҳукмронлар”, Яшт - “қадрлаш”, “улуғлаш”, Видевдат - “девларга қарши қонун” сақланиб қолган. Буларнинг барчаси III-VII асрлар сосонийлар даврида таҳрир қилинган.

Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17таси “Гохлар”, яъни зардуштийлик динининг асосчиси Заратуштранинг “Муқаддас қўшиқлари” - диний насихатларидан иборат.

Заратуштра (юнонча Зароастр, ўрта форс тилида Зардушт) қадимги дунё муаллифлари маълумотларига кўра афсонавий шахс ҳисобланган. Аммо “Авесто”нинг Гохлари ва Яшт боблари Заратуштрани тарихий шахс сифатида ёритади. Беруний маълумотларига кўра, Заратуштранинг туғилган санаси македониялик Искандаргача бўлган 258 йил ҳисобланади. Заратуштра 77 ёшида вафот этган ва унинг ҳаёт санаси милоддан аввалги VII-VI асрга тўғри келади, деб фараз қилинади.

Заратуштранинг туғилган жойи ва ватани ҳақида “Авесто”да ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Манбага кўра, Заратуштранинг диний насихатлари ўз ватанида тарафдорларини топмаган. Шунинг учун ҳам янги диннинг асосчиси ўз юртидан қочишга мажбур бўлган.

Гохларда Заратуштра бундай хабар қилади: “Қай томонга, қайси юртга қочиб қутулсам, мени жангчилардан ва қохинлардан ажратиб қўйдилар, жамоа мени қувнатмайди, мамлакатларнинг ёвуз сардорлари мени қабул қилмайдилар”. Заратуштрани подшо Кави Виштасп ўз юртида қабул қилган. Унинг узоқ ва яқин қариндошлари Заратуштра таълимотига жуда ҳам қизиққанлар, шунингдек, унинг эътиқодини қабул қилган биринчи тарафдорлари бўлиб ҳисобланадилар.

“Авесто”га асос солинган юртнинг географик жойлашувини аниқлаш ҳам қизиқ муаммодир. “Авесто” тили, “Авесто” вилоятларининг тарихий географияси бу манбанинг ватани, Эрон ёки Олд Осиё бўлмаганлигидан далolat беради. Олимларнинг фикрига кўра, “Авесто” Хоразм, туп-

роғида пайдо бўлган. “Авесто”нинг энг қадимги географик номлари Ўрта Осиё ва унга чегарадош вилоятлар билан боғланади. “Авесто” китоблари қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади: қадимги географик тушунчалар, ҳудудий, этник, қабилалар ва вилоятлар номлари; қадимги мамлакатларнинг рўйхати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар; ижтимоий ва сиёсий тузум, зардуштийларнинг фалсафаси; дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар ва бошқалар.

Аҳамонийлар даври ёзувларида Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари тўғрисида турли хил маълумотлар бор. Бу ёзувлар милoddан аввалги VI-IV асрларга оид бўлиб, Бехистун ва Нақши Рустам қоятошларида, Суза, Персепо́л ва Ҳамадон шаҳарларида топиб текширилган.

Юнон-форс урушлари бошланиши билан милoddан аввалги VI-IV асрлар сиёсий воқеаларида иштирок этган Ўрта Осиё халқларининг тарихи қадимги юнон тарихшуносларининг асарларида ёритилган.

Бу борада Ўрта Осиё халқлари тўғрисида қисқа бўлса-да, жуда аниқ маълумотлар берувчи Геродотнинг “Тарих” китоби қисмлари айниқса қимматлидир. Қадимги даврлардан бошлаб бу китоб дунёда энг машҳур тарихий асарлардан бири бўлиб ҳисобланган. Унинг муаллифи Геродот “тарихнинг отаси” деб ном олган.

Геродотнинг тарихий анъаналарини давом эттирган бошқа бир юнон тарихшуноси Ктесий Кичик Осиёдаги Книд шаҳридан бўлган. У милoddан аввалги 414 йилдан бошлаб аҳамонийлар подшоши Артаксеркс II саройида табиб вазифасини бажарган. Подшо саройида у Шарқ чегараларида жойлашган узок шаҳарлар, давлатлар ва халқлар ҳақида кўп хикоялар эшитган. Эрондан юртига қайтганидан сўнг Ктесий қадимги форслар тарихини ёритишни режалаштирган. Аммо тўпланган маълумотлар айнан форслардан ташқари кенг тарих тасаввурига ҳам асос солган.

Қадимги юнон тарихшуносларидан яна бошқа бири Гекатей ҳақида қисқа бўлса ҳам айтиб ўтиш лозим. Гекатей Милет шаҳридан бўлиб (милoddан аввалги VI-V асрлар) олимлар фикрига кўра, биринчи бўлиб аҳамонийлар ўлкаларининг рўйхатини келтирган ва Қадимги Шарқ халқлари

ҳақида хабар қилган (шу жумладан, Ўрта Осиё халқлари ҳақида ҳам).

“Авесто”, қадимги форс ёзувлари, Гекатей, Геродот, Ктесий ва бошқа юнон тарихшуносларининг асарлари Ўрта Осиё тарихий вилоятлари рўйхатини қуйидаги тартибда кўрсатиб беради:

"Авесто"	Қадимги форс ёзувлари	Юнон тарихчилари
Моуру	Марғуш	Марғиёна
Сўгда	Сўтуда	Сўндиёна
Баҳди	Бактриш	Бактриёна
Хваризам	Хваразмиш	Хорасмия
-	Партава	Парфиёна
Тур, дану	Шак, сак	Саклар, массагетлар

Тарихий маълумотларга кўра, Марғиёна ерлари Мурғоб воҳаси, Сўндиёна - Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Бактриёна (Бактрия) - Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисми, Жанубий Тожикистон ва Сурхондарё вилояти, Хоразм - Амударёнинг ўрта ва қуйи қисмидаги ерларини ўз ичига олган.

Саклар Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг тоғлари, даштлари ва чулларида яшаган кўчманчи чорвадор қабилалардир. Ахамонийлар ёзувларида саклар қуйидаги гуруҳларга бўлинган: сака тиграхауда “тигра”-бу “ўткир”, “хауда” - “бош қийим”, “сака-хаумоварка” - “хаома муқаддас ичимликни улуғлаган саклар”, сака тийай пара сўгдам - “сўғдларнинг нариги ёғидаги саклар”, сака тийай дарайё - “дарё, денгиз нариги ёғидаги саклар”.

Сакларнинг ёдгорликлари - қадимги қабристонлар ва мозор, қўрғонлар жуда кенг ҳудудда топиб текширилган (Каспий, Орол денгизи атрофидан Балхаш кўлигача, Помир ва Тангритоғ ўлкаларида, Қуйи Зарафшон, Амударё, Сирдарё ерларида). Саклар ҳужалигида чорвачилик катта аҳамиятга эга бўлган. Бу қабилалар қорамол, майда чорва ҳамда

отларни кўпайтирганлар. Сакларнинг ёдгорликларида бронза ва темирдан ишланган ҳарбий қурооллар, зеб-зийнат буюмлари, меҳнат қурооллари ва сопол идишлар учрайди.

XIX асрнинг охиридан бошлаб олдинги йиллар жаҳон тарихшунослигида Ўрта Осиёда илк давлатларнинг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганишда “Авесто”даги маълумотлар, Гекатей ва Геродот асарлари, шунингдек, тарихшунос Ктесийнинг маълумотлари асос бўлиб хизмат қилди.

ЎИлмий адабиётларда Ўрта Осиёда аҳамонийлар давригача мавжуд бўлган қуйидаги давлат уюшмалари ҳақида сўз юритилади:

1. Арёшайёна - Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятларнинг уюшмаси.

2. Арёнам Вайжо ҳам Арёшайёнадек ёки унинг маркази Ария ва Марғиёнада бўлган “Катта Хоразм” ёки Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм давлати.

3. Қадимги Бактрия давлати.

Олимларнинг айтишича, Арёшайёна, “Авесто”да тилга олинган Кави Виштаспнинг подшолиги бўлиб, милoddан аввалги IX-VIII асрларда Дрангиана, Сатагадия, Ария, Марғиёна ва Амударё ўрта оқимидаги вилоятларни бирлаштирган. Ғарб олимлари В.Б.Хеннинг ва И.Гершевичлар Кави Виштаспнинг давлати Марв ва Ҳирот атрофида жойлашган “Катта Хоразм” деб ҳисоблаганлар.

Бу масалада кўплаб илмий ишлар ёзилган, мунозаралар бўлган бўлса-да, “Катта Хоразм” муаммоси тўла ечимини топмаган. Бу илмий назария Геродотнинг Акес дарёси сувларидан фойдаланиш ҳақидаги маълумотларига асосланиб, пайдо бўлган: “Осиёда бир водий бор. Унинг барча томони тоғ билан ўралган, тоғни эса бешта дара кесиб ўтади. Бир вақтлар бу водий хоразмликларга қарашли бўлиб, хоразмликлар, парфияликлар, саранглар ва таманейларнинг чегарадош ерларида жойлашган. Форсларнинг ҳукмронлиги бошлангач, водий форс подшоси ҳукмронлигига ўтган. Водийни ўраб олган тоғдан Акес номли йирик дарё бошланади”.

Баъзи тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, аҳамонийлар давридан олдин хоразмликлар Парфия чегараларидан шарқий йўналишда, Копетдоғ ёнбағирларида жойлашганлар.

Хоразм давлатининг маркази Марв ва Ҳирот атрофида

бўлиб, бу давлатни форслар подшоси Кир II томонидан бўйсундирилгандан сўнг хоразмликлар Қуйи Амударё - ҳозирги Хоразм вилоятига кўчиб борганлар деб фараз қилинган. Ушбу назарияга кўра, милоддан аввалги VI асрда қадимги форслар хоразмликларни жанубдан Қуйи Амударё ерларига сиқиб чиқарганлар.)

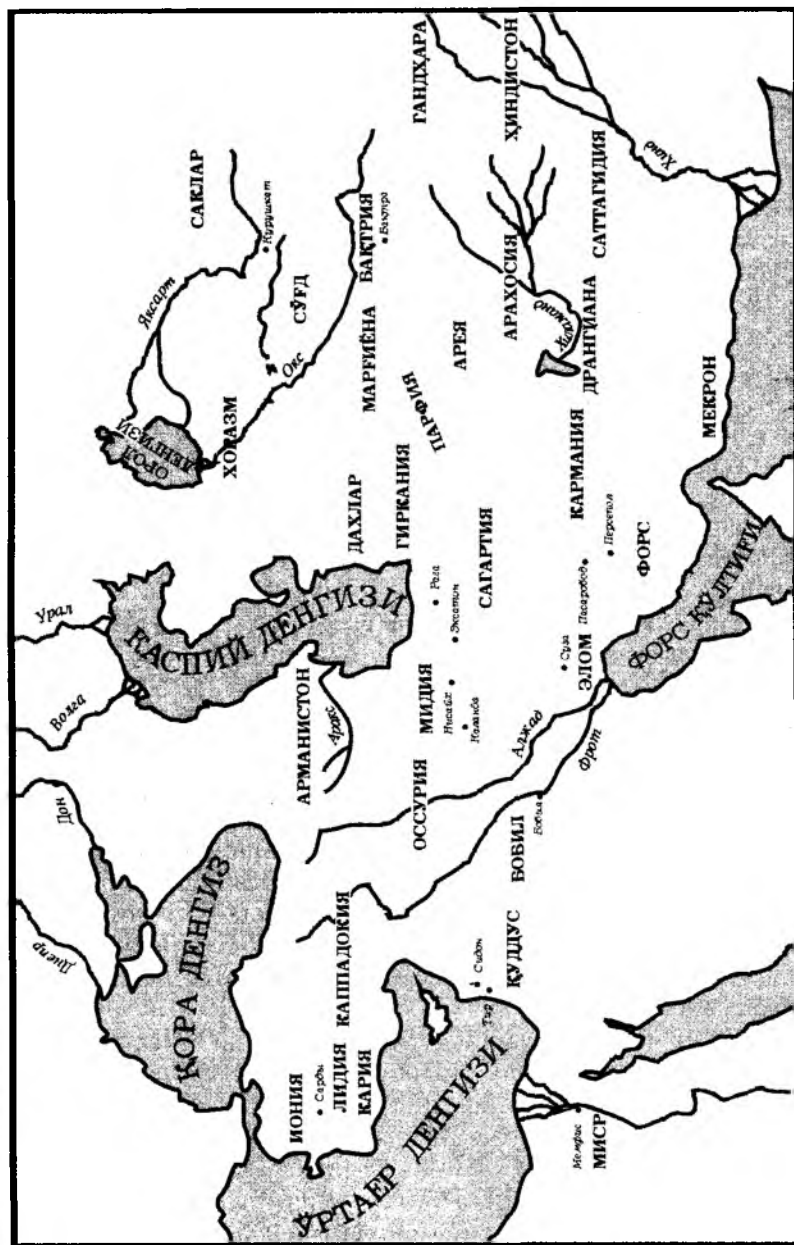
С.П.Толстов, Я. Ғуломовлар бу назарияга қарши бўлиб, хоразмликлар Ўрта Осиёнинг жанубидан кўчиб келмаганлар, Хоразм давлати Қуйи Амударёда қадимги замонлардаёқ вужудга келган деб хулоса қилганлар. Аммо бу давлатнинг чегаралари ҳозирги Хоразм вилояти ҳудудидан анча кенг бўлган.

Милоддан аввалги 700-540 йиллар қадимги Бактрия давлатининг (айнан Бактрия, Марғиёна ва Сўғдиёна вилоятларининг маълум қисмлари сифатида тахмин қилинади) ривожланган даври бўлиб, бу йирик давлатнинг ҳудудий чегаралари: Мурғоб воҳаси, Ҳиндикуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро ҳудудларига бориб тақалган бўлиши мумкин.

Бу даврда Бактрия вилоятларига қадимги Хоразм давлати ва сак-массагетларнинг ҳарбий-сиёсий уюшмасига тегишли ўлкалар чегарадош бўлган.)

(Марғиёна ва Сўғдиёна қадимги Бактрия давлатининг айрим қисмлари бўлганлиги ҳақида турли хил маълумотлар мавжуд. Қадимги форс подшоси Доро I Марғиёнадаги Фрада бошчилигидаги кўзғолонни (мил.авв. 521 й.) тор-мор қилгани ҳақида Беҳистун ёзувларидаги “Мана нималарни мен Бактрияда қилдим” дея хулосалайди. Доро III даврида Бактрия ва Сўғдиёна бирлаштирилган ўлка бўлиб, унда Бесс исмли сатрап ҳокимлик қилган даврда Марғиёна, Бактрия ҳамда Сўғдиёна аҳолисининг урф-одатлари ва маданияти бир-бирига анча ўхшаш бўлган.)

Археологик манбаларга кўра, Бактрия ва Сўғдиёна вилоятларидагидек, Хоразм тупроғида милоддан аввалги IX-VIII асрларга оид пахса ёки хом гиштдан қурилган уй-жойлар, мудофаа деворлари ва турли иншоотлар топилмаган. Сопол идишлар қўлда ясалган, кулолчилик чархи бу давр маҳаллий ҳунармандчилигида номаълум бўлган. Айрим тадқиқотчилар шу вазиятни ҳисобга олиб, аҳамонийларгача бўлган даврда

МИЛОДАН АВВАЛГИ VII-VI АСРЛАРДА ЎРТА ОСИЁ ВА КАДИМГИ ШАРҚ

Хоразм тупроғида йирик давлат ташкил топмаган деб хулоса чиқарганлар.

Аммо шунга эътибор бериш керакки, милoddан аввалги VII асрнинг охирларига келиб, қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири Кўзалиқир мудофаа деворларининг тузилиши билан Бактриядаги Қизилтепа шаҳар деворларининг тузилишида анча ўхшашликлар топилди. Бактрия ва Хоразм шаҳар марказлари мудофаа деворларининг ўртасида жангчилар юриши учун махсус йўлак бўлган. Шаҳар деворлари устига ўқ отиш учун мудофаа буржлари қурилган. Деворларда ҳар 2 метрда шинаклар қолдирилган. Демак шу даврга келиб Хоразм тупроғида йирик шаҳар марказлари пайдо бўлди.

Милoddан аввалги VI аср Хоразм сопол идишлари Марғиёна, Бактрия ва Сўғдиёна кулолчилик буюмларига ўхшаш бўлиб, улардан унча фарқ қилмайди.

Қурилиш, уй-жойларнинг тузилиши ва мудофаа бинокорлиги, сопол идишлар ва бошқа моддий манбаларнинг барчаси унга хос хусусиятлари билан умумий маданиятга мансубдирлар. Бу даврда Хоразм тупроғида Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида жуда қадимги замонлар (энеолит ва бронза даври)даёқ ривожланиб маълум бўлган маданий хусусиятлар ва анъаналарнинг кенг тарқалиши, маҳаллий аҳолининг моддий маданиятига жорий қилиниши қизиқарли илмий муаммодир. Шу муаммони ўрганиш ва аниқлаш жараёнида тадқиқотчилар турли хил хулоса-фикрларга келдилар.

Ўрта Осиё вилоятларининг маданий ўхшашликларига сабаб халқларнинг қўшни-қариндошлиги, умумий урф-одатлари, тили, савдо-сотиқ, маданий алоқалари, жанубдаги юқори даражада ривожланган маданиятнинг таъсири, жанубий аҳоли бир қисмининг Хоразм чегаралари яқинида истиқомат қилиши ва айнан вилоят ҳудудига тарқалиши деб фараз қилинади. Агар кўрсатиб ўтилган фикрлар, жумладан, кейингиси тўғри бўлса, қабилаларнинг кўчиш жараёни форс подшоси Кир IIнинг юришларидан анча олдин бошланган. Жанубий вилоятларнинг вакиллари ва маҳаллий аҳолисининг қўшилиши натижасида янги маданий ва этник жараёнлар вужудга келиши мумкин эди. Бу вазият, археологик ва антропологик маълумотларга кўра Ўрта Осиё ва хусусан Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида ва милoddан аввалги I-минг

йилликнинг бошларида анча тараққий топган.

Масалан, милоддан аввалги IX-VIII асрларда Жанубий Сўғдиёна (Қашқадарё воҳаси)да чархда ишланган идишларнинг пайдо бўлиши, қурилишда ғишт билан пахсанинг ишлатилиши, уй-қўрғонлар ва айрим қалъаларнинг бино қилиниши Бактриянинг Сўғдиёнага маданий таъсирини ва бактрияликлар томонидан баъзи туманларнинг ўзлаштирилишини тасдиқлайди. Ғ

Қадимги Хоразм давлати милоддан аввалги VII асрда Амударё ўрта оқими қисмидан тортиб Оролга яқин бўлган ерларда вужудга келган, деган хулосанинг тўғрилиги тасдиқланди. Бу давлат Марғиёнадаги Марв атрофида шаклланимаган, чунки манбаларга кўра, Марғиёна қадимги Бактрия давлатининг йирик вилояти бўлган. Бактрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўтган. Шу ерларда бир-бирига рўпара ҳолатда иккита қадимги истехком - Одойтепа ва Қушқала қурилган. Хоразмликлар эғалик қилган ерлар Сўғдиёна, Марғиёна ва Бактрияга тегишли ўлкаларга бориб тақалган. Балки шунинг учун ҳам Гекатей хоразмликлар вилоятини парфийлардан шарқий томонда жойлашган деб маълумот беради. Геродот эса парфияликлар ва хоразмликларнинг ерлари чегарадош бўлган деб кўрсатган.

Кир II Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларини истило қилиб, шу ернинг бир қисм аҳолисини юртимизнинг шимолий вилоятларига сиқиб чиқариши мумкин эди, аммо қадимги Хоразм давлатининг вужудга келиши турли мураккаб маданий, этник ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, аҳамонийлар давридан олдинги замонларда бошланган.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда шаклланиган ва анча йирик бўлган Қадимги Хоразм ва Қадимги Бактрия давлатларининг аҳолиси қон-қариндош элатлар бўлиб, бир-бирига ўхшаш тилда гаплашганлар ва яқин маданий аъёналарга эга эдилар. Бу даврда жамиятнинг ҳудудий бўлиниши шаклланиб, ўтроқлашув жараёни кучайди. Шаҳарлар қишлоқ хўжалик экинзорлари билан ўралиб, қалъалар пайдо бўлди, муҳим савдо йўллари бўйида таянч истехкомлар қурилди, турли маконлар қурилишида мудофаа иншоотларнинг аҳамияти биринчи ўринга чиқди, мустаҳкам қалъа-паноҳ-

гоҳлар қурилди, маконларнинг ҳарбий-маъмурий, ҳунармандчилик, қишлоқ ҳўжалик фаолиятлари янада ривожланди.

Ўзбекистоннинг турли вилоятларида археологлар қадимги шаҳар ҳаробаларни топиб текширдилар. Қўплаб археологик топилмаларнинг гувоҳлик беришича, бу шаҳарларнинг баъзиларнинг ёши 2700 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу қадимий шаҳарлар аъъаналари ҳозирги Самарқанд (Афросиёб, Мароқанда), Китоб-Шаҳрисабз (Узунқир) ёки Қарши (Ерқўрғон) ҳудудларида давом этди.

Энг қадимги шаҳарларга ҳос асосий белги уларнинг мудофаа деворлари билан ўралганлигидир. Деворлар сув тўлдирилган чуқур хандақ билан ўралган. Бу мудофаа тизими анча мустаҳкам қалъаларда бўлиб, ички қалъа, аҳолининг гузарлари, ҳунармандчилик устахоналари ва савдо расталари жойлашган қисмлардан иборат бўлган. Шаҳар атрофидаги сой ва анҳорлар бўйларида дехқонларнинг уй-қўрғонлари жойлашиб, улар боғлар, экинзорлар билан ўралган эди. Дехқон ҳўжаликларини асосан жамоа ота уруғи оилаларининг вакиллари ташкил этган. Улар алоҳида уй-жойлар, ҳўжалик ва томорқа бинолар ҳамда ҳосилдор ерларга эғалик қилганлар. Бундай уй-қўрғонлар, Хоразм (Дингилжа)да Сурхондарё (Қизилча)да ва Самарқанд атрофи (Қўрғонча)да топиб текширилган.

“Авесто” маълумотларига кўра, уруғ-“вис” (айрим қишлоқ жамоаси) 15та катта оила аъзолари жами (75-90 киши) дан иборат бўлган. Сурхондарёдаги Қизилтепа шаҳри атрофида тўртбурчак шаклида қурилган қадимий уй-қўрғон (Қизилча)лар 3-4 қўшни уйлардан иборат бўлиб, алоҳида жойлашган қишлоқ жамоасини ташкил қилганлар. Ҳар бир катта оила жамоаси маълум уй-жой, чорва ва ерга эғалик қилиб, маълум даражада, иқтисодий мустақил бўлган. Қишлоқ жамоаларининг ҳудудий, иқтисодий ва ижтимоий бирлашуви, ибтидоий даврларга оид уруғ-қабилавий бирлашувдан анча фарқ қилиб, илк давлат тизими пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Илк давлатларнинг ҳудудий асосини алоқадор дехқончилик туманлари ташкил этган. Ҳўжалик юритиш

максадида ўзлаштирилган ҳудудларда аҳоли зич жойлашган бўлиб, улар ўзлаштирилмаган бепоён ерлардан фарқ қилган ҳолда қадимги “маданий-хўжалик” воҳалар деб аталади. Уларнинг ҳар бирида ҳосилдор ерлар ва суғориш тизимидан ташқари уй-қўрғонлар ва манзилгоҳлар, экин экилмаган ерлар ва яйловлар мавжуд бўлган. Бу қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муҳит билан боғлиқ эди.

Қадимги деҳқончилик туманларининг тузилиши турлича бўлган. Манзилгоҳларнинг сони ва ўзлаштирилган ерларнинг умумий майдонига қараб маданий-хўжалик воҳалар бир нечта гуруҳларга бўлинган. Воҳаларнинг чегаралари суғорма деҳқончилик ҳудудлари ва суғориш тармоқларнинг чегаралари билан узвий боғлиқ эди.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда аҳоли нисбатан зич жойлашган ўтроқ воҳаларда деҳқончилик жадал ривожланган. Бу воҳалар ҳосилдор тоғолди текисликларида ёки дарё этакларида жойлашган бўлиб, нисбатан деҳқончилик учун қулай шароитларга эга бўлган.

Уй-қўрғонлар ва айрим қишлоқларда яшовчиларнинг асосий машғулоти қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ва уларни қайта ишлашдан иборат бўлган. Ер ҳайдаб деҳқончилик қилиш, анҳор қазиб дарёлардан сув чиқариш, канал ва ариқларни доимо тозалаб туриш, сунъий суғориш ишларни йўлга қўйиш, дон экиш, чорва учун хашак бўладиган ўсимликларни ўстириш, боғдорчиликни ривожлантириш, ҳаёт манбаи бўлиб қолади.

Айрим уйларнинг ичида махсус устахоналар қолдиқлари топиб текширилган. Бу устахоналарда оила аъзолари тошдан ёғочдан, лойдан, қамишдан, чармдан ва теридан хўжаликка, рўзғорга керакли буюмларни ишлаб чиқарганлар. Масалан, тошдан ишланган деҳқончилик қуроллари (ўроқлар, ёрғучоқлар, ҳовончалар), қўлда ишланган қулолчилик буюмлари (сопол идишлар, чироқлар, урчук бошлари), бўйра ва тери тўшамлари кабилар уй хунармандчилиги маҳсулоти ҳисобланган.

Уй хунармандчилиги буюмлари ва қуроллари билан бир қаторда туман шаҳар марказларининг махсус хунармандчилик устахоналарида сопол идишлар, металл қуроллар, зеб-

зийнат буюмлари ишлаб чиқарилган.

Қишлоқ жамоалари ўртасида товар айирбошлашда “пул” вазифасини кулолчилик ва темирчилик буюмлари, озиқ-овқат ва чорва маҳсулотлари бажарган. Қишлоқ жамоаларида етиштирилган маҳсулотларнинг асосий қисми шу жойнинг ўзида, яъни айрим жамоалар ўртасида истеъмол қилинган.

Етиштирилган маҳсулотнинг маълум қисмларини бозорга олиб бориш хўжаликда ёки рўзғорда махсус қурооллар (буюмлар, кийим-кечаклар) заруриятидан келиб чиққан. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг турли хунар касбларига боғлиқ бўлгани учун маҳсулотнинг ортиқча қисмини айирбошлаш анъанаси янада ривожланган. Савдо асосида анъанавий хўжаликлар ва хунар турлари тараққий этган. Бу жараён ишлаб чиқаришни жадаллаштирган.

Ташқи савдо (вилоятлар, мамлакатлар ўртасида)да пул ўлчовини хом ашё, қимматбаҳо хунармандчилик буюмлари (металл идишлар, яроғ-аслаҳалар, зеб-зийнатлар), қимматбаҳо тош, олтин ва кумушлар бажарган. Ўрта Осиёдан бошланган савдо йўллари Қадимги Шарқ мамлакатларига олиб борган. Шу йўллар орқали Бактрия тоғларида қазиб чиқарилган ложувард, Хоразмда феруза, Сўғдиёнада олтин ва қалай, йилқи ва туялар Эрон, Месопотамия ҳамда Олд Осиё бозорларига олиб борилган. Ктесий хабарларига кўра, Бактрия олтин ва кумуш конларига бой бўлган. Оссурия подшолигининг савдогарлари бронзадан ишланган идишларни, яроғ-аслаҳаларни олтин ва кумушга алмаштирганлар.

Ўрта Осиёда милоддан аввалги VII-VI асрларда кулчилик муносабатлари (Қадимги Шарқ марказлари ва Қадимги Юнонистонга нисбатан анча фарқ қилиб) деярли ривожланмаган. Жамият ҳаётида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши катта аҳамиятга эга бўлган. Ўрта Осиёда қадимги кулчилик шаклларида бири “уй кулчилиги” бўлган.

“Уй кули” “Авесто”да “вайса” деб аталади. “Вайса”лар катта оила жамоаси эркин аъзолари билан умумий уйда яшаганлар ва оиланинг “кичик вакилларига” айланган холос. Уй қулларнинг меҳнат фаолияти деҳқончилик, уй чорвачилиги ва бошқа ишлаб чиқариш вазифалари билан боғланган. Улар жамоанинг эркин аъзоларига нисбатан анча кам бўлган. Шу давр иктисодий ҳаётида жамиятнинг мустақил вакил-

ларининг меҳнати ишлаб чиқаришни асосий ривожлантираётган кучи бўлган. Уй қуллари иш қидириб юрган мардикорлар ва камбағаллашиб қолган қарздор, жамоа аъзоларидан бўлишган.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг шаклланишида ва унинг давлатчилиги пайдо бўлишида туб ўтроқ деҳқон аҳоли алоҳида ўрин тутганлиги ҳақида муҳим тарихий хулосага келиш мумкин. Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тараққиёти қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган.

Илк давлатларнинг ташкил бўлишига, жамият ривожининг ички қонуниятлари (ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси, ҳунармандчилик, алмашув ва савдонинг тез ривожланиши, суғорма деҳқончилик қабилар)дан ташқари бошқа сабаблар - кучайиб бораётган сиёсий қарама-қаршилиқлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилди.

Милоддан аввалги VII-VI асрларда Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг кўпгина тоғ ва дашт ҳудудларида йилқичилик ва кўчманчи чорвачилик кенг тарқалди. Кўчманчилар яроғ-аслаҳалари тараққиётида катта ютуқларга эришиб, қудратли ҳарбий кучга айланди. Уюшган кўчманчи қабилаларнинг ўтроқ деҳқончилик воҳаларга хавфи таҳдид сола бошлади. Ўтроқ аҳоли учун кенг кўламдаги ва ишончли ҳимояни ташкил қилиш зарур бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Хоразм, Бактрия, Марғиёна ва Сўғдиёнадаги ўтроқ аҳолининг ҳарбий-сиёсий иттифоқи (уюшмаси) шаклланишида, уюшган кўчманчи қабилалардан кутилаётган ҳарбий хавф-хатар ҳамда, эҳтимол, Мидия подшолигининг Ўрта Осиёнинг жанубий чегараларигача бўлган ҳудудий босқини сабаб бўлгандир.

Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихини Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудидан ташқари қўшни вилоятларда қадимда юз берган этник, маданий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда талқин қилинмоғи лозим. Тарихнинг қадимги давларида илк давлатлар орасида ва аждодларимизнинг истиқомат ҳудудлари ўртасида аниқ маъмурий чегаралар бўлмаган. Қадимги Хоразм, Бактрия ва Сўғд чегаралари табиий бўлиб, бунда чўл ва тоғлардан фойдаланилган.

Хуллас, ҳозирги кунга қадар тўпланган маълумотларга кўра, ўзбек халқи тарихида давлатчилик тизимига ўтиш босқичи, Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни қуйидаги даврлар билан белгиланади:

1. Бронза даври. Милоддан аввалги 2-минг йилликнинг ўрталари ва иккинчи ярми. Унчалик катта бўлмаган деҳқончилик воҳалари асосида (мисол учун, қадимги Шеробод воҳаси) илк давлатчилик тизимига ўтиш даври.

2. Бронза давридан темир асрига ўтиш даври. Милоддан аввалги IX-VIII асрлар. Майда давлат ташкилотларнинг ривожланиши ва йирик ҳарбий-сиёсий уюшмаларнинг вужудга келиши.

3. Илк темир даври. Милоддан аввалги VII-VI асрлар. Қадимги Хоразм ва Қадимги Бактрия мисолидаги йирик давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.

“Авесто”, ҳуқуқий муносабатлар. “Авесто” китоби ва зардуштийларнинг таълимоти, инсон ҳаёти ва одамларнинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари маълум қонун-қоидаларга асослангани ҳақида маълумот беради.

Ҳақиқат, яхши сўз ва мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб-авайлаш барча нарсадан устун ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан, яхшилик, ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри Ахурамаздага ёрдамчи бўлиб, касаллик ва ўлимни келтирувчи сержаҳл худо Анхро Манёга қарши бўлиши лозим эди.

Оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдномани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: “О Спитама, шартномани бузувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку молларга путур етказди. О Спитама, аҳдингни бузма...” (Яшт, X боб).

“Бир-бирини қўлловчи икки кадрдон дўст ўртасида тузилган аҳднома йигирма қиррали кучга эга; бир жамоанинг икки аъзоси ўртасида тузилса, ўттиз барабар кучга эга; икки ҳамкор ўртасидаги аҳднома қирқ бор ўз кучини сақлайди; эр ва хотин ўртасидаги аҳднома эллик даражали кучга эга; икки уммат орасидаги аҳднома олтмиш қарра кучга эга;

устоз ва шогирд шартномасининг етмиш карралик кучи бор; куёв ва қайнота аҳдномаси тўқсон ҳиссалик кучга эга; ота ва ўғил ўртасида тузилгани юз карра; икки мамлакат ўртасида тузилган шартнома минг карра кучга эгадир...”

Демак, оила ва жамиятдаги ахлоқий ва ҳуқуқий муносабатлар (хонадон эгаси ва оила аъзолари, эр ва хотин, ота ва ўғил, куёв ва қайнота, қўшнилари ўртасида) кенг камровли бўлиб, улар ёлғон, зўравонлик ва ноҳақликка қарши қаратилган. Шу билан бирга, “Авесто” саноғи олтига аҳдномага (қасам, кафолатни) риоя қилишга чакиради (сўз, қўл, қўй, сигир, одам, вилоят қасами).

Гуноҳлар ичида энг оғири - одам ва итлар жасадини “тупроққа топшириш”, яъни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш жинояти бўлиб, “дунёда ҳеч бир жазо, ҳеч бир товон бундай гуноҳни поклай олмайди”, дея “Авесто” таъкидлайди.¹

Сув ва олов қошида қасамни бузган одам ҳам оғир гуноҳкор ҳисобланиб, кимда-ким қасамни бузса, у маълум микдорда қамчин билан саваланган.

“Авесто” қарздорлик ва ўғирликни гуноҳ деб ҳисоблайди: “Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади”. Олинган қарзни ўзлаштириш ҳам жиноят ҳисобланган.

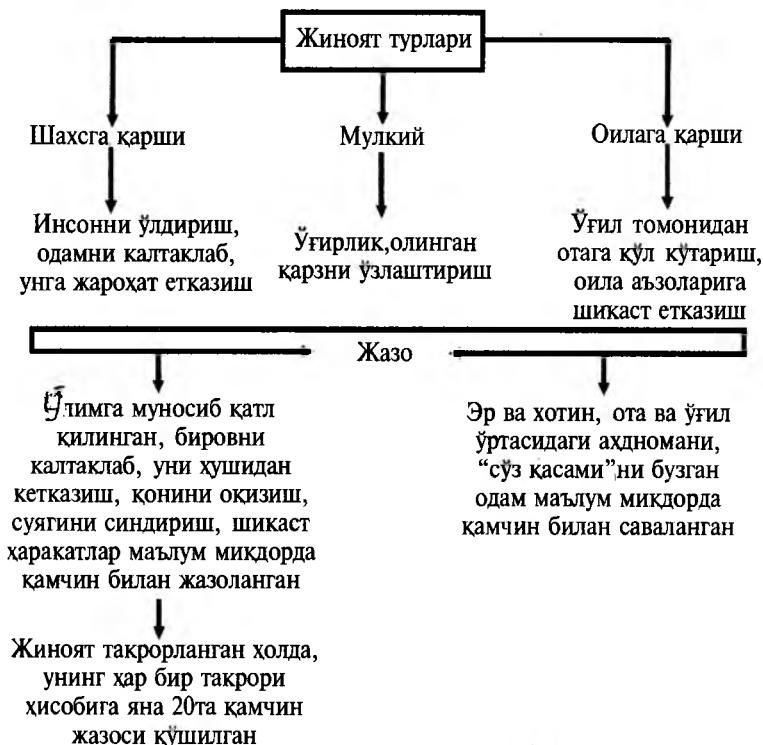
Бировга шикаст, жароҳат етказган (бировни уриб, унинг қонини оқизган, суягини синдирган, бошини ёрган кишилар) жазоланганлар. Одам ўлдириш оғир жиноят бўлиб, ўлимга муносиб шахслар қатл қилинган, холос.

¹ Зардуштийларнинг қонунларига кўра, жасадни ерга кўмиш, сувга ташлаш, гулханда куйдириш ман қилинган. Шунинг учун ҳам жасадни зардуштийлар уйдан, манзилгоҳдан, шаҳардан, тупроқдан, муқаддас оловдан, сувдан четлаштириб уни тошли ва қумли тепаликларга ёки бошқа махсус жойларга олиб бориб қолдирганлар. Уйдан, оловдан ва сувдан узоқ жойларда ташлаб қолдирилган мурдаларни йиртқич ҳайвонлар ва қўшлар йўқ қилганлар. Йил давомида қор ва ёмғир сувлари мурда суяқларини ювиб, уларни қуёшнинг муқаддас нури яна тозаллагандан сўнг, махсус одамлар - “гўрковлар” зардуштийларнинг очик қабристонларига келиб, тозаланган суякни қишлоқ-шаҳарларга олиб келганлар. Фақат шундагина, мураккаб дафн маросимидан кейин, суякларни ерга кўмиш ёки махсус хоналарда, сопол идишларда ва тобутчаларда сақлаш мумкин эди.

“Авесто” оилани, фарзандларни, уй-жойни асраб-авайлашга чақиради: “Кимнинг уйи бўлса, у уйсиз беҳонумон одамдан яхшироқдир”. Жамоадаги тартиб-интизомни назорат қилувчи махсус кишилар баҳсли масалаларни ҳал қилганлар.

“Авесто” қонунлари ижтимоий ва иқтисодий ҳаётдан, ахлоқ ва диндан келиб чиққан қарашлар, жамиятдаги инсонларнинг ўзаро алоқалари тажрибасига асосланган бўлиб, инсон ва жамоанинг ҳар кунги ҳаётини, ички ва ташқи муносабатларини ҳуқуқий назорат қилишига қаратилган. Бундай ёндошув даставвал ноҳақлик ва жиноятга тўсиқ қўйиш, уларнинг олдини олиш мақсади билан узвий боғланган.

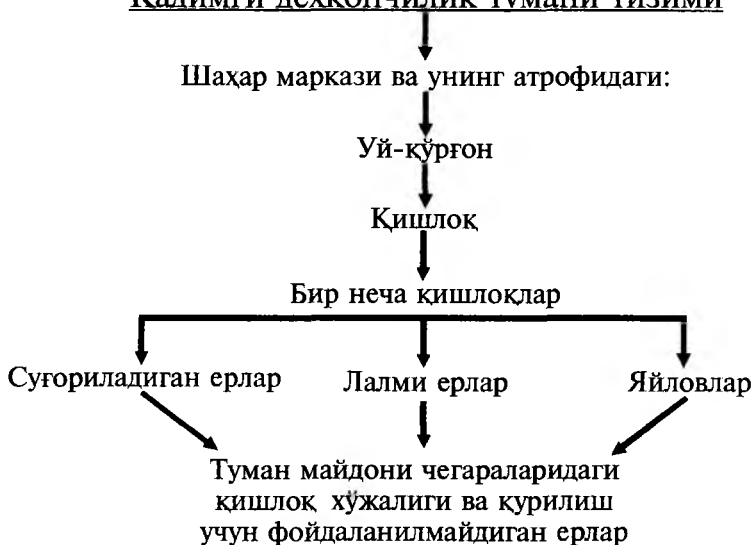
“Авесто”. Жиноят ва жазо турлари

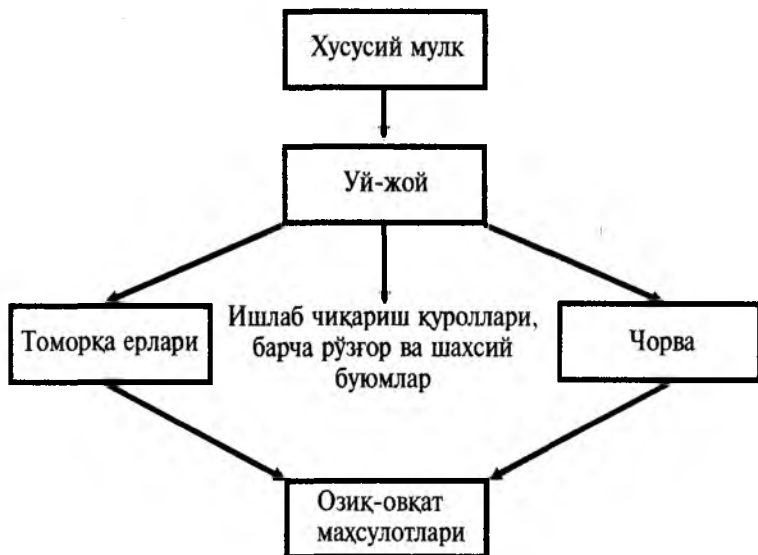
Ижтимоий мансаблар ва бошқарувнинг пайдо бўлиш асослари

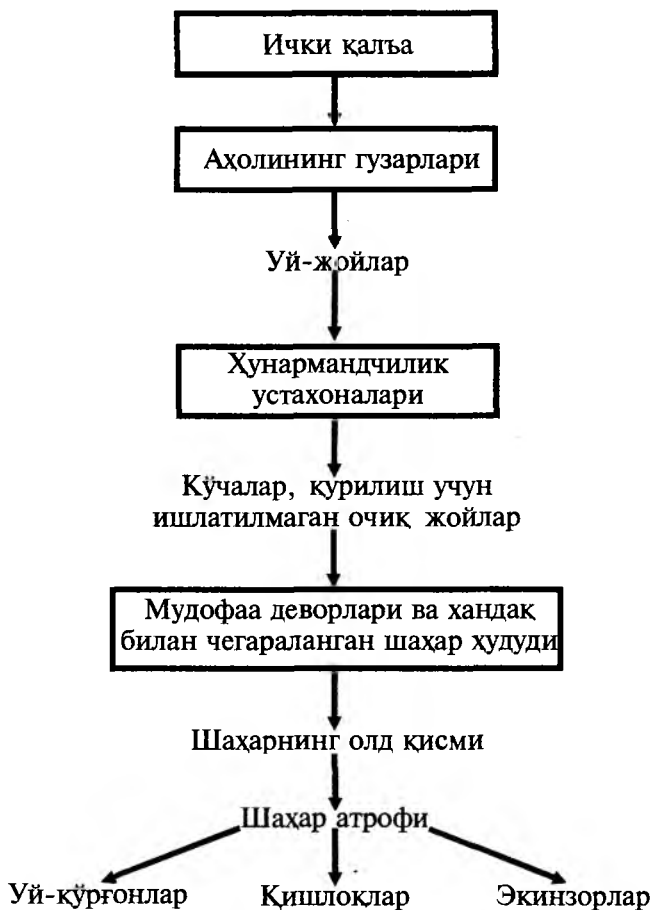
Қадимги деҳқончилик тумани тизими

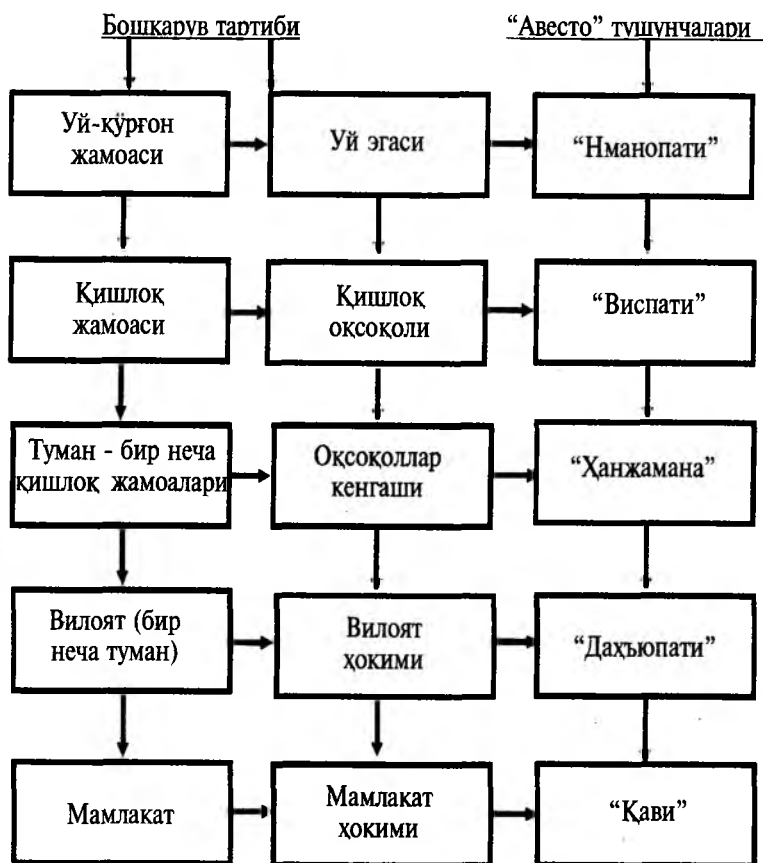
Милoddан аввалги VII-VI асрларда хусусий мулкнинг турлари

Илк шаҳарнинг тузилиши
(мил.ав. VII-VI асрлар)

Милоддан аввалги VII-VI асрлар

Аҳамонийлар босқинига қарши кураш

Милоддан аввалги VI асрнинг ўрталарига келиб, Эрондаги Аҳамонийлар давлатининг ҳарбий сиёсати қўшни давлатларни босиб олишга қаратилди. Подшо Кир II даврида форслар Мидия, Элам, Бобил каби қадимги давлатларни босиб оладилар.

Аҳамоний подшолар Ўрта Осиёда аввало Парфия, Марғиёна, Бактрия ва сакларни бўйсундиришни режалаштирганлар. Геродотнинг маълумотларига кўра, Кир IIнинг ҳарбий юришларига “Бобил, Бактрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб турганлар”. Милоддан аввалги 545-540 йилларда Кир II Парфия, Марғиёна ва Бактрияни ўзига бўйсундиради.

Кир II нинг Ўрта Осиёга иккинчи юриши массагетларга қарши бўлиб милоддан аввалги 530 йилнинг июль-август ойларида бошланган. Бу воқеалар Геродотнинг “Тарих” китобида форсларнинг Аракс (Амударё) дарёсидан кечиб ўтиши ва массагетлар ерларининг ичкарасига кириб бориши, Тумариснинг ўғли Спаргапис бошчилигидаги массагетларнинг бир қисми тасодифан форслардан мағлубиятга учраши (массагетларнинг баъзилари жойда ўлдирилади, бошқа бирлари асирликка олинади), Тумарис бошчилигидаги массагетларнинг ҳаракатлари натижасида форсларнинг бутунлай кириб ташланиши, подшо Кир жасадининг жанг майдонидан топилиши ва унинг кесилган бошининг қон билан тўлғизилган мешга солиниши тасвирланган.

Геродот массагетлар ва форслар ўртасидаги жанг тафсилотлари ҳақида шундай ҳикоя қилади: “Менинг билишимча, бу жанг барча жанглардан ҳам даҳшатлироқ эди. Аввал ҳар иккала қўшин бир-бирларини узоқ масофадан туриб камондан ўққа тутдилар. Камон ўқлари тугагач, икки душман кучлар найза ва қилич билан курашдилар. Жанг узоқ вақт давом этди. Кўп қон тўкилди. Ниҳоят массагетлар ғалаба қозондилар. Форс қўшинларининг катта қисми, жумладан, Кир ҳам жанг майдонида ҳалок бўлди”.

Маълумотларининг сўнггида Геродот “Кирнинг ўлими ҳақидаги кўпдан-кўп ҳикоялар орасида, менимча, бу энг ишончлисидир” дея хулоса чиқаради.

Милоддан аввалги 522 йилда Аҳамонийлар тахтига Доро I ўтиради. У тахтга ўтириши биланоқ босиб олинган кўпчилик вилоятларда, жумладан, Парфия, Марғиёна ва саклар ўлкасида форсларга қарши кўзғолонлар кўтарилади. Бехистун ёзувларида Доро I шундай ёзади: “Мен Бобилда бўлганимда қуйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетдилар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Марғиёна, Саттагadia, Сака”.

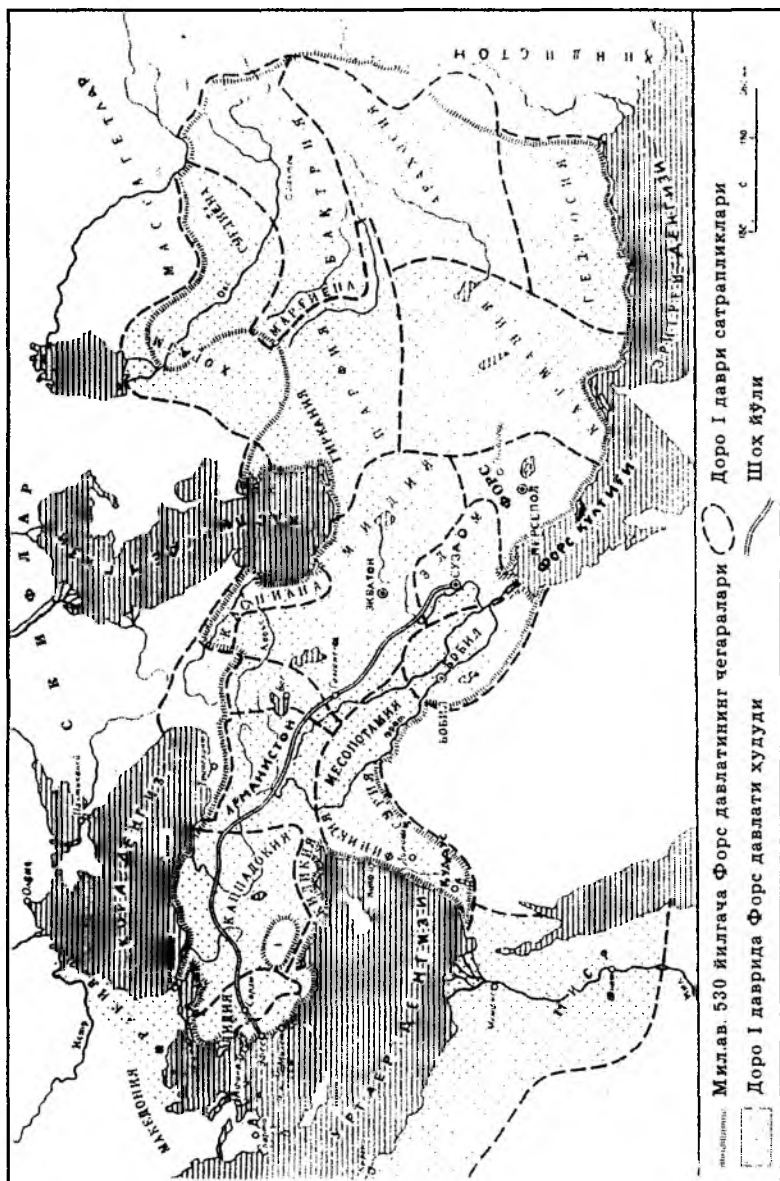
...Шоҳ Доро айтурки: “Марғиёна мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналик Фрада исмли бир киши ўзини вилоятнинг ҳокими деб эълон қилди. Кейин мен, Бактрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга буйруқ бердим: “Менга бўйсунмаган исёнчиларни тор-мор қилиш керак”. Дадаршиш қўшинлари кўзғолончилар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам берди. Ахурамазда иродаси билан форс қўшинлари кўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди. Бу жанг асиядий ойининг 23-кунида содир бўлди. Шундан сўнг давлат менинг қўлимга кирди. Мана мен Бактрияда нималарни қилдим”.

Кўзғолон шафқатсизларча бостирилиб, 55 минг марғиёналик қатл этилади. Етти мингга яқин киши асир олинади. Кўзғолончилар бошлиғи Фрада қўлга олиниб ўлдирилади.

“Подшо Доро хабар қилади: “Бундан сўнг мен сакларга қарши сак юртига бостириб бордим, уларнинг ўзлари чўққи қалпоқ кийиб юрадилар. Мен дарёга етиб келдим, дарёда кемалардан кўприк қилиб сакларни тор-мор қилдим. Уларнинг сардори Скунха исмли киши қўлга олинди. Мен ўз хоҳишим билан саклар юртига янги бошлиқ тайин қилдим”.

Қадимги давр муаллифи Полиен, жасур Широқ образи орқали сакларнинг Аҳамонийларга қарши қаҳрамонона курашини ҳикоя қилади.

Кўпгина манбаларнинг маълумот беришларича, Ўрта Осиёнинг катта қисми Аҳамонийлар давлати таркибига кирган. Шоҳ Доро айтурки: “Форс вилоятидан ташқари қуйидаги мамлакатларни мен бўйсундирганман. Улар менга хирож тўловчи бўлган, менинг сўзимни ижро этган, менинг қонунимга асосланиб ривожланаётган: Мидия, Элам, Парфия, Арьё, Бактрия, Сўгдиёна, Хоразм, Сака Хаумоварка,

ЎРТА ОСИЁ ВИЛОЯТЛАРИ АҲАМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРКИБИДА

Сака Тиграхауда, денгиздан нариги ердаги саклардир”.

Геродотнинг айтишича, Доро I Ахамонийлар давлатини 20та ўлкага бўлган. Тарихчи Ўрта Осиё халклари ҳақида бундай хабар қилади: “Бақтрияликлардан эғларгача бўлган халқлар 360 талант солиқ тўлаганлар. Бу ўн иккинчи ўлка.

Саклар ва каспийлар 250 талант тўлаганлар. Бу ўн биринчи ўлка. Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва арийлар 300 талант тўлаганлар. Бу ўн олтинчи ўлка” (Бир талант 25,92 кг. кумушдир).

Геродот ахамонийлар қўшинидаги Ўрта Осиё вакиллари ҳақида “Бақтрияликларнинг уст-боши мидияликларнинг уст-бошига ўхшаган, улар ўқ-ёй ва калта найзалар билан қуролланганлар. Саклар узун чўққили қалпоқлар кийиб, камон ва ханжарлар билан қуролланганлар. Яна уларда икки қиррали ҳарбий болталар-сагарислар бўлган.

Парфияликлар, хоразмликлар, сўғдлар, гандарийлар ва дадиклар бақтрияликларнинг қуролларига ўхшаган яроғ-аслаҳалари билан ҳарбий юришни бошлаганлар”, дейди.

Эрондаги қадимги Персепо́л шаҳридан бақтрияликлар, хоразмликлар, сўғдлар ва сакларнинг ўйиб ишланган расмлари топилган (Доро I ва Ксеркс подшоҳлар сарой деворларидаги бўртма расмларда турли халқларнинг хирож келтириш манзараси тасвирланган).

Турли халқлар қаторида сўғдийлар 8-гуруҳда кўрсатилган. Улар етти кишидан иборат бўлиб, шоҳга идишлар, газмол, номаълум ҳайвон териси ва икки қўйни етаклаб келаётгани тасвирланган.

Саклар узун чўққили қалпоқларда тасвирланиб, кийим-кечакларни кўтариб, отни етаклаб бормоқдалар. Бақтрияликларнинг беш вакили идишларни ва туяни олиб бораётганлиги тасвирланган. Хоразмликлар дудама ханжар, ҳарбий болта, билагузук ва отни олиб келаётгани тасвирланган.

Бу расмларда Сўғдиёна, Бақтрия, Хоразм ва саклар вилоятидан бўлган солиқ тўловчиларининг ахамонийларга турли хил буюмлар (хунармандчилик, тикувчилик, заргарлик, ҳарбий қуроллар), Қадимги Шарқда машҳур бўлган отлар ва туяларни олиб келаётгани тасвирланган. Ундан ташқари, Суза ёзувларига кўра, Ўрта Осиё вилоятларидан Эронга олтин, ложувард, феруза ва қимматбаҳо тошлар олиб

келинган. Суза шаҳрида топилган ёзувларда Доро I бундай эълон қилади: “Сузадаги саройни мен бино қилганимда унинг безаклари узоқ юртлардан олиб келинди. Уақа ёғочи Гандхарадан, олтин Сард ва Бактриядан, ялтироқ тошлар ва ложувард Сўғдиёнадан, фируза Хоразмдан, кумуш ва бронза Арахозиядан, тош устунлари Эламдан етказиб берилган”.

Аҳамонийлар даврида Ўрта Осиё ўтроқ аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қадимги манзилгоҳлардан кўплаб меҳнат қуролилари: ўроқлар, кетмонлар, ёрғучоқ ва озиқ-овқат маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончилик ҳўжалигидан далолат беради.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Хоразм, Бактрия, Сўғдиёна ва Фарғона воҳаларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлган. Йирик шаҳарлар Афросиёб (Самарқанд), Кўктепа (Зарафшон воҳаси), Узунқир ва Ерқўрғон (Қашқадарё), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Кузалиқир (Хоразм) қалин ва мустаҳкам муҳофаа деворлари билан ўралган бўлиб, улар вилоятлар ва деҳқончилик туман воҳаларининг маъмурий ва иқтисодий марказлари вазифасини бажарганлар. Шаҳарларда кулолчилик, темирчилик, бронза қуйиш, тўқимачилик ва савдо-сотиқ ривожланган.

Ўзбекистон ва умуман, Ўрта Осиё аҳолиси ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга бўлиб, у сунъий суғоришга асосланганди. Амударё, Мурғоб, Зарафшон дарёлари катта сув манбаи бўлиб, улардан суғориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган.

Аҳамонийлар даврида кўпгина Шарқ халқларининг сиёсий бирлиги, кенг маданий ва иқтисодий алоқалар ривожига асос солди. Бу даврда Ўрта Осиёда оромий ёзуви тарқалади. Оромий ёзуви асосида тўртта маҳаллий ёзув ажралиб чиқди. Булар парфия, сўғд, бактрия ва хоразм ёзувлари бўлиб, улар Ўрта Осиё ҳудудида араблар келгунга қадар сақланиб қолди. Милоддан аввалги VI-IV асрларда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланиши натижасида Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан аҳамонийлар пул тартибига оид тангалар топилган.

Ўрта Осиё вилоятлари Аҳамонийлар давлати
таркибида

* Бир талант 25,92 кг кумушдир.

Македониялик Искандарнинг юришлари ва юнон-македон босқинчиларига қарши кураш

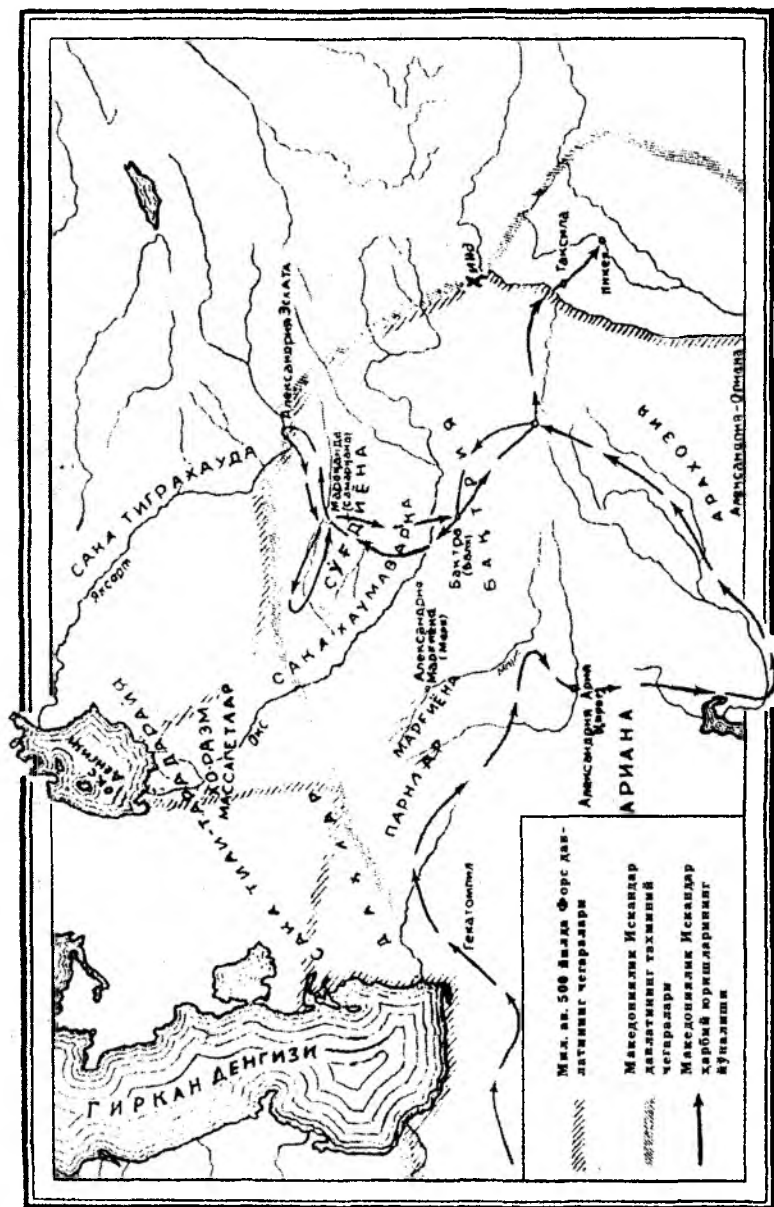
Милоддан аввалги 334 йилда македониялик Искандарнинг қўшинлари Қадимги Шарқда хукмронлик қилган форсларга қарши юриш бошлади. Уч асосий қаттиқ жангларда форслар мағлубиятга учрадилар ва македонлар Аҳамонийлар давлати шарқий чегараларига етиб бордилар.

Милоддан аввалги 329 йилда Искандар Ҳиндикуш тоғидан ўтиб Бактриянинг маркази Бактра шаҳрини истило қилади. Бактрия ва Сўғдиёнанинг ҳокими Бесс охирги аҳамоний подшоси Доро Шни ўлдиришда қатнашиб, ўзини Артаксеркс-“улуғ подшо” деб эълон қилади ва Сўғдиёнанинг Наутака вилоятига қочиб кетишга мажбур бўлади.

“Александр анабасиси”, яъни “Искандар юришлари” деган асрнинг муаллифи тарихшунос Арриан (милодий 90-175 йиллар) “Бесс Окс дарёсидан кечиб ўтади ва кемаларини ёндириб, Наутака-сўғдийлар ерига йўл олади. Спитамен ва Оксиарт билан бирга сўғдийлар чавандозлари ҳамда Танаис дайлари унга эргашадилар. Бактрия чавандозлари Бесснинг қочишидан хабар топиб, ҳар томонларга қараб ўз уйларига йўл оладилар” дейди.

Бақтрадан Сўғдиёна маркази Мароқанда шаҳрига Сурхон ва Қашқадарё воҳалари орқали тўғри йўналишда 12 кун давомида етиб бориш мумкин бўлган. Сўғдиёнага юришлар жиддий ҳарбий тайёргарликдан сўнг, Бактра шаҳридан бошланган. Искандар озиқ-овқат маҳсулотларини етарли ғамлаб олиб, Окс-Амударёга йўл олади.

Юнон-македонларнинг Окс бўйларига етиб келиши дарёнинг серсув даврига (баҳор ойларида дарё тўлиб оқарди) тўғри келди. Рим тарихшуноси Курций Руфнинг айтишича, Искандар “аскарларга сомон билан тўлдирилган мешларни тарқатишга қарор қилади; улар мешлар устида дарёдан сузиб ўта бошлайдилар. Дарёдан биринчи бўлиб кечиб ўтганлар қўриқчилар хизматини бажариб, бошқаларни кутиб оладилар. Шу тарзда қўшинлар олтинчи кун дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олишга муваффақ бўладилар”.

МАКЕДОНИЯЛИК ИСКАНДАРНИНГ ЮРИШИ

Искандар аскарлари Амударёни Термиз ва Калиф шаҳри ўртасидан кечиб ўтадилар. Бу вақтда Бесс - Артаксеркс Сўғдиёна ичкарисига қараб кетади, уни Спитаман бошчилигидаги сўғдийлар асирликка олиб, Искандарга топширишга тайёр бўладилар. Искандар лашкарбоши Птолемей Лагний Наутакага юборади. Соқчилар ўзлари қўриқлаб турган Бессни махсус жойда қолдириб, македонлар учун номаълум бўлган томонга қараб кетадилар.

Наутака ҳамда Мароқанда шаҳарларини Искандар забт этади. Мароқанда атрофида жойлашган босқинчиларга қаршилик кўрсатган сўғдийларнинг уй-қўрғонлари подшо буйруғига биноан вайрон қилинади. Шундан сўнг Сўғд аҳолиси босқинчиларга қарши чиқади.

Искандар Мароқанда шаҳрида ўз ҳарбийларининг бир қисмини қолдириб, Сирдарё-Яксарт томонга йўл олади. Уструшона, ҳозирги Жиззах ва Сирдарё ўртасидаги тоғларда яшовчи аҳоли македон қўшинларига ҳужум қиладилар. Искандар яраланади, аммо бу жанг унинг ғалабаси билан якунланади.

Сирдарё этагига яқин бўлган вилоятда Курушката ёки Кирополис (Кир шаҳри) қамал қилинади (унинг харобалари ҳозирги Ўратегга атрофида жойлашган).

Шу даврда Сўғдиёнадан хавотирли хабар келади - Спитаман бошчилигида юнон-македонларга қарши кураш бошланади ва Мароқандадаги Искандарнинг ҳарбий қисмлари қамал қилинади. Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларининг маҳаллий аҳолиси ўз юртининг озодлиги ва мустақиллигини босқинчилардан ҳимоя қиладилар.

Қўзғолончиларга қарши Искандар махсус қўшинларни Мароқандага йўшилинч жўнатади. Политимет (Зарафшон) жангида Спитаман юнонлар устидан ғалаба қозонади. Арриан ушбу жангни бундай тасвирлайди: "Каран гиппарх (отлик қўшиннинг йўлбошчиси) Андромахга хабар қилмасдан отлиқларни бекинтириш учун дарёдан кечиб ўта бошлайди; пиёда қўшин ҳам отлиқлар ортидан буйруксиз йўл олади; умуман тартибсиз ва қўрқув ҳолатида бўлган жангчилар дарёга жарлик қирғоқларидан тушадилар. Македонларнинг хатоларини сезиб қолган отлик сўғдийлар ҳар иккала қирғоқдан дарёга ташланадилар. Уларнинг баъзилари дарёдан кечиб

ўтганлар ва дарёни кечиб ўтаётганларга рўпара бўлиб, уларни ортга, сувга улоқтирадилар ёки ўқ отадилар, ёки дарёга келаётганлар ортидан хужум қиладилар. Оғир аҳволга учраган македонлар дарё ўртасидаги кичик оролга ташланадилар. Спитаман аскарлари уларни ўраб олиб, барчасини қириб ташлайдилар; бошқа бир кичик қисмини асирликка олиб, ҳаммасини ўлдирадилар”.

“Бу жангда, - ёзади Курций Руф, - 2000та пиёда аскарлар ва 300та чавандозлар ҳалок бўлади. Искандар жанг майдонидан чиқиб келган аскарларни ўлим жазоси билан қўрқитиб, бу мағлубият ҳақидаги хабарни эҳтиётлик билан сир сақлади”.

“40та отлиқ ва 300та пиёдалардан ташқари ҳеч ким қутулиб қолмаган, - махсус таъкидлайди Арриан. - Шу мағлубият ҳақида Искандарга хабар етиб келганда, у аскарларнинг аччиқ тақдиридан қайғуга тушади ва Спитаманга қарши шиддатли хужум қилишга қарор қилади. У ўзи чавандозлар қўшинининг ярмига, қалқончиларнинг барчасига, ўқчиларга ва тез юрар пиёда аскарларга йўлбошчи бўлиб, Мароқандага йўл олади”.

Ёзма манбалардан келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, Искандар учун бу жуда ҳам йирик мағлубият бўлиб, Спитаманга қарши жиддий тайёргарлик кўришни талаб қилди.

Искандар асосий кучлари билан Мароқандага етиб келади, аммо Спитаман “подшо шаҳри”га ва кейинчалик Бухоро томонга чекинади. Ҳазабланган Искандар (у ҳали бирор марта енгилмаган эди) Мароқанда ва Бухоро шаҳарлари оралиғидаги 120 минг тинч аҳолини қириб ташлайди.

Милoddан аввалги 328 йилда Спитаман Бактрияда ва Куйи Зарафшонда юнон-македонларга қарши хужум уюштиради, аммо бу жанглар Спитаман учун муваффақиятсиз якунланади ва Спитаман саклар билан чўлга қочишга мажбур бўлади. Саклар Искандарнинг уларнинг ерларига хужумга тайёргарлик кўраётганидан хабардор бўлиб, Спитаманни ўлдирадилар.

Юнон-македон босқинчиларига қарши кураш Ўзбекистон қадимги тарихининг ёрқин саҳифаларидан бири ҳисобланади. Спитаман бошчилигидаги кўпдан-кўп аجدодларимиз учун ватанпарварлик, она ер мудофааси ва озодлик учун кураш муқаддас бурч бўлган.

Рус тарихчи олими В.В.Григорьев бу қадимий ватан-парварларга ҳурмат-иззат билан қараб, уларнинг муқаддас курашларига жуда юксак баҳо берган: “Доро Искандардан ўз подшолигини ҳимоя қилолмади, Бесс разил номард бўлиб чиқди, аммо бу ерда, Туронда, шундай юраклар топилдики, улар чет элликларга бўйсуниб сезгисига итоат этмадилар, шундай мардлар топилдики, улар чақирилмаган бегоналарга қарши халқ қасоси намоён этдилар”.

Искандар Бактрия, Сўғдиёна ва Уструшонанинг бир қисмини истило қилиб, милoddан аввалги 327 йилда Ҳиндистонга ҳужум бошлайди. Хоразм, Чоч, Фарғона ва саклар юрти мустақил бўлиб қолади. Сўғдиёна, Бактрия, Марғиёна ва Парфия янги давлатга қўшилиб, кейинчалик уларнинг тупроғида айрим юнон-македон давлатлари вужудга келади.

Искандар Шарқ халқларини Аҳамонийлар зулмидан озод қилиб, уларни юнон-македон зулми остида қолдирди. Ўрта Осиёда забт этилган вилоятлар ва шаҳарларни бошқариш учун юнон-македон саркардалари билан бирга маҳаллий ҳокимлар ҳам жалб этилган. Ёзма манбалардан маълумки, Искандар даврида маҳаллий аҳоли вакилларида Артабоз-Бактрияда, Оксиарт ва Хориен Сўғдиёна вилоятларида ҳокимлик қилар эдилар.

Тарихшунос Курций Руф: “Искандар бактрийлар вилоятини Артабоз идорасига топшириб, бу жойдаги қўриқчилар қўшини билан бирга от-арава юкларини қолдиради. Ўзи эса ҳаракатдаги қўшинларга йўлбошчи бўлиб, Сўғдиёна саҳросига йўл олади”, дея хабар қилади.

Сўғдиёнада ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида милoddан аввалги 327 йилда Искандар Ҳисор тизмасида жойлашган ва Оксиарт эғаллаб турган “Сўғд қалъаси”ни қўлга киритиб, унинг қизи Рохшанаққа (Равшана-Роксана) уйланади. Демак, Искандар маҳаллий ҳокимият вакилларига нисбатан мақсадли сиёсат олиб борган. Шунингдек, Сўғдиёна ва Бактрия чегараларида жойлашган тоғли вилоят Хориен идорасига топширилади.

Искандарнинг ҳарбий юришлари Шарқ ва Ғарб ўрта-сидаги кенг савдо-сотиқ ҳамда маданий алоқаларнинг ривожланишига олиб келди. Искандар ва унинг яқин лашкар-бошиларининг ўлиmidан сўнг маҳаллий ҳамда юнон мада-

ниятининг қўшилиши жараёни бошланади. Бу жараённинг таъсирини моддий маданиятнинг ривожланишида, қурилиш ва меъморчиликда, кулолчилик ва тасвирий санъатда, янги ёзувларнинг тарқалишида, тангашуносликда ҳамда диний эътиқодларда кўриш мумкин. Юнонлар Қадимги Шарқнинг жуда кўп маданий ютуқларини қабул қиладилар ва ўзларининг маданий таъсирларини ҳам маҳаллий аҳолининг маданиятига жорий этадилар. Шу даврдан бошлаб, бир неча асрлар давомида, Шарқнинг сиёсий тарихи (давлат тизими, бошқарув усуллари, қонунлар ва ҳуқуқ)да турли анъаналарнинг синтезини, яъни қўшилиб ривож топишини кузатиш мумкин.

Ўрта Осиёда Искандарнинг бошқарув фаолияти асослари

Милоддан аввалги IV аср охири - милодий IV аср давлатчилик тарихи

Македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари натижасида Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Миср, Сирдарё ва Ҳиндистонгача чўзилган ҳудудда улкан давлатга асос солинади. Бу давлатнинг пойтахти қилиб Искандар Бобил шаҳрини эълон қилади. Аммо унинг асосчиси вафотидан сўнг (мил. авв.323 йил) бу йирик давлат парчалана бошлади.

Милоддан аввалги 312 йилда, тахт учун бўлган тўхтовсиз курашлар натижасида, давлатнинг шарқий қисми (Кичик Осиё, Сурия, Эрон ва Ўрта Осиё) саркарда Салавка ҳукмронлигига ўтади. Салавкийлар ҳокимияти Шарқдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган юнон-македон ва македонлар яроғ-аслаҳалари билан қуролланган маҳаллий халқларнинг вакиллари ҳарбий кучларига таянган эди.

Юнон-македон ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Шарқда қўплаб ҳарбий таянч нуқталарни барпо этиш Искандар даврида бошланган эди. Жумладан, юнон тарихчиларининг хабарларига кўра, Искандар Ўрта Осиёда 8-12тача шаҳарга асос солган (Оксдаги Александрия, Александрия Эсхата, Марғиёнадаги Александрия ва ҳоказо). Уларнинг баъзи бирлари Сўғдиёна ва Бактрияда вайрон қилинган шаҳарларнинг ўрнига қурилганига ҳарбий истехкомлар сифатида пойдевор тоши қўйилган. Шу шаҳарлардаги юнон-македонларнинг отлик ва пиёда қўшинлари қўрикчи вазифаларини бажарган.

Салавкийлар давлати яхлит бир халқ ёки элатларни бирлаштирмаган бўлиб, бу давлат турли этник гуруҳларни ҳарбий йўл билан бирлаштириш орқали ташкил топган эди. Давлат бошқарувининг барча сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий йўналишлари подшо саройи билан боғлиқ бўлиб “подшо саройи” давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга эди. Аҳмонийлар даврида бўлгани каби Салавкийлар давлатида ҳам кўпгина давлат ишларини олиб боровчи девонхона мавжуд бўлган. Айрим манбалар Салавкийлар саройидаги хат-хужжат ишларининг бошлиғи лавозими ҳақида маълумотлар беради.

Искандар давлатининг қулаши ва Ўрта Осиёда янги давлатларнинг ташкил топиши

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Салавкийлар давлатида анчагина мураккаб солиқ тартиби мавжуд бўлиб, Салавкийлар ҳукмдорлари ўзларигача мавжуд бўлган солиқ тартибини ўзлаштирган ҳолда, унга бирмунча ўзгартиришлар киритадилар. Дехқонлардан ер солиғини йиғиб олиш сатрап ҳокимларнинг вазифаси эди. Бу солиқларнинг миқдори аниқ белгиланган бўлиб, вилоятлардан келадиган солиқларнинг умумий миқдори қишлоқ жамоаларидан тушадиган солиқларга боғлиқ бўлган.

Милoddан аввалги 293 йилда давлатнинг шарқий вилоятларига Салавка ва Спитаман қизи Апаманинг ўғли Антиох ҳоким вазифасини бажарувчи бўлиб тайинланади. Она авлоди томонидан Антиох учун Ўрта Осиё ота-боболари юрти бўлган.

Уни ҳоким лавозимига тайинланишида ҳам ушбу қариндошчилик ҳисобга олинган. Демак, Салавкийлар даври бошқарув тизимига хос асосий хусусиятлардан бири давлатдаги ҳукмрон шахс вакиллари юнон-македон ва маҳаллий зодагонларнинг наслий томондан аралаш бўлиши лозимлигидадир.

Антиох кўпдан-кўп Салавкийларга қарши кўзғолонларни бостиришга, янги истехкомларни қуришга, отаси ва шахсан ўзининг номидан танга пулларни зарб этишга ва бошқа давлат ишларини бажаришга мажбур бўлади. Ниҳоят милоддан аввалги 280 йилда Салавканинг ўлимидан сўнг Антиох йирик давлатнинг подшоши бўлиб, 20 йил давомида ҳукмронлик қилади.

Салавкийлар давлатида тахтни бошқариш учун ўзаро кураш авж олади. Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида Салавкийлар давлатидан Бактрия ажралиб чиқади. Юнон муаллифининг маълумотларига кўра: “Диодот, бактрияликларнинг минг шаҳарлари ҳокими ўзини подшо деб эълон қилади”. Шундай қилиб, Юнон-Бактрия давлатининг тарихи бошланади. Бу давлатга Салавкийлардан мустақил бўлган яна бир давлат - Парфия рақобат қилиб, кейинчалик қудратли Рим империясига қарши кураш олиб боради.

Юнон - Бактрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври милоддан аввалги III асрнинг иккинчи ярми ва II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Юнон-Бактриянинг маркази Бактра шаҳри эди. Давлат бир неча деҳқончилик вилоят ва туманларини ўз ичига олган. Юнон-Бактрия давлати марказлашган бўлиб, вилоят ва туман ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Подшо юнон-македон авлодларидан (Диодот, Евтидем, Деметрий, Евкратид) бўлган.

Юнон-Бактрия давлат тизими Искандар даврида жорий этилган сиёсий анъаналарга асосланган. Подшо фаолияти ҳарбий кучларга ва вилоятлар ҳокимларига таянган эди. Мухим савдо йўллари бўйида ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган жойларда таянч истехкомлар ва қалъа-паноҳгоҳлар қурилган.

Милоддан аввалги III-II асрларда турли давлатлар ўртасидаги низолар ва урушларга қарамай, шу давр ижтимоий-иқтисодий ҳаётида босқичма-босқич ривожланиш жараёни

ларини кузатиш мумкин (кишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши борасида).

Милоддан аввалги II асрнинг ўрталарида Юнон-Бактрия давлати тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлиб, ҳарбий-сиёсий қудратини йўқота бошлайди. Бундан фойдаланган юэчжи қабилалари милоддан аввалги 140-130 йилларда Юнон-Бактрия подшолигини босиб оладилар.

Милоддан аввалги I асрда юэчжи қабилари уюшмасида Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги анча кучайди. Олимлар фикрига кўра, дастлаб гуйшуан қабиласи Сурхон воҳасида жойлашган ва уларнинг пойтахти Далварзин шаҳри (Шўрчи тумани) бўлган. Подшо Кужула Кадфиз даврида Кушон ҳокимлиги ҳудуди анча кенгайиб, давлат таркибига Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Кашмир ерлари қўшиб олинган.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка даврида (I-II асрлар) давлат улкан салтанатга айланди. Кушон подшолиги Сурхон воҳаси, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон ҳудудларини ўз ичига олган. Канишка замонида пойтахт Пешоворга кўчирилади. Қадимги дунё тарихида машҳур бўлган Рим, Парфия, Хитой давлатлари каби Кушон подшолиги ҳам йирик қудратли давлатлардан бирига айланди. Хитой муаллифи Сюань Цзяннинг ёзишича, Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати қўшни мамлакатларга ёйилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон ҳудудининг асосий қисми (Хоразм, Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент ва Фарғона воҳалари) Кушон давлати таркибига кирмаган. Ушбу ҳудудларда бошқа маҳаллий давлатлар ривожланиб, кушон маданиятига хос анъаналар деярли тарқалмаган. Бундан ташқари, Кушон давлатининг шимолий чегаралари Кўхитог, Бойсун ва Ҳисор тоғлари орқали ўтгани ҳақида Бойсун туманидаги Дарбанд атрофида топиб текширилган йирик, мустаҳкам муҳофаа деворлари далолат беради. Улар ҳарбий таянч нуқта сифатида давлат чегараларида барпо этилган.

Кушонлар сулоласи ёзма манбалар асосида ва танга-шунослик тадқиқотлари орқали ўрганилган. Кушонларни илк тангаларининг бир томонида Юнон-Бактриянинг сўнгги

подшоси Гермей тасвири, иккинчи томонда эса “кушонлар ёғбуси Кужула Кадфиз” деган сўзлар бор. Демак, дастлаб Кушон ҳокимлари ўз номларини “подшо”, “шоҳ” тушунчалари билан боғламаганлар. Аммо Кушон давлатининг ҳудуди кенгайиши ва унинг сиёсий-ҳарбий аҳамияти ўсиб бориши билан бирга танга пулларда “шоҳ”, “шоҳлар шоҳи” атамаси кўпдан-кўп учрайди. Бундай ўзгаришлар давлатнинг ҳарбий кудратини кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганини изоҳлайди.

Подшо Канишка I ўздан олдинги давлатни бошқарув анъаналарини сақлаб қолди ва давом эттирди. Маълум вилоятлар ва шаҳарлар давлат тепасида турувчи олий ҳукмдор ноиблари томонидан бошқарилар эди. Бундай ноиблар подшо томонидан тайинланиб, унинг энг яқин ва ишончли вакиллари ҳисобланган. Улар олий ҳукумдорга сўзсиз итоат этиб, доимий равишда давлат хазинасига ўлпонлар тўлаб турганлар. Кушонлар даврида маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ тартиби ҳақидаги маълумотлар бизгача сақланмаган бўлса-да, бундай тартиб мавжуд бўлганлиги аниқ.

Буюк ипак йўли тармоқларида жойлашган Кушон подшолиги гуллаб яшнади. Кўпдан-кўп янги шаҳарлар бунёд этилди. Бу даврда кўплаб суғориш иншоотлари қурилиб, янги ерлар ўзлаштирилди.

Шаҳарлар қурилишида аниқ бинокорлик қоидалари амалга оширилган. Шаҳарлар тўғри бурчакли бўлиб, қалин деворлар билан ўралган. Шаҳар тузилишига кўра, у бир неча қисмларга бўлинган: ҳоким саройи (қалъа), ҳунармандчилик устахоналари, гузарлар, алоҳида ибодатхоналар жойлашган қисми, савдо майдони ва бошқалар.

Кушон подшолиги иқтисодиётининг асосини суғорма деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик ташкил қилган. Ҳунармандчилик турли касблардан иборат бўлган: кулолчилик, ҳарбий қурооллар ясаш, заргарлик, темирчилик, тўқувчилик.

Ҳиндистон, Хитой ва Рим салтанати билан савдо ва элчилик муносабатлари ўрнатилди. Савдо муносабатларининг ривожланишида Буюк ипак йўлининг аҳамияти катта бўлган. Хитойдан ипак, турли газламалар ва чинни, Хитойга темирдан ва фил суягидан ишланган буюмлар, жун, газлама, қиммат-

баҳо тошлар ва бошқа маҳсулотлар олиб борилган. Термиздан Рим тангалар хазинаси, Ўрта ер денгизи атрофи ҳудудларида эса кушон тангалари топилган.

Канишка даврида Ҳиндистондан тарқалган Будда дини давлат динига айланди. Оромий ва юнонлар ёзувлари асосида кушон ёзуви мавжуд бўлган. Кушон даврида меъморчилик ва тасвирий санъат юксак даражада ривожланган. Санъат намуналари ёдгорликлари Айритом, Эски Термиз, Далварзинтепа ва Холчаёнда топилган. Улар жаҳон миқёсида машҳур бўлган санъат обидаларидир.

Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Кушон подшолиги бир неча ҳудудлар ва қўлаб қадимги халқларни бирлаштирган. Бу борада ўзбек халқи аجدодлари ҳам кушон маданиятининг ривожига ўз ҳиссасини қўшган.

Кушон давлатининг инқирозга учраши Юнон-Бактрия ва Рим салтанати тарихий тақдирига анча ўхшаб кетади. Бу давлатларнинг барчаси қулаш арафасида тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлганлар. Ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш учун ички ва ташқи сабабларга қўра заифлашган йирик давлатларда етарли ҳарбий имконият топилмади. IV асрга келиб Кушон подшолиги асосий ҳудудларидан маҳрум бўлди. Кушонларнинг айрим мулклари фақат Шимолий Ҳиндистонда сақланди.

Ўзбекистонда қадимги маҳаллий давлатчилик тарихи Қанг, Довон ва Хоразм давлатлари ривож билан узвий боғланади.

Қанг давлати милoddан аввалги III асрнинг бошларида пайдо бўлган. Дастлаб унинг ҳудудий асосини Тошкент воҳаси ташкил этган. Қанг давлатининг ташкил топиш сабабларидан бири ташқи ҳарбий ҳужумлардан ҳимояланиш зарурати бўлган. Бу жараён юнон-македон ҳукмронлигига қарши курашлар давридан бошланган. Маълумки, милoddан аввалги 329 йилда Искандар қўшинлари ҳозирги Бекобод ва Хўжанд оралиғида Сирдарёдан кечиб ўтадилар ва маҳаллий аҳоли қўшинларига ҳужум қиладилар. Қаттиқ жангдан сўнг Искандар ортга қайтиб, Сирдарё бўйида Александрия Эсхата (узокдаги, чеккадаги, охириги Александрия) шаҳрига асос солади.

Маҳаллий аҳоли томонидан Искандарнинг ҳарбий ҳаракатларига билдирилган муносабатлари ҳақида тарихшунос

Курций Руф бундай ёзади: “Танаис (Сирдарё) ортидаги скифлар (саклар) давлатининг подшоши македонлар томонидан дарё бўйида солинган шаҳарни қуллик бўйинтуруғи бўлишини сезиб, уни вайрон қилиш ва македонларни дарё қирғоғидан узоқ масофага қувиб чиқариш учун катта бир отлик қўшинга йўлбошчи тайинлаб ўз акасини юборади”.

Милоддан аввалги II ва милодий I асрда Қанғ давлатининг худуди анча кенгайиб, Тошкент воҳаси, Ўрта Сирдарё ерлари, Талас водийси ва Чу дарёсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олади. Қанғ давлатининг иккита пойтахти бўлган - Қанғдиз (Оққўрғон тумани) ва Ўтрор. Қанғ ҳукмдорлари уларнинг бирида ёзни, иккинчисида эса қишлоқни ўтказар эдилар.

Давлат аҳолисининг асосий қисмини ўтроқ (деҳқонлар), ярим ўтроқ ва қўчманчи чорвадорлар ташкил қилардилар. Бундай вазият Қанғнинг табиий шароити ва аҳолисининг машғулоти билан боғланган. Ўтроқ аҳоли шаҳарларда ва уларнинг атрофларидаги водийларда яшаб, хунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланганлар. Дашт туманларида чорвачилик ривожланган.

Ўзбек халқи давлатчилик тарихи бўйича оз ўрганилган масалалардан бири Довон давлат тарихидир. Бу давлат шу ном билан Хитой манбаларида тилга олинади (бошқа манбаларда “Паркана”, дейилган). Довон давлати тахминан милоддан аввалги III асрда пайдо бўлган. Довон давлатини тадқиқотчилар қадимги Фарғона ҳисоблайдилар. Ёзма манбаларга кўра, “Довон диёрида 70гача катта-кичик шаҳар бўлган, аҳолисининг сони бир неча юз мингга етади”. Тадқиқотларга кўра, қадимги Фарғонада 300 минг аҳоли яшаган. Шаҳарларнинг ичида давлат пойтахти ҳисобланган Эрши шаҳри алоҳида аҳамият касб этган. Милоддан аввалги 104-101 йилларда Хитой қўшинлари Довонга юришлар қилиб Эрши шаҳрини қамал қиладилар. Шу пайтда Қанғ давлати қўшинлари ёрдамга келиб, хитойликларга қарши курашда фаол қатнашдилар. Хитой лашкарлари сулҳга рози бўлиб, Довонни ташлаб чиқадиладар.

Қадимшуносларнинг тадқиқотлари натижасида Фарғонада кўп сонли уй-қўрғонлар, қишлоқ ва шаҳар харобалари топилиб ўрганилган. Улар айрим ҳосилдор деҳқончилик ту-

манларида жойлашган. Довон давлатининг аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган.

Қадимги Фарғона кишлок ҳўжалик, ҳунармандчилик ва бинокорлик юксак даражада ривожланган ўлка эди. Довон деҳқонлари арпа, шоли, буғдой ва беда етиштириш, боғдорчилик ва узум етиштиришда катта ютуқларга эришганлар.

Фарғона ўзининг “самовий” отлар зоти билан машҳур бўлган. Ёзма манбалар Хитой императорининг Довонга бостириб кириши сабабини шундай очиб беради: “Довон давлатининг Эрши шаҳрида ғаройиб отлар мавжудлиги ҳақида саройга хабар келди. Императорнинг “самовий” отларга иштиёқи ортди”.

Довон давлати Хитой, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан бўлган халқаро савдода муҳим ўрин тутган.

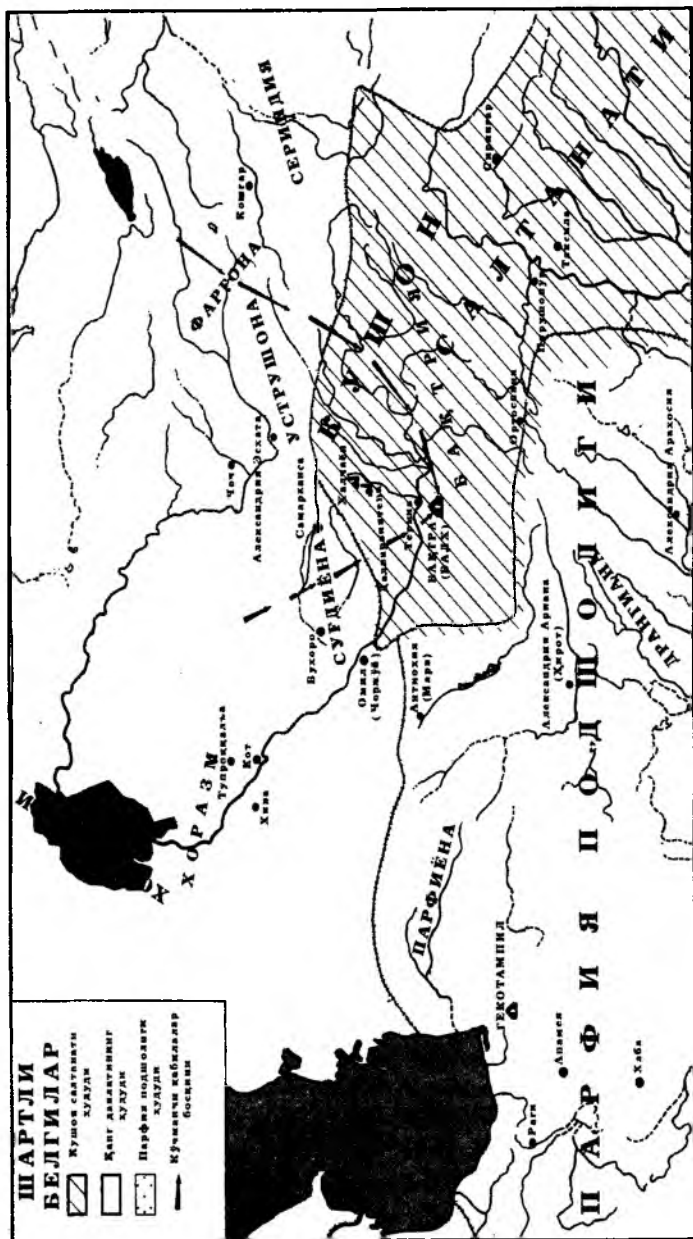
Милоддан аввалги IV-III-II асрларда қадимги Хоразм мустақил давлат бўлиб, Искандар, Салавкийлар ва Юнон-Бактрия давлатлари таркибига кирмаган. Бу ҳол Хоразмда ўзига хос маҳаллий давлатчилик тизими ривожига муҳим омил бўлди. Искандар даврида Хоразмда Фарасмон исмли подшо ҳокимлик қилган.

Юнон тарихшуноси Арриан бундай хабар қилади: “Искандарнинг олдига бир ярим минг чавандозларга йўл-бошчи бўлиб хоразмликларнинг подшоси Фарасмон етиб келади. У қолхлар ва амазонка қабилаларига қўшни бўлиб яшаганлиги ҳақида ҳикоя қилиб, Искандарнинг амазонкалар, қолхлар ва Эвиксин (Қора денгиз) денгизидаги қабилаларни истило қилиш истаги бўлса, йўл кўрсатувчи бўлишга ва қўшинларининг юриши учун барча шарт-шароитлар яратиб беришга хайрихоҳ эканлигини билдиради”.

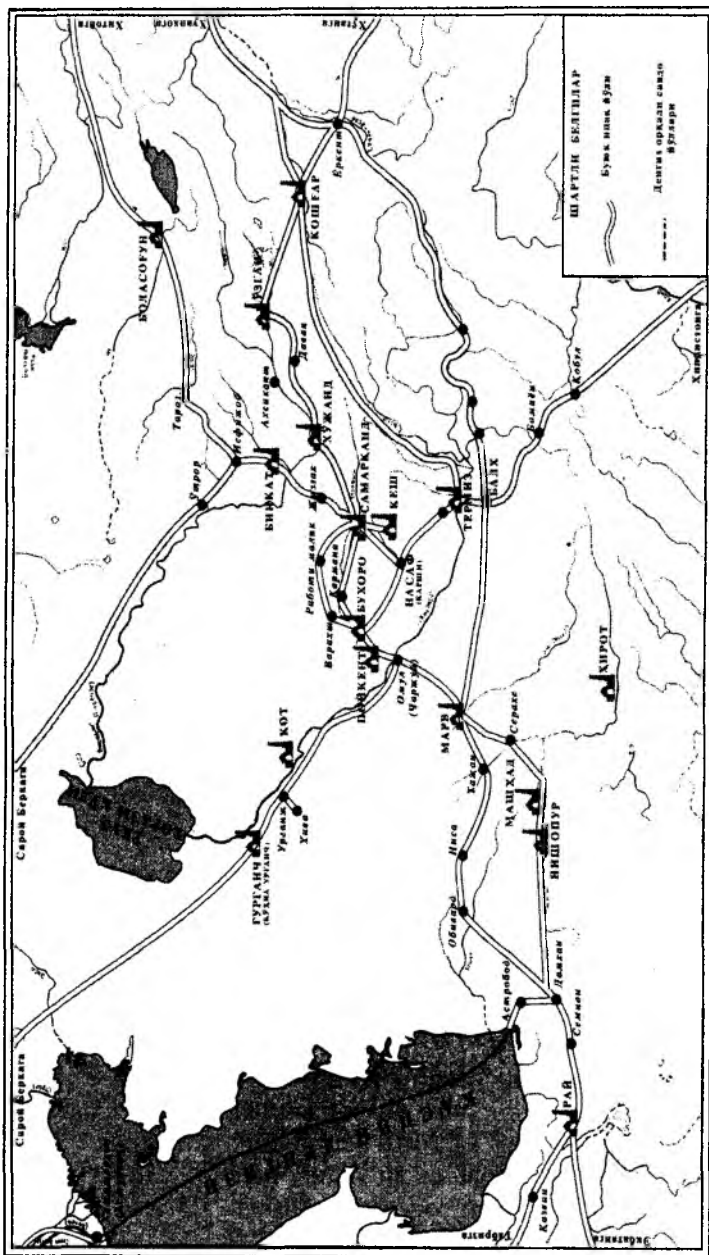
Археологик тадқиқотлар натижасида қадимги Хоразм ҳудудларидан кўплаб ёдгорликлар топишган. Шулардан бири Жонбосқалъадир. Бу кўҳна шаҳар тузилишига кўра тўғри бурчакли бўлиб икки қаторли мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўралган. Деворлар бўйлаб қатор шинаклар мавжуд.

Жонбосқалъа икки қисмдан иборат бўлиб, бир томонда “олов уйи” - жамоат бўлиб эътиқод қиладиган иншоот, иккинчи томонда эса турар-жойлар жойлашган.

Хоразмдаги бу даврга оид кўҳна ёдгорликлардан яна бири Қўйкирилган қалъадир. Бошқалардан фарқли ўлароқ Қўйқи-

ЎРТА ОСИЁ КУШОН САЛТАНАТИ ДАВРИДА
(Милодий I-III асрларнинг биринчи ярми)

БЮК ИПАК ЮЛИ

рилган қалъанинг асосий иншооти айлана шаклда бўлиб, иншоотнинг марказидаги бино икки қаватли бўлган. У расадхона вазифасини бажарган.

Қадимги Хоразмда мавжуд бўлган қўхна шаҳарлардан яна бири Тупроққалъадир. Қўхна шаҳар тўғри бурчакли бўлиб, хом ғиштдан тикланган қалин девор билан ўралган. Деворларда шинақлар ҳамда миноралар мавжуд.

Қўхна шаҳарнинг асосий иншооти улкан қалъа бўлиб, у Хоразм ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлган. Тупроққалъада икки қаватли, турли мақсадларда фойдаланилган хоналардан ташқари махсус қабулхоналар, яъни “шоҳлар кошонаси” ҳам очилган. Бу қабулхонадан Хоразм подшолари, шахзодалар, йирик зодагонлар ва худолар сиймоси акс эттирилган турли ҳайкаллар топилган. Қабулхонанинг деворлари ва супалари турли тасвирлар билан безатилган. Шунингдек, Тупроққалъада Хоразм подшоларининг архивларидан ёзув намуналари ҳам топилган.

Хоразмда айниқса деҳқончилик ва ҳунармандчилик юқори даражада ривожланган. Шаҳарлар муҳим савдо йўлларида жойлашган. Милоднинг дастлабки асрларида Хоразмда қумуш ва мис тангалар зарб қилина бошланган. Ушбу танга пулларда Хоразмшоҳлар исмлари (Артов, Артомух, Вазамар) учрайди.

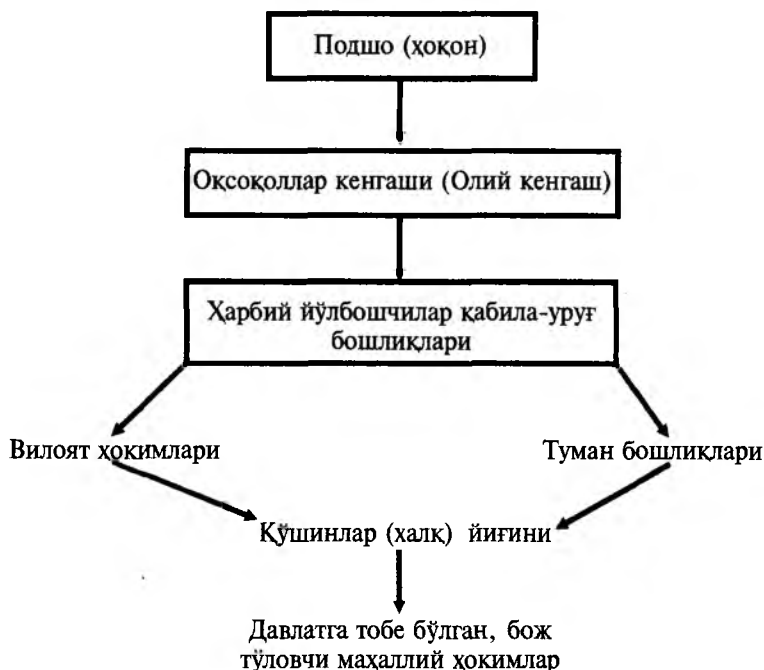
Хоразмда Ўрта Осиёнинг энг қадимги ёзувлари топилган. Улар оромий ёзуви асосида бўлиб милоддан аввалги V-IV асрларга оид сопол сиртидаги чекилган маҳаллий ёзув намуналаридир. Ушбу ёзувлар Ойбуйир қалъа ва Қўйқирилган-қалъада топилган.

Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача). Эфталийлар давлати

Эфталийларнинг келиб чиқиши ҳақида ягона фикр йўқ. Тадқиқотчиларнинг айримлари эфталийларни Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари қадимги маҳаллий элатларидан, бошқалари эса уларни Хоразмдан келиб чиққанлигини таъкидлашадилар. Манбалар орасидан бирида эфталийлар етти

қабиладан иборат массагетларнинг етакчи уруғларидан бири сифатида баён қилинади (Лазер Парбский, V аср).

Қанғ давлатининг идора-тартиб усули

Хитой манбаларида эфталийлар юэчжиларнинг бошқа бир кўриниши ёки гаогюй қабиласининг тармоғи, ёхуд улар Қанғюй авлодлари сифатида талқин қилинади. Ўзларини алхонлар деб атаган эфталийлар Бактрия-Тохаристон ерларида яшаб ўтган азалий бактр қабилаларидан чиққан этник гуруҳ эканлиги ҳақидаги фикр ҳам мавжуд.

Юқоридаги фикрларга қўшимча яна бир тахмин мавжуд. Унга кўра, эфталийлар Оролбўйидан чиққан элат ҳисобланади. Ва ниҳоят, кейинги йиллардаги тадқиқотлар уларнинг ҳақиқий ватани Бактрия-Тохаристонга мувофиқ келишини кўрсатмоқда.

Сиёсий тузум. Прокопий Кесарийский берган маълумотларга қараганда, эфталийлар ягона подшо бошқарувига,

ривож топган обод фуқаро жамиятига эга бўлишган. Жамиятдаги фуқаролар орасида ва қўшни давлатлар билан муносабатларда адолат улар учун асосий мезон саналган.

Оилавий муносабатларини кузатиш уларда патриархал тартибга хос жиҳатлар ривож топганлигини кўрсатади. Бироқ бу вақтга келиб эфталийларда уруғчилик тузуми хусусиятларидан фарқли ерга хусусий мулкчилик мавжудлигини юқорида кузатган эдик. Патриархал бошқарув тартибига хос айрим жиҳатлар қуйидаги мисолларда кўзга ташланади: “Улар орасидан энг бой кишилар тахминан йигирма ва ундан ортиқ кишини ўзларига шерик қилиб оладилар; дўстлар ҳар доим у билан бирга тушлик қиладилар, унга тегишли неъматлардан умумий ҳуқуқлари борлиги сабабли баб-баравар фойдаландилар. Дўст ва шерик орттирган шахс ўлиmidан кейин, қонунга кўра, тобутга унинг дўстлари тириклайин бирга қўйилиши шарт бўлган” (Прокопий Кесарийский).

Эфталийларнинг ҳарбий қўшинлари жуда катта кучга эга эди. Аскарлари қўлида ҳарбий қурол-яроғлардан гурзи, ўқ-ёй ва асосийси қилич муҳим ўрин тутган. Муҳорабалар пайтида уларнинг отлик бўлинмалари етакчилик қилган.

Милодий V асрда сосонийлар ва эфталийлар давлати ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларда эфталийлар қўшинининг устун келиши улар ҳарбий маҳоратининг юқори даражада эканлигидан далолат беради. Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида Вахшунвор ва Пероз (Феруз) даври воқеалари ҳам ўз аксини топган. Эфталийларнинг подшоси Катулф “Шоҳнома”да шу халқнинг Гатфар номли подшосига ўхшатишган. Гатфар туркларга қарши кураш олиб борган шахс сифатида Фирдавсий асарида гавдаланган.

Эфталийлар давлати йирик ҳудудни камраб олган эди. Ўрта Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон тўлиқ равишда ва Шимолий Ҳиндистоннинг айрим қисмлари ҳамда Гандҳара бу давлат таркибига кирган.

Эфталийлар давлатининг ҳудудидаги шаҳарлар жумласига асосан Сўғдиёна шаҳарлари кирган бўлиб, бу вақтда улар аҳамияти ошганлигини кўришимиз мумкин. Кушония (Каттакўрғон яқинида), Ривдад, Пойканд, Талликон, Термиз, Гургон, Варахша каби шаҳарлар эфталийлар ҳукмронлиги даврида ривож топган эди. V асрдан эътиборан Самар-

қанд шаҳри ҳам тараққий этди. Эфталийлар давлатининг сиёсий маркази Пойканд шаҳри, давлат бошлиқларининг қароргоҳи эса Варахшадаги сарой бўлганлиги тахмин қилинади.

Эфталийлар йирик давлат тизимини вужудга келтирдилар. Унинг ҳудудлари Кушон давлатидан ҳам катта эди. Улар Эроннинг сосонийлар давлатига, унинг ҳарбий ҳаракатларига қарши тура олдилар. Сосонийларнинг шарққа юришлари эфталийларнинг қаршилиги туфайли тўхтади. Улар Эрон подшоҳларининг ички сиёсатига ҳам аралашиб турдилар, ҳатто шоҳлардан қайси бирини сайлаш ва тайинлаш масаласини ҳал қилиш уларнинг қўлида эди. Эрон давлати ҳар йили эфталийларга ўлпон тўлаб турган.

Эфталийларнинг тарих саҳнасида кўзга ташланиши 453-454 ва 457 йиллардаги воқеалар билан боғланган. Эфталийлар уларга ҳужум қилган Яздигерд II қўшинини тор-мор келтириб, Эрон мамлакатининг ичкарасида ҳам талон-тарож юришларини амалга оширганлар. Мазкур воқеалар тарихнинг 453-454 йилларида содир бўлган.

457 йилда эфталий подшоси Вахшунвар Чағониён, Тохаристон ва Бадахшонни ўзига бўйсундирган.

456 йилда эфталийлар томонидан Хитойга дастлабки элчилар келган.

Эрон подшоси Пероз эфталийлар давлатининг ҳужумини олдини олиш ва бу ҳаракатни йўлини тўсиш мақсадида уларга қарши ҳарбий ҳаракатлар бошлаб юборган, бироқ муваффақиятга эриша олмаган. Жанг чоғида Сосонийлар ҳукмдори асирга тушиб қолади ва Византия императори Зенонга ўз жонини ҳалос қилиниши учун ёрдам сўраб мурожаат қилади. Византия ҳукмдори товон тўлаб, уни қутқариб қолади. Асирликдан қутулганидан сўнг Пероз эфталийларга яна қарши чиқиб, иккинчи маротаба мағлубиятга учрайди. Сосонийлар қўшинлари бу гал қопқон ўрага тушиб қоладилар ва аскарларнинг кўпчилиги бу ерда ҳалок бўлади. Мазкур мағлубият натижасида Хуросон ҳудуди тўлиқ равишда эфталийлар қўли остига тушиб қолади. Энди Пероз олдингидан ҳам кўпроқ товон тўлаш мажбуриятини ўз бўйнига олади. Шу тариқа Пероз кетма-кет мағлубиятларга учраб, Эронни эфталийлар қўли остидаги давлатга айлантирган эди. Товон тўлаш ниҳоясига етгандан сўнг, Пероз Вахшунвор билан дўстона муноса-

батларни ўрнатмоқчи бўлади ва унга сингилларидан бирини хотинликка беришни ваъда беради. Лекин юборилган қиз унинг синглиси эмас, балки бегона қиз бўлиб чиқади. Ғазабланган Вахшунвор эфталийлар даъватига кўра улар юртидаги эрон ҳарбий мутахассисларини қатл этиш фармонини беради.

Византия ёрдамидаги учинчи, сўнгги юришида Пероз ўз ҳарбий қисмлари билан уларга махсус тайёрланган бўри ўраларига тушиб ҳалок бўладилар. 484 йилда содир бўлган мазкур воқеа натижасида Перознинг қизи асирга тушиб Вахшунвор тутқини ва хотинига айланади. Эрон халқи елкасига эса катта миқдорда ўлпон тўлаш мажбурияти юклатилади.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан машғул бўлган, қолгани эса кўчманчи чорвачилик ҳаёт тарзини ўз бошидан кечирган. Эфталийларнинг кўпчилиги маҳаллий аҳоли билан аралашиб, ўтроқ ҳаёт тарзига ўтган, шаҳар қабиласи ёки шаҳарликларга хос яшашга мослашганлар. Эфталийларнинг кўчманчи аҳолиси эса кигиз ўтовларга, кенг яйловлар ва сувга бой ерларга эга бўлишган. Эҳтимол, улар аввал кўчманчи чорвадор бўлишган, кейинроқ эса, шаҳарларни ишғол этиб, унинг доимий аҳолисига айланишган.

Жамиятда зодагонларнинг мавқеи бошқаларга нисбатан устун ҳисобланган. Кушон подшолиги эфталийларнинг юқори табақалари ер-мулклар ва кўрғонларнинг соҳиблари эди. Чунки ўша вақтда шаҳар ҳаёти инқирозга юз тутган, ҳунармандчиликда эса таназул ҳукм сурган. Эфталий зодагонларининг қарийб барчаси шаҳарларга кўчиб келиб яшай бошлаганлар. Бой-бадавлат кишилар вафотидан сўнг тошдан ясалган қабрлар - даҳмаларда дафн этилган. Қуйи қатламга мансуб марҳум кишилар оддий гўрларга кўмилган. Ҳатто зодагон ва оддий кишиларнинг кийимларида ҳам тафовут мавжуд эди. Олий табақа вакиллари қимматбаҳо либослар кийиб юришган. Зодагон аёллар ҳам шоҳона кийимлар кийганлар.

Диний эътиқод ва маданият. Эфталийларнинг диний таълимоти хилма-хил эди. Эфталийлар қўли остидаги ҳудудларда зардуштийлик ва буддизм сингари динлар мавжуд эди. Шаҳарларда, шунингдек, несторианлар ва яҳудийлар жамоалари ўз динларига эътиқод қилганлар.

Эфталийлар буддизмга қисман эътиқод қилса-да, оташ-

парастликдаги маъбудларга сиғиниш устунроқ турган. Ҳар куни тонгда улар ўзларининг ўтовларидан чикиб куёшга сиғинганлар.

Эфталийларда кушон ёзувининг ривож топган шаклини кўриш мумкин. Мазкур ёзув курсивлиги билан бошқа ёзувлардан фарқ қилиб турган. Алифбосида ҳарфларнинг сони 25та бўлиб, сўзлар эса чапдан ўнгга қараб ўқилган. Сўғд мамлакатаида сўғд ёзуви ва сўғд тили етакчилик қилган.

VI-VII асрларда Хоразм, Сўғд ва Фарғона

Давлат ташкилоти. VI асрнинг ўрталарига келиб эфталийлар давлати таназзулга учрай бошлаган. Турк хоқонлигининг эфталийлар устидан қозонган ғалабаси(563-567 йиллар)дан сўнг Ўрта Осиёда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилди. VI асрнинг 60-70 йилларида Ўзбекистон ҳудудида бир нечта алоҳида мулклар бўлиб, улар расман турк хоқонига бўйсунар эди. Хитой манбаларида Самарқанд Сўғди Кан деган номда юритилган ва уни маҳаллий сулола вакили бошқариб турганлиги баён қилинади. Умуман, Зарафшон, Қашқадарё ва Амударё дарёларининг ҳавзасида тўққизта алоҳида мулкый ҳудуд мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири шаҳар ва деҳқончилик туманларига эга бўлган. Тарихий манбаларда алоҳида мулкый ҳудудлар Кан сулоласига итоатда бўлганлиги ҳусусида сўз боради. Ҳар бир маъмурий бирликнинг ўз номи бўлиб, улар қуйидагилардир: Маймурғ, Иштихон, Кушания, Бухоро, Нахшаб, Амул, Андхой ва Самарқанд (Кан). Самарқанднинг ҳокими юқоридаги 9 мулк орасида каттаси саналган. Бошқалари куч-қудрат жиҳатидан юксак бўлган Самарқанд ҳокими билан ҳисоблашиб муомалада бўлган. Ҳатто айрим давлат бошлиқлари у билан куда-андачилик муносабатларини ҳам ўрнатган. Бухоро вилояти ҳокимлари Самарқанд ҳукмдорлари билан қон-қариндош бўлиб, улар умумий аجدод тарафидан бир-бирлари билан чамбарчас боғланган эди. Бевосита Кан ҳукмдорига бўйсунган Бухоро ҳокими ҳам худди шу номдаги унвон соҳиби бўлган.

Самарқанд Сўғди ҳукмдорининг саройидаги аждодлар

ибодатхонасида ҳар йилнинг олтинчи ойида қурбонликлар келтириш маросими нишонланиб, унда маъмурий бирликларнинг ҳукмдорлари иштирок этганлар ва бу ҳолат улар барчасининг қон-қариндошлик алоқасида эканлигидан далolat беради.

VII асрнинг биринчи чорагида Кеш вилояти кучайиб, давлатнинг пойтахти ҳозирги Китоб ўрнидаги Кеш шахри бўлиб қолган. Манбаларга кўра, унинг ҳокими Тиш деган шахс бўлиб, бу даврда мазкур давлат бошлиғи қудратли ҳукмдорга айланади. Манбаларда Кеш шахрига унинг томонидан асос солинганлиги қайд қилинади. VII асрнинг ўрталарида эса Кеш ҳукмдори - ихшид Шишпир бутун Сўғднинг ҳукмдори сифатида тан олинган. У ўз номидан тангалар зарб эттирган, бошқа давлатларга эса расмий элчиларни юбориб турган. Жумладан, у Хитой давлати билан дипломатик алоқалар ўрнатган. Кейинроқ, тахминан VII асрнинг иккинчи ярмида - Ахурпат ҳукмронлик қилган даврда, Кеш ва Самарқанд ўртасидаги қаттиқ курашлар оқибатида Самарқанд сиёсий жиҳатдан ҳукмронликни ўз қўлига қайтариб олишга эришади. Унинг ҳукмдори ихшид унвони соҳиби бўлиш билан бир қаторда Кеш ҳокимини тахтдан ағдариб ташлаб, ўрнига ўз вакилини ўтказди. Эндиликда Кеш ҳукмдорига ихрид унвони берилади ва у Самарқанд ҳокимига меросий равишда тобе бўлиб қолди. Самарқанднинг ҳокими ўша пайтда ихшид Вархуман бўлган.

Сўғдиёнанинг маҳаллий ҳокимлари Чоч ва Хоразмнинг мустақил ҳукмдорлари билан бирлашган эдилар. Йирик сиёсий бирликлар маълум муддатларда шаҳарлардан бирида ўз қурултойларини ўтказиб турганлар.

Хоразм бошқа шаҳар-давлатларга нисбатан анча мустақил эди. Мамлакатни Африғийлар сулоласига мансуб подшолар бошқариб турган. VI-VII асрларда Хоразм ўз бошидан иктисодий инқирозни кечириб турган. Хоразмликлар бошқа давлатлар, хусусан, Шарқий Европа давлатлари билан савдосотиқ муносабатларида бўлишган. Хоразм маданияти ўз қиёфасини сақлаб қолган ва ҳеч қандай ташқи таъсирга учрамаган эди.

Сўғдиёнанинг ҳудудига ўша вақтда ҳозирги Панжикентдан Карманагача бўлган ерлар кирган. Бухоро эса VII

асрда мустақил мулклар иттифоқидан иборат алоҳида бир-лашма сифатида Самарқандга бўйсунмай қолган. Унинг подшоси бухорхудот унвони соҳиби бўлган.

Фарғона Кан сиёсий иттифоқига кирмаган бўлиб, у алоҳида мустақил давлат эди. Уни афшин бошқарган. Фарғона Тангритоғ халқлари билан ўзаро алоқада бўлган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. VI-VII асрларда юртимиз худудида юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар археологик ва ёзма манбалар асосида ўрганиб чиқилган. Мазкур илмий тадқиқотларнинг натижаларига суянган ҳолда ўша даврларда Сўғдиёна, Хоразм ва Фарғона ҳамда мазкур тарихий-географик ҳудудларга қарашли мулкларда деҳқончилик, боғдорчилик, айниқса, узумчилик, пахта етиштириш ва уй чорвачилиги ривож топганлигини англаш мумкин. Иқтисодий ҳаётнинг муҳим жиҳатларидан бири саналган савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик ҳам бу асрларда гуллаб-яшнади.

Араблар даврига қадар ривожланган суғориш тизими бўлган. Самарқанд шаҳрини сув билан таъминловчи алоҳида сув тармоғи ўша вақтда мавжуд эди. Кушаниянинг Нарпай, Бухоро воҳасининг эса Шопурком, Самарқанд атрофининг Работи Хожа деган жойида учта сув тармоғига ажралувчи каналлар сув билан таъминлаган. Араблар Самарқандга келган пайтларида унинг теварак - атрофидаги далаларнинг яшиллиги, боғларнинг ободлигини кўриб ҳайратланиб қолганлар. Бу мазкур жойларда қишлоқ ҳўжалиги ва тармоқларининг равнақ топганлигидан далолат беради. Деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган, шу билан бирга лалмикор деҳқончилик ҳам кенг ривож топган. Зироатчиликда ғалла, нўхат, шунингдек, пахта етиштирилган бўлса, боғдорчиликда узум ва бошқа турдаги мевалар: гилос, шафтоли, олчадан ҳосил олинган. Чорвачилик соҳасида йирик шохли моллар, қўй, эчки боқилган бўлса, от, ҳачир ва эшакдан улов сифатида фойдаланилган. Сўғд ва Фарғонанинг зотдор отларига Хитойда талаб-эҳтиёж ниҳоятда катта эди ва айнан шу мамлакатга экспорт қилинар эди. Туялардан текисликлар, дашт ва чўл минтақаларида транспорт ва уй ҳайвони сифатида кенг фойдаланилган.

Сўғдда ипак толаси етиштирилган. Пахта, жун ва ипак

толасини қайта ишлаш заминида мато ишлаб чиқариш анча ривожланган эди.

Манбаларда Сўғдда май тайёрлашнинг анча юксак даражада эканлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу ернинг узуми май тайёрлаш учун ниҳоятда боп эканлиги ҳақида сўз юритилади. Узумдан тайёрланган ичимлик катта заҳиралари зодагонларнинг уйларида сақланган.

VI-VII асрларда савдо-сотиқ ишлари жанубдан шимолга томон кўчган. Бунда воситачилик қилиш сўғдийларнинг қўлига ўтди. Улар нафақат курукликда, балки шу билан бир қаторда Каспий денгизи орқали ҳам савдо ишларида фаоллик қилганлар. Бу борада Пойканд шахрини алоҳида тилга олиш лозим, чунки мазкур жойда савдогарлар кўп истиқомат қилганлар ва ўша вақтдаги олди-сотдиларни фақат шулар амалга оширганлар. Шу боисдан бу шаҳар “савдогарлар шаҳри” яъни “мадинат ат-тужжор” деб бежиз айтилмаган.

Сўғддан чет мамлакатларга мевалар: шафтоли, оқ ва сариқ олча, чорва молларидан куйрукдор қўйлар, шунингдек, йилқилар чиқарилган.

Сўғднинг атрофлари тоғлар билан ўралганлиги боис, бу ерларда олтин, мис, темир, қалайи, кумуш сингари рангли металлларнинг конлари талайгина бўлган. Кеш тоғларидан қизил туз, олтин қазиб олинса, Илоқдан кумуш ва қалайи, Маймурғдан латун, олтин қазиб чиқариларди. Мазкур маҳсулотларнинг зарур қисми ички эҳтиёжлар учун бўлса, қолгани экспорт сифатида чиқариб турилган. Юқоридаги мисоллар Сўғдда темирчилик соҳасининг юксак даражада ривож топганлигидан далолат беради. Металлургияда турли ашёлар ва меҳнат қуроллари: белкурак, болта, ўрок, мих, тақа ва ҳоказо маҳсулотлар ишлаб чиқарилар эди. Турли-туман хунармандчилик буюмлари: пичоқ, қайчи, безак ашёлари, калит, қулф, чирокдонлар, ҳарбий қуроллар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилганди. Шунинг учун ҳам сўғд ҳарбийлари қуролланиш жиҳатидан бошқа ҳудудлар аҳолисига қараганда анча устун турганлар.

Кумуш, бронзадан турли идишлар ясалар, шу билан бир қаторда бундай ашёларнинг сирти нақши-нигорлар билан ўйма равишда ишланар эди. Олтиндан ясалган халқалар, билагу-

зуклар, сирғалар, кўзmunчok фepуза, дуру-гавҳарлар билан безатилиб чиқарилар ва жуда бой безак буюмлари саналар эди.

Муғ тоғидан қарийб 150 хил матоларнинг нусхаларини топилиши бу ерда тўқимачиликнинг ривож топганидан далолат беради. Мазкур топилмаларнинг асосий қисми пахтадан тайёрланган матолардир.

Ижтимоий тузумга тўхталадиган бўлсак, шуни таъкидлаб қўйиш лозимки, VII асрда ҳарбий тўқнашувларнинг кўпайиши иқтисодий ҳаётда катта ўзгаришларни юзага келтирди. Биринчидан, марказлашган ҳокимият заифлашди; иккинчидан, нотинчлик маълум даражада иқтисодий тангликни юзага келтирди. Бунинг оқибатида шаҳарлар тушқунликка юз тутиб, уларнинг майдони қисқариб борган, катта оилалар эғалик қилган қўрғон-қалъалар аҳамияти ошди ва кўпайди. Хоразм ва Сўғд ҳудудларида бундай қўрғон-қалъаларнинг атрофида деҳқончилик мавзелари ҳамда уларда деҳқонлар ва савдогарларнинг мустаҳкам уй-қўрғонлари тўпланиб қолган эди.

Сўғд вилояти аҳолиси асосан савдогарлар, ҳунармандлар, тақводорлар, ҳарбий аскарлар, шунингдек, зироаткор ва чорвадор қатлам вакиллари саналган.

Албатта, ижтимоий қатламлар орасида деҳқонлар мавқеининг устунлигини алоҳида қайд этиб ўтиш зарур. Чунки улар зодагонлар саналиб, аҳолини бошқа қатламга нисбатан бой-бадавлат ва йирик ер-мулкларига эғалик қилишган. “Кашаварз” ёки “киштукорқунандалар” қатлами вакиллари деҳқонлардан ижарага ерларни олиб, маълум даражада тўлов бериш эвазига иш юритганлар. Аккор, чорикорлар эса мардикорлик қилиш билан кун кечирганлар.

Жамиятда диндор шахсларнинг аҳамияти улкан эди. Улар турли диний маросимлар ва удумларни адо этишда оммага раҳбарлик қилганлар. Вағн, яъни ибодатхона хўжалиги ҳам уларнинг қарамоғида бўлган.

Маданият. VI-VII асрларда маданий жараёнлар жамиятдаги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий воқеалар билан ўзаро таъсирда ривожлана борган. Бу даврда турли халқларнинг тил ва ёзув турлари бир-бирларига таъсир ўтказди. Сўғдийлар тили ва ёзуви ўзига хос эди. Унинг айрим сўзлари ва

тушунчалари ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолган.

Араб ёзувига қадар турк-руний (милoddан аввал шаклланган), уйғур (тахминан, VI аср), монивий (милодий III-VIII асрлар), сўғд, брахма ва сурёний ёзувлари мавжуд бўлган.

Шимолий Мўғулистоннинг Ўрхун ва Селенга дарёлари воҳасида топилган Тўнюқук, Култигин, Билга хоқон, Куличур, Унгин битиги сингари ёдгорликлар шулар жумласига киради. Туркий-рун ёзувларини туркий халқлар, туркий тамға(белги)лар негизида ихтиро қилганлар деган фикр мавжуд.

Сўғд ёзувлари кенг ҳудудда тарқалган. Бу жараён сўғдларнинг янги ерларни ўзлаштириш фаолияти ва савдогарларнинг “Буюк ипак йўли”даги саъй-ҳаракатлари билан боғланган. Шунинг учун ҳам сўғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон тупроғида топиб текширилган.

Сўғд ёзуви оромий алифбеси асосида шаклланган бўлиб, унинг таркибида 25 та ҳарф бўлган ва улар сўлдан ўнгга томон ёзиб чиқилган. Сўғд ёзуви иш юритишда, савдо ва маданий алоқаларда катта аҳамиятга эга бўлиб, қадимги уйғур, мўғул ва манжурлар ёзувлари пайдо бўлишига асос бўлди.

Сўғдларнинг ўз тақвимлари бўлиб, унда ҳар бир ойнинг номлари аниқ қилиб кўрсатилган ва белгиланган.

Сўғд ҳудудида буддавийлик, христианлик ва манихейлик адабиёти намуналарининг сўғд тилида баён қилиниши мазкур тилнинг устунлигидан далолат беради.

Ўша даврда Хоразмда маҳаллий ёзув ҳам кенг тарқалган ва амалда бўлган. Тупроққалъадан шоҳ архивларининг топилиши шундан далолат беради.

Бой безаклар, сопол, металл идишлар, деворий суратлар, ҳатто кийимлардаги тасвирлар бу ерда тасвирий санъатнинг тараққиётидан далолат беради.

Диний қарашларда зардуштийлик етакчи ўринда турган. Ахурамазда, (Ормуз, Хурмуз) “само ва ернинг асосчиси” бўлиб, унинг шарафига қурбонликлар келтирганлар.

Сўғдийларнинг Еттисувдаги айрим ерларга бориб ўрнашишлари оқибатида зардуштийлик билан ўша ерга хос шамонийлик динларининг бир-бири билан қўшиливи юз берди.

Олтойдан Сўғда кўчиб келган айрим туркий уруғ-аймоқлар эса зардуштийликни қабул қилган эдилар. Уруғ-аймоқларнинг оташпарастликни қабул қилишлари қуйидаги мисолларда ўз аксини топган: улар бўш ётган ернинг атрофини тўсиқлар билан ўраб олиб, у ерга кишилар жасадларини ташлайдилар. Кейинроқ жасаддан қолган суяк қолдиқларини йиғиштириб олиб, уларни кўмиб юборганлар ёки махсус сопол тобутча - астодонларда сақлаганлар. Сирти турли нақшлар билан безатилган бундай астодонлар Қашқадарё, Зарафшон воҳалари ва Хоразмда топилган.

Кушон давридан бошлаб Сўғда буддавийлик кенг тарқалган. Буддизмга хос ёдгорликлар Самарқанд, Тохаристон ва Хоразмда топилган.

VI-VII асрларда бошқарув тартиб

Араб халифалиги даврида Мовароуннахр

Сиёсий воқеалар. Араблар Ўрта Осиёга дастлабки юришларини 651 йилда Марвни ишғол этишдан бошлаганлар. 654 йилда улар Мовароуннахрнинг Маймурғ ва Сўғд вилоятларига ҳужум қилдилар. Кейинги 35 йил давомида араблар Чағониён, Ромитан, Хўжанд ва Термизга бир неча юришлар уюштирдилар. Мазкур юришлар босқинчилик хусусиятига эга бўлиб, уларнинг айримлари Хуросон ноиблари Убайдуллоҳ ибн Зиёд, Саид ибн Усмон (676 йилдан ноиб), Салмо ибн Зиёд каби шахслар саъй-ҳаракати билан амалга оширилган эди. Арабларнинг қарийб ярим аср давомидаги ҳарбий ҳаракатлари кўпинча талон-тарож қилиш ва чет ерлардан бойликлар йиғиш мақсадида олиб борилган эди.

705 йилда Кутайба ибн Муслим Хуросон ноиби бўлиши билан Мовароуннахрни тўлиқ босиб олиш ҳаракати бошланиб кетди. 705 йилда Балх, Чағониён ишғол этилганидан сўнг, Кутайба катта куч билан Мовароуннахрга бостириб кирди. Даставвал қийинчилик билан Пойканд, сўнггра - 708 йилда Бухоро атрофлари ва Ромитан, 709 йилда эса Бухоро, 710 йилда Шуман, Насаф ва Кеш эгаллаб олинди.

Самарқанд ихшиди Тархун товон тўлаш мажбурияти олиб, араблар билан келишувга муваффақ бўлган эди. 710-712 йилларда худди шундай келишув Кутайба билан хоразмшоҳ Хурзод ўртасида юзага келди. Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилиқ кўрсатиши, Тархуннинг ўлими ва унинг ўрнига ватанпарвар Гуракнинг Самарқанд ҳокими бўлиши арабларни бу шаҳарга ҳужум қилиши учун баҳона бўлди. Тархун ўлими учун қасд олиш баҳонасида Кутайба 712 йилда Самарқандга ҳужум уюштирди ва уни босиб олди. 712-713 йилги Сўғд, Чоч ва Фарғонанинг иттифокчи қўшинлари вақтинча ғалабага эришган бўлишига қарамай, Кутайба ғолиб чиқади. 714 йилда араблар яна Чочга ҳужум қилишади ва бу худудга яқин Исфижобни эгаллаб олишади. 715 йилда Кутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Кутайба унга душман бўлган халифа Сулаймонга қарши исён кўтаради ва мағлубиятга учраб ўлдирилади.

Ўрта Осиё босиб олинганидан сўнг бу худудларни

бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб қолган эди. Бу ерда халифанинг ноиби турган ва у Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонни идора қилган.

Ўрта Осиёликлар арабларга қарши бир неча маротаба исён ва қўзғолонлар кўтарганлар. VIII асрнинг 20- йилларидан 30- йиллари охиригача сўғдийлар, фарғоналиклар ва Хутталиён аҳолиси, Тохаристонда ва Сўғдда халқ бош кўтарган эди. Бироқ бу ҳаракатлар катта кучга эга араб қўшинлари томонидан бостирилган.

Ўрта Осиё халқлари қарийб ярим аср давомида араб истилочиларига қаттиқ туриб қаршилиқ кўрсатганлар. Бундай қаршилиқни араблар бошқа ерларни босиб олганда учратмаган эдилар. Катта кучга эга марказлашган халифалик ҳарбий қўшинлари қийинчиликларга қарамай, Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатади.

Сиёсий ва ижтимоий тузум. Араб халифалиги тасарруфига ўтган Мовароуннаҳр ҳудудида кўпгина йирик ер эгалари - худотлар, деҳқонларнинг мавқеи аввалги ҳолатича сақланиб қолди. Улар сиёсий жиҳатдан халифа ва унинг ноибига бўйсунар эдилар. Халифалик хазинасига маълум миқдорда солиқ тўлаш билан кифояланиб, ўз ерларида ҳукмронликлари давом этаётган эди.

VIII аср мобайнида йирик деҳқон уруғ-аймоқлари қўли остидаги ер-мулкларнинг юқори араб ҳарбий мулкдорига ўтиши рўй беради. Араб зодагонларининг деҳқонлар билан тил топишиш ҳоллари ҳам шу даврда кучайган. Йирик ер эгалари ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилиқ арабларнинг аралашувига сабаб бўлар ёки мулкнинг бир шахсдан иккинчисига ўтишини таъминлар эди. Масалан, Бухорхудот Тағшода Насрга ҳурмат юзасидан ўзининг қизи ва Хунбундаги ер-мулкларини инъом қилган эди.

Табарий маълумотларига қараганда, деҳқонлар қўли остида қишлоқ жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар.

Деҳқонлар мустаҳкам қўрғонларда ҳаёт кечирганлар, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Мазкур бўлинмаларнинг аскарларини чокарлар деб номлашган. Наршахий маълумотида кўра Тағшоданинг онаси ҳукмронлик қилган пайтда, ҳар куни унинг хизматига қиш-

лоқ аҳолисидан 200 деҳқон ва подшоҳ авлодлари келиб хизмат қилиб туришган.

Араблар истилосидан сўнг деҳқонлар халифалик ноибининг маҳаллий аҳоли орасидан бўлган вакилига бўйсунадилар. Бундай кишилар амир унвонига эга ҳисобланар эдилар. Наср ибн Сайёр пайтида Бухоро амири Васл ибн Амр бўлган. Бирок амир билан бир қаторда йирик ер соҳиблари - бухорхудо-дотларнинг ҳам мавқеи устун бўлган. Наршахийнинг маълумоти-га кўра, айрим деҳқонлар Бухоро амири ва бухорхудо-дотларнинг улар ерларини тортиб олганлиги арзини Насрга етказганлар.

Мехнаткаш аҳоли, асосан кадиварлар, кашоварзлар ҳамда қуллар деҳқонларнинг ер-мулклари маълум улушини ижарага олиб ишлашар ва бунинг эвазига солиқ тўлашарди. Солиқнинг халифа хазинасига тушишида деҳқонлар ва амирлар воситачилик қилишар эди.

Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва қўрғонлар масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилар эди. Албатта, ҳар бир ҳуқуқий муаммо ислом қонун-қоидаларига биноан қўриб чиқилар эди.

Сиёсий воқеаларга алоқадорлик, арабларга қарши қўзғолон ва исёнларда иштирок этиш кўпгина маҳаллий ҳукмдорларнинг ўлимига сабаб бўлган. Тағшоданинг ўғли Кутайба ибн Тағшода (739–752 й.) аббосийлар ҳукмдорлигини ўрнатилганда жонбозлик кўрсатган Абу Муслимга қарши исёнда иштирок этгани учун ўлимга маҳкум этилган эди. Абу Муслим ноиблик лавозими-га Тағшоданинг бошқа бир ўғли Суканни ўтказди. Етти йиллик ҳукмдорликдан сўнг у халифа фармони билан қатл этилган. Унинг укаси Бунёд ибн Тағшода эса ўзининг ноиблиги пайтида Муқанна қўзғолонида қўзғолончилар томонига ўтгани сабабли ўлдирилган.

Исён ва қўзғолонлар арабларнинг ер-мулкларини қупайишига имкон туғдирар эди. Баъзида улар қаршилик кўрсатган аҳолини бир жойдан иккинчи жойга мажбуран кўчиришар эди. Наср ибн Сайёр арабларнинг Фарғонада ҳукмронликларини кучайтириш мақсадида фарғоналикларнинг арабларга уйлари ва экин майдонларини бўшатиб беришларини буюрган.

Арабларнинг исломлаштириш сиёсати ҳақида тўхталиб

ўтадиган бўлсак, у ҳолда биз уларнинг бу жараёнда турли усулларни ишлатганлигининг гувоҳи бўламиз. Шаҳарда исломлаштириш айрим қаршиликларни ҳисобга олмаганда осон кечган. Шаҳардан ташқарида эса деҳқонлар ва оддий қишлоқ аҳолисини исломга жалб қилиш ниҳоятда қийин кечган. Бундай вазиятда, маълумки, мусулмон бўлганлар солиқлардан озод этилар эди.

Мовароуннаҳр VIII асрнинг ўрталарига қадар, қаршилиқ кўрсатишига қарамай, араб халифалигининг муҳим вилоятларидан бири сифатида унинг тасарруфига узил-кесил ўтди. Марказий ҳокимият 749 йилга қадар Дамашқда бўлса, эндиликда Бағдодда жойлашган эди.

Халифа давлатни бошқаришда вазир ул-вузаро (улуғ вазир)га таянган. Ҳарбий ишлар, умуман, ҳарбий қўшинлар амир ул-умаро қўли остида эди. Халифа турли масалаларни девон ад-дар, яъни кенгашда кўриб чиқар эди. Девон ад-дар учта асосий девонга бўлинган, улар девон ал-машрик, девон ал-мағриб ва девон ал-хараждан иборат бўлган. Мовароуннаҳрга тегишли масалалар девон ал-машрикда ҳал этилар эди.

Халифа вилоят ноибларини лавозимига тайинлаш ёки бўшата олиш ҳукукига ҳам эга эди. Халифаликнинг ҳукукий масалалари Куръони Карим ва Пайғамбар кўрсатмалари, насиҳатларига асосланган ҳолда кўриб чиқилган.

Деҳқонларнинг араб зодагонлари билан қон-қариндошлиқ ришталарини боғлаши, уларга катта имтиёз берар эди. Биринчидан, улар ўз ҳукмронлик мавқеларини сақлаб қолдилар, иккинчидан, маълум миқдорда халифа хазинасига солиқ бериш билан ўз ерларини ихтиёрларида қолдирдилар. Ижарага бериш кучайиши билан уларнинг ижтимоий нуфузи қадимварларга нисбатан анча юқори поғонага кўтарилди. Деҳқонларнинг қарамоғидаги кам сонли қуллар ҳам озодликка чиқиб ижарачиларга айландилар.

Халифа давлат ерларини шахсларга икта тариқасида тўхфа қилган. Давлат ерлари айрим ҳарбий йўлбошчилар ва амалдорларга умр бўйи ёки меросийлик тариқасида берилган. Бироқ ерларнинг асосий эгаси халифа саналар ва у иктадорлардан ушр олиш ҳукукига эга эди. Халифа ислом давлати ҳудудидаги мусулмон ёки зиммийлар ерларини икта тари-

қасида беришга ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди, чунки бу ерлардан у хирож олиб турган.

Шундай қилиб, VIII аср ўрталарига келиб Мовароуннаҳр худудида сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Сўғдиёнада бухорхудотлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий-идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлишига қарамай, ҳокимларнинг халифа ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Исломни қабул қилмаган зодагонлар ўз ерларидан маҳрум этилар ёки тоvon тўлар эдилар. Шу тарзда араблар Мовароуннаҳр сиёсий тизими ва диний эътиқодига ўз таъсирини ўтказа олдилар.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Солиқлар. Араблар Мовароуннаҳрни истило қилганидан сўнг, бу худуднинг ер-мулклари халифага қарашли бўлиб қолди. Илгари ерлар, масалан, Бухорода йирик зодагон қатлам-бухорхудотларнинг хусусий мулки саналса, эндиликда улар халифалик мулкларига айланди. Йирик ер эгалари - деҳқонлар араб халифалиги даврида ҳам ўз ерларининг эгалари бўлиб қолдилар, бироқ улар эндиликда ижарадорга айланиб, даромаднинг маълум қисмини халифалик хазинасига жўнатиш мажбуриятини олган эдилар. Кўп худоиликка сиғинувчи халқларнинг худудлари араблар тасарруфига ўтганидан сўнг, бу аҳолининг катта қисми, асосан исломни қабул қилмаганлар солиқ тўловчилар саналар ва улар зиммийлар деб аталар эди.

Мовароуннаҳрдаги қишлоқларда ерлар майда ҳўжаликлар томонидан ишлов берилган. Йирик ер эгалари - деҳқонлар ерларини майда бўлақларга тақсимлаб зироаткорларга ижара тарзида бўлиб беришган. Меҳнаткашлар таркибига ярим озод кадиварлар, озодликка чиққан қуллар ва қарам қуллар кирар эди. Деҳқонларнинг араблар билан яқинлашуви, уларни истилочилар учун ишончли хизматкорлигини таъминлаш билан бир қаторда, ер-мулклари ва бошқа бойлиқларини муҳофаза қилинишига имконият яратди. Сўғдийларнинг асосий қисми жизъя ва хирож тўлашган (жизъя жон солиғи бўлса, хирож ер солиғи ҳисобланар эди). Хирож ҳосилнинг маълум миқдорида, кўпинча у ялпи маҳсулотнинг 3/1 қисми

ҳисобида олинган. Солиқнинг бундай тури “муқассама” деган номда ҳам айtilган.

Мовароуннахрнинг хирож тўловчи меҳнаткашлар гуруҳи “харрос” атамаси билан номланган. Хўжанддаги аҳолининг қўзғолони 723 йилда бостирилгандан сўнг араблар жамоатчиларни хирож ва жизъя солиғи тўлашга мажбурлаб, уларнинг бўйинларига қўрғошиндан қилинган муҳрлар - хаватим осиб юришни талаб қилган. Бундай муҳрларда рустоқ ёки маълум жойнинг номи билан бир қаторда тўланадиган солиқ миқдори қайд этилган. Араб манбаларида ижарачилар аккор, шарик, мунасиф, форс манбаларида барзикор ёки кадивар дейилган.

Мовароуннахр ва унга қўшни ҳудудларда жамоачилар солиқлар, узлуксиз урушлар, талон-тарожлардан қийналиб йирик ер эгаларидан паноҳ излашга интилишган. Бу жараёнда жамоачилар ерни ишлаш ҳуқуқини сақлаб қолган ҳолда йирик заминдорга солиқ тўлаш асосида ўзаро келишиб олганлар. Заминдорларнинг жамоачилар билан бундай муносабати “илжаъ”, “ат-талжиъа”, “ал-малажа” атамалари билан изоҳланган.

Солиқ йиғувчилар “амил” деган номда айtilган. Бағдоддан махсус солиқ йиғувчи Бухорога келиб солиқларни ўзи жамлаб олиб кетган. Солиқлар пул ёки маҳсулот шаклида тўланиб турилган.

Солиқ Мовароуннахрда бошқа вилоятлардаги сингари уч хил шаклда йиғилган:

1. Қавонин ёки муқатиъа - майда вилоятлар ва туманлардан ҳазинага тушиб турган йиғин.

2. Мақосима - ҳосилнинг маълум улуши миқдорида тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. Мисоха - ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, унда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Шундай қилиб хирож халифаликнинг мулки ва ҳазинага тушадиган даромаднинг асосини ташкил этар эди. Ер солиғининг бир қисми суғориш иншоотлари барпо этишга сарфланган, бошқа қисми эса халифа ҳазинасини тўлдирар эди.

Озиқ-овқат нархи ошган тақдирда, солиқ тўловчилардан ортиб қолган маҳсулот ҳам йиғилган. Озиқ-овқат маҳсу-

лотлари қимматлашган тақдирда, солиқ тўловчилардан фақат маҳсулот олинар эди. Мабодо солиқ тўлашга қурби етмаса, у ҳолда сотиб олиб бўлса ҳам тўлашга мажбур эди.

Солиқ йиғувчиларнинг ўзбошимчаликлари, талон-тарожлик, урушлар, ҳосилсизликлардан зарар кўрган оддий ижарадорларнинг хонавайрон бўлишини тезлаштирди. Мовароуннаҳрда бу жараён ижтимоий тоифалар орасидаги фарқни кескин ўзгартиради. Озод ва эркин жамоачилар орасидан кўпчилиги ер-мулкни ижарага олиб солиқ тўлар ва умуман зодагон киши - деҳқонга қарам эди. Солиқ йиғиш ва халифалик хазинасини тўлдиришнинг бошқа бир усули - бу исломни қабул қилмаганлардан жон солиғи ва хирож олиниши бўлган. Исён кўтарган ва қўзғолонларда қатнашган аҳолининг мулклари тортиб олинар, ўзлари қатл қилинар, улар жойлашган жойлар иқта тарзида ҳарбийлар ва амалдорларга бўлиб берилар эди. Шу тарзда халифалик иқтисодий ҳаёти Мовароуннаҳрдаги ҳўжаликка, аҳоли турмушига катта таъсир кўрсатди.

Ҳуқук. Араблар Мовароуннаҳрни истило этиш жараёнида ислом динини ва шу билан бир қаторда мусулмон қонунчилиқ тизимини ҳам жорий қилдилар. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосини шариат ташкил қилади.

Шариат асосан қуйидаги манбаларга таянади:

1. Куръони Карим - мусулмонларнинг муқаддас китоби.
2. Ҳадиси Шариф - Мухаммад пайғамбарнинг насихатлари, кўрсатмалари ва фаолияти билан боғлиқ ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлар.

3. Ҳулафойи рашидиннинг одил қарорлари ва фармойишлари.

4. Ижмоъ - нуфузли, обрў-эътиборли мусулмон ҳуқуқшуносларининг турли саволларга жавоблари ва қарорлари.

Юқоридаги муҳим манбалар қаторида шариатда урф-одатлар билан ҳам ҳисоблашилган. Удумлар турли халқларда ҳар хил бўлганлиги сабабли, улар шариат асосларига мос келган ҳолда қабул қилинган. Ўрта Осиё халқларининг зардуштийлик давридан сақланиб қолган маросимлари - никоҳ тўйи жараёнидаги айрим удумлар (масалан: олов кўтариш, олов атрофида айланиш), байрамлар (Наврўз, Гули Сурх, Мехр-

жон) ва шунга ўхшаш анъаналар ислом дини билан мувофиқлаштирилган.

Ислом динида фатво атамаси кенг қўлланилиб, у ислом қонуншуноси олий мартабали ва нуфузли шахсларнинг, дунёвий ҳукмдорларнинг қарорлари ва фармонларини ёзма равишда тасдиқлашни англатади.

Ислом қонунчилигини амалга оширувчи ҳуқуқшунослар маълум номга эга бўлиб, улар ўз илмий даражаларига мувофиқ муайян поғонада туришган. Қози суд ишларини амалга оширувчи, шарҳловчи шахс бўлиб, ислом қонунчилигида қуйи поғонада турган. Қозилар ижтиҳод, яъни олий қонун илмини билишлари шарт бўлмаган. Қозилар ҳуқуқ ишларини ноиблари воситасида ҳам амалга оширганлар. Қуйи поғонада қозилар билан бир қаторда ҳуқуқ масаласида муллалар ҳам тилга олинади. Бироқ муллаларнинг ўзи ҳам турли поғонани эгаллаб туришган.

Муфатих - вақф ишларини амалга оширувчи шахс.

Мужтаҳид - олий даражага эришган илм соҳиби, яъни ижтиҳодни тўлиқ эгаллаган шахс.

Шайх ул-ислом - энг юқори поғонада турувчи ҳуқуқшунос шахс. Муфтий - айрим мамлакатлардаги фатво берувчи, қарор чиқарувчи, суд ишларини амалга оширувчи олий мартабали шахс.

Исломни қабул қилганлар муслим ёки мусулмонлар дейилади. Ислом жамиятида ҳамма оллоҳ олдида тенг, баб-баравар ҳисобланган.

Ҳар қандай инсон, у туғилиши ва қайси ижтимоий тоифага мансуб бўлишидан қатъиназар, шариатда бир хил ва тенг ҳуқуққа эга саналади.

Ҳар қандай шахсий ҳуқуқ меросийликка эга эмас. Инсон ўзининг шахсий ҳуқуқларидан қобиляти ва шахсий сифатлари орқали ҳаётда устунликларга эга бўлиши мумкин.

Шахсий ҳуқуқ - инсон ўлганидан сўнг у билан йўққа чиқади.

Ислом қонуншунослиги моҳиятан иккига бўлинади:

1. Ҳуқуқ аллоҳ - инсонларнинг оллоҳ олдидаги мажбуриятлари.

2. Ҳуқуқ ан-нос - инсонлар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

Ислом қонунчилигида ҳар қандай шахсга, хоҳ у қози, хоҳ бошқа юқори мартабали ҳуқуқшунос бўлсин, совға, пора каби моддий ўзлаштиришлар қатъиян тақиқланган. Уларга байт ул-молдан маош бериб турилган. Суд ишлари маҳкама номидан идорада амалга оширилган. Бу идоралар мачит қошида бўлган. Қози суд ишини бошлашдан олдин маълум маросимларни - таҳорат, намозларни амалга оширган. Қозидан бошқалар суд ишларига аралашishi мумкин бўлмаган. Сўроқ пайтида қози ўзини сипо тутиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя этиши шарт бўлган.

Ислом ҳуқуқшунослигида балоғат ёши, оила, никоҳ, куллар, ҳайвонлар сўйиш, овқатланиш, ичиш, ов қилиш, мулкчилик сингари масалалар алоҳида кўриб чиқилган ва тегишли қоидалардан иборат бўлган.

Ҳар бир мўмин-мусулмон Оллоҳ каломи ҳисобланган Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда асосланган мусулмон ҳуқуқига риоя қилиши, шу билан бирга ўзининг юриштириши, хулқ-атвори ва яшаш тарзини юқоридаги қонун қоидаларга мувофиқлаштирган ҳолда ихтиёрий ҳаёт тарзига эга бўлиши қайд этилган. Мусулмон киши маълум ахлоқ меъёрларига риоя этган ҳолда жамиятда яшаб кун кўриши, мабодо шу ахлоқ меъёрларига нисбатан нотўғри фаолият юритса, у ҳолда бу гуноҳи кабира саналиши таъкидланган. Мусулмон кишининг хатти-ҳаракатлари қуйидагича фарқланади:

1. Қатъий мажбуриятлар.
2. Матлуб (хоҳиш иродага мос келувчи).
3. Рухсат берилган.
4. Номатлуб (хоҳиш-ироладан ташқари).
5. Тақиқланган ва қатъий жазоланадиган.

Бундай тақсимот дин, ҳаёт, тафаккур, насл қолдириш ва мулкчилик сингари исломда муҳофаза қилинадиган қадриятларга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги қоидаларга риоя этмаслик, шунингдек, барча жиноятлар ўз характериға кўра 3 турға бўлинади:

1. Давлат ва дин асосларига қарши йўналтирилган жиноятлар. Бундай жиноятлар учун аниқ жазо чоралари белгиланган.

2. Алоҳида кишиларға нисбатан содир этилган жиноятлар

учун ҳам маълум тасдиқдаги жазо чоралари белгиланган.

3. Ҳуқуқбузарлик, бу ҳам жиноятга киради. Бундай жиноятларни жазолаш аниқ тасдиққа эга эмас. Жазолаш чораларини суд амалга оширади.

Биринчи жиноятлар турига даҳрийлик, диндан юз ўгириш кириб, бунинг жазоси ўлимдир. Тавба-тазарру эса жиноятчини жазодан халос этиши мумкин.

Айрим шахсларга нисбатан содир этиладиган жиноятлар орасида қасддан ўлдиришга алоҳида эътибор берилган. Бундай жиноятни содир этган кишига худди шундай жазо берилиши таъкидланган. Муҳаммад пайғамбар ўлдирилган кишининг қариндошларига уч жазодан бирини танлаш лозимлигини тақлиф қилган: ўлим жазоси, қотилни кечириш, хун олишни пул билан тўлаш. Хун ҳақи ўша вақтда 100 туя қийматига тенг ҳисобланган ва Қасддан содир этилмаган ўлим учун пул тўлаш ёки бошқа шунга ўхшаш жазолар ҳам берилган.

Ўғирлик, чўнтак уриш сингари жиноятлар содир этган шахсларнинг қўли кесилган.

Маст қилувчи ичимликлар ичган шахслар - ақлдан озган кишилар қаторида саналган. Бундай инсонларга хурмо дарахтидан махсус тайёрланган калтак-дарра билан 40 марта уриш жазоси берилган.

Оила, никоҳ масалалари ҳам Қуръони Карим ва ҳадислардаги кўрсатмаларга мувофиқ юритилиши ва шариат қоидаларига мувофиқлиги қайд қилинган. Аёл эрга нисбатан хиёнат қилса, унга талоқ рухсат берилган. Яъни эр ўз хотинидан воз кечган ва никоҳни узган, бироқ асоссиз ажралиш, қандайдир кибру ҳаво, шахвоний хирс туфайли талоқ қўйиш муқаддас китобда лаънатланган. Қуръони Каримнинг Нисо сурасида қуйидаги жумлаларни ўқиш мумкин: “Агарда эр-хотин тинчлик ва розилик билан ажрашсалар, Аллоҳ кенг марҳамати ва қарами билан уларни бир-биридан беҳожат қилади”.

Халифалик даврида мулкчиликни белгиловчи меъёрлар маълум даражада ривож топди. Ернинг ҳуқуқий асослари тасдиғи қуйидаги тартибда шаклланди:

1. Ҳижоз - Муҳаммад Пайғамбар ҳаёт кечирган бу ернинг аҳолисига алоҳида ҳуқуқий меъёр белгиланган эди. Ҳижозликлардан ҳазина ҳисобига 10/1 ҳисобида солиқ олинган.

2. Вақф - масжид, мадраса мактаб ва муқаддас жойлар учун ажратилган мулк бўлиб, улар солиқдан озод этилган.
3. Мулк - хусусий ер эгаларига қарашли ерлар.
4. Иқта - хизмати учун бериладиган муваққат ерлар.

IX-XIII аср бошларида ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сулолалар. Тоҳирийлар давлатининг ташкил топиши

Сиёсий воқеалар шарҳи. IX-XIII аср бошлари ривожланган ўрта асрлар бўлиб, ўзбек халқи давлатчилиги тарихида турли сулолаларнинг бошқарув усуллари ва маъмурий тизимига хос қонуниятлар ҳамда хусусиятлар ривож топган. Араб халифалиги ҳудудида маҳаллий халқнинг ҳукмрон маъмурлар зулмига қарши кўзғолонлари авж олгач, халифалик ўзларига содиқ маҳаллий зодагонларни тобеъ ерларни бошқаришга жалб қила бошлади. Шу муносабат билан Хуросондаги тоҳирийлар хонадони кучаяди. Сижистон (Сеистон) ҳокими Абумуҳаммад Талха ибн Абдуллоҳ қўлида мазкур хонадон бошлиғи Розик хизмат қилган. Унинг Мусъаб, Хусайн ва Тоҳир деган фарзандлари Ҳирот вилоятидаги Бушанж шаҳрини бошқаришган.

Маълумки, Хорун ар-Рашид (786-809) вафотидан кейин унинг ўрнига катта ўғли Амин халифа бўлди. Хуросон ноиб бўлиб турган унинг кичик ўғли Абдулла (кейин Маъмун лақабини олган) ҳокимият учун курашда Тоҳир ёрдамидан фойдаланади. Тоҳир қўмондонлигидаги қўшинлар Амин лашкарларини тор-мор келтиради. 813 йили Маъмун Бағдодни эгаллагач, Тоҳирни сипаҳсолор этиб тайинлайди. 821 йилда эса Тоҳир Хуросон вилоятига ноиб бўлади. 822 йили Тоҳир ўлдирилгач, унинг ўғли Талха (822-828) ҳоким бўлди. Ундан кейин Тоҳирнинг иккинчи ўғли Абдуллоҳ (828-844) тахтга ўтирди. 833 йили Маъмун вафот этгач, Абдулла ўзини халифалиқдан мустақил деб эълон қилди. Давлат пойтахти Марв (кейин Нишопур) бўлди. Тоҳирийлар давлатига Табаристон, Журжон, Рай, Кирмон, Хуросон, Сейистон, Мовароуннахрнинг жанубий қисми кирган.

Муҳаммад ибн Тохир (862-873) даврида ўғиз турклари ҳужумига қарши Фарова (ҳозирги Қизиларват яқинида) ва Дехистон (Машҳади мисриён) қўрғонлари қурилиб, Тоҳирийлар давлати ҳудудлари мустаҳкамланди.

Халифа Маъмунга хизматлари эвазига мулкка эга бўлган Сомонхудоثنинг набиралари Нух (Самарқанд), Аҳмад (Фарғона), Яҳё (Чоч ва Истаравшан), Илёс (Ҳирот)лар номига бўлса ҳам, тоҳирийларга қарам эдилар.

IX аср ўрталарида аҳолининг қуйи табақасидан бўлган саффорийлар мавқеи кучаяди. Яъқуб ибн Лайс ва унинг Амр, Тохир ва Али деган инилари 861 йилда Сижистонни, 867 йили Ҳирот ва Бушанжни, 869 йилда Кирмон ва Форсни қўлга киритадилар. 871 йилда халифа Муътаид (870-892) Яъқубни Балх ва Тохаристон ҳокими этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. 873 йилда Яъқуб тоҳирийлар ҳукмдори Муҳаммад ибн Тохирнинг қўшинларини тор-мор келтириб, тоҳирийлар давлатига барҳам берди. Тоҳирийлар сулоласи:

Тохир ибн Ҳусайн (821-822);

Талҳа ибн Тохир (822-828);

Абдуллоҳ ибн Тохир (830-844);

Тохир II ибн Абдуллоҳ (844-862);

Муҳаммад ибн Тохир (862-873).

Сиёсий-маъмурий тизим. Тоҳирийлар аббосийларга расман тобе бўлганлар. Амалда эса Хуросон ва Мовароуннаҳрни ўз тасарруфига олган мазкур давлат мустақил эди. Тохир ибн Ҳусайннинг ал-Маъмун олдида мавқеи устунлиги боисидан, тоҳирийларнинг алоҳида давлат сифатида мавжуд бўлишига кенг имкониятлар очилган эди.

Тохир ибн Ҳусайн Хуросон ноиби бўлгунга қадар ал-Жазира ноиби, Бағдод сипахсолори ва Ироқдаги солиқ мажбуриятларини йиғиш бошқарувчиси сифатида давлат бошқарувининг тажрибаларини эгаллаган эди. Албатта юқоридаги лавозимлар ва мансаблар ал-Маъмун томонидан топширилганлигига шак-шубҳа йўқ.

Хуросон ноиби бўлган Тохир ибн Ҳусайн Нишопурни ўз қароргоҳига айлантирди. Унинг асосий мақсади давлатни мустақил қилиш эди. Халифаликдаги сиёсий тизимнинг қонун-қоидаларига қўра Хуросон ноиби жомеъ масжидида жума кунларида ўқиладиган хутбада Бағдод халифаси номини

тилга олиши шарт бўлган. Қудратли ноиб эса ўз лавозимига ўтишига ҳали бир йил тўлмасдан халифа номини хутбадан олиб ташлайди. Шундан сўнг, Тохир ибн Ҳусайн ўлимининг тез фурсатда рўй бериши халифа айғокчилари томонидан амалга оширилган, дея шубҳа қилинади. Бу воқеа Бағдод халифасининг ўз ноиблари устидан сиёсий ҳукмронлигини мустаҳкам тутишга интилишдан далолат беради.

Юқоридаги воқеадан қатъиназар Хуросон ноиблиги Тохир ибн Ҳусайн авлодларига мерос қолади. Маҳаллий сулола вакиллариининг ноиб бўлиб қолганлигининг сабаби, халифаликнинг айнан шу ерлик ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришда фойдаланиши эди. Хуросон ноибининг муҳим вазифаларидан яна бири ўзига қарашли ҳудудларда айрим вилоят ҳокимларини сайлаш бўлган. Жумладан, Тохир ибн Ҳусайннинг ўзи сомонийларни Самарқанд, Фарғона ва Шошга ҳоким бўлишларини расман тасдиқлаган.

Хуросон ноиби бўлган Абдуллоҳ ибн Тохир ўз давлатини бошқаришда кўп ҳолларда отасининг ёзиб қолдирган насиҳатларига алоҳида эътибор беради.

Ўша даврда Хуросон ноиблигига қуйидаги вилоятлар кирган эди: Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Кермон, Кумис, Табаристон ва Журжон. Ҳар бир вилоят ўз навбатида бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Улар ҳажмига кўра кичик ва катта туманлардан иборат эди.

Мовароуннаҳрда Бухоро, Хоразм сингари вилоятлар ва майда маъмурий бирликлар бўлган. Мовароуннаҳрда жами 300 000 қишлоқ қайд қилиниб, улар 30дан ошиқ маъмурий бирликларни ташкил этган.

Ҳар бир маъмурий бирликда қози, почта хизмати бошлиғи, хирож йиғувчиси ва муъавун бошлиғи бўлган. Улар ўз навбатида йирик маъмурий бирликларнинг амалдорларига бўйсунганлар. Баъзан амал соҳибларининг сонига қараб маъмурий бирликлар катта ё кичик майдонга эгаллигини билса бўлади.

Абдуллоҳ ибн Тохир ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида ўз ҳарбий қўшинлари учун махсус равишда қўнимгоҳ (казарма) иншоот эттирган. Нишопурда жойлашган бу казарма шадияк номини олган. Айнан мана шу махсус ҳарбий қисмлардан у зарур пайтда тез фойдалана олар эди.

Тоҳирийлар сиёсатидаги хусусиятлардан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсатидир. Давлатни марказлаштириш учун ҳаракат қилган тоҳирийлар ислом пешволарига ҳам суянадилар.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Тоҳирийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда турли ижтимоий тоифа ва қатламлар мавжуд эди. Улар жамиятда ўз мавқеи ва ўринларига эга бўлган ҳолда, мулк, мартаба ва мансабларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар. Ижтимоий тузумда халифага яқин ноиблар, пайғамбар авлодлари-араб зодагонлари билан яқин муносабатда бўлган маҳаллий мулк соҳиблари хоссани ташкил қилганлар. Раият орасида кашоварз, киштукоркунанда, чоракор, барзигар сингари ижтимоий қатламлар учрайди. Йирик ва майда ер эгалари деҳқон атамаси билан аталган. Халифалик даврида иқтаъдорлар хизмати эвазига ер-мулк соҳиби бўлган ҳарбий шахслар ва амалдорлар ҳам тилга олинади. Қишлоқ жамоасининг аъзолари - майда ер эгалари хирож ва жизя тўловчиларнинг асосий қисмини ташкил қилганлар. Ижарага ишловчилар аккорлар ҳисобланган. Ижарага бериладиган ерлар - музораъа дейилган.

Абул-Аббос Абдуллоҳ даврида зодагонлардан бўлган ва ўз ватанини ташлаб Маккага зиёратга бораётган камбағал кишиларга алоҳида ғамхўрлик қилишган. Бундай шахслар ғурабъ ёки ибн сабил номида юритилган. Маҳаллий халқдан бўлган қадимий аҳоли қатлами даъифлар ҳам асли зодагонлардан саналиб, бу пайтда камбағаллашиб қолган эди. Бундан ташқари улар “аҳл-и буютот” номида ҳам айтилган.

Халифанинг буйруқ ва фармонларини бажарувчилар, унга тобе ҳукмдорлар соҳиб ҳарос деган номда айтилган.

Абдуллоҳ отаси маслаҳати билан раиятга нисбатан анча муътадил сиёсат юритган, чунки бу уларнинг бош кўтариши ва исёнига тўсиқ бўларди.

Тоҳир ибн Ҳусайннинг ўғли Абдуллоҳга ёзган хати сақланиб қолган. Унда шундай дейилади: “Билгилки, бойлик даромад келтирмайди, у кўпайиб, хазина тўлиб-тошганда ҳам. У фақат фуқаро зарурати, улар ҳақ-ҳуқуқларини адо этишга, уларни ташвишлардан озод этиш учун сарфланган вақтдагина у кўпаяди, зиёда бўлади; шу йўл билан халқ фаровонлиги таъминланса, бу ҳокимларга зеб беради, даврон-

нинг эмин-эркинлиги шу бўлади, шухрат ва қудрат бағишлайди... Айни вақтда сен ерларингни лозим миқдорда қўпайтирсанг ва бойлигинг ошса, куч-қудрат ҳосил қилсанг, қўшин сақласанг ва халқ томон саховат қўлингни очсанг, ҳаммани ўзингдан мамнун этурсан”.

Абдуллоҳ махсус фармон чиқариб зироатчилар аҳволини яхшилади. “Ризқимизни худо бизга шулар қўли билан беради”, деган эди Абдуллоҳ ўз фармонида. Натижада, 844 йили у зироатчилар (барзигарлар)дан олинган хирождан 48 миллион дирҳам тўплади. Лекин зироатчиларнинг аҳволи ҳамма жойда бир хил эмас эди. Зироатчилар Сеистонда мутгасил қўзғолон кўтариб турганлар. Бу ҳол ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар бир қадар сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Ҳуқуқ. Тоҳирийларнинг исломлаштириш сиёсатида мустаҳкам турганликлари манбаларда қайд қилинган. Улар ислом пешволарига таянган ҳолда давлатда ҳуқуқий муносабатларни ривожлантирганлар.

Ўз мамлакатада тартиб сақланишни истаган Абдуллоҳ ҳар қандай исён ёхуд қўзғолоннинг олдини олишнинг энг муҳим усули солиқ йиғувчиларнинг суиистеъмолликларига йўл қўймасликдадир. деб тушунтирди. Хирож ва бошқа солиқларнинг миқдорини камайтирмаган бўлса-да, солиқ йиғишда турли жиноий ишга қўл урганларни жазолади. Амал ва мансаб эгаларининг суиистеъмолликларини олдини олиш ва давлат хазинасига зиён етказмаслик мақсадида у ўз қўли остидаги содиқ кишилар орасидан махфий айғоқчиларни танлаб, уларнинг хизматидан фойдаланди. Бундай махфий шахслар жойларда ҳукмдорларнинг юриш-туриши, ҳар бир мансабдорнинг Абдуллоҳ олдидаги мажбуриятларини қай даражада бажаришлари хусусида ноибга етказиб туришган. Ҳоҳ у шахс вилоят ҳокими бўлсин ёки йирик дехқон бўлсин, Абдуллоҳнинг назорати остида эди.

Манбаларда ер-мулк муносабатларида сув ва суғориш иншоотларидан фойдаланиш хусусидаги қонунлар ишлаб чиқилганлиги ва мазкур ҳуқуқий қоидаларнинг шариатга асосланиши ҳақида ёзилган. Қози майда мулк эгаси ерида уй қурган йирик заминдор ўртасидаги низо-жанжални ёки сув иншоотларидан фойдаланишдаги мунозарали масалаларни шариат қоидалари асосида ҳал қилган.

Абдуллохнинг буйруғига асосан қонуншунослар сувдан фойдаланиш, сунъий суғоришдаги турли мунозараларни ечиш, суғориш тизими хусусида “Китоб ал куний” номли қонунлар тўпламини туздилар.

Сомонийлар давлати

Сомонийлар давлатига Сомон қишлоғи (Балх яқинида, баъзи манбаларда - Термиз яқинида) оқсоқоли Сомон-худотнинг авлодлари асос солган. Халифа Маъмунга бўлган садоқатлари эвазига 819-820 йилларда Сомонхудотнинг набиралари Нух Самарқандга, Аҳмад Фарғонага, Яҳё Чоч ва Истаравшонга, Илёс Ҳиротга ҳоким этиб тайинландилар.

839-840 йилларда Нух ибн Асад Исфижоб вилоятини босиб олди ва уни мустаҳкамлади. У Суғднинг бир қисми ва Фарғонага ҳоким бўлиб олди. Лекин Сомонийлар давлатини бунёд этишда Аҳмаднинг ҳиссаси кўпроқ бўлди. Унинг Наср, Яъқуб, Яҳё, Асад, Исмоил, Исҳоқ ва Ҳомид исмли ўғиллари бор эди. Нух ибн Асад 842 йили вафот этгач, Самарқандни укалари Аҳмад ва Яҳё бошкарди; кейин ҳокимлик Наср (865-892) қўлига ўтди. 856 йилда Яҳё ибн Асад вафот этгач, Чоч ва Истаравшан Аҳмаднинг иккинчи ўғли Яъқубга насиб этди. Кейин ташаббус Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтди. Бухорода тоҳирийлар мавқеи суст эди. 874 йилда Ҳусайн ибн Тохир Хоразм шаҳарларини талаётган бир пайтда Бухоро зодагонлари илтимоси билан Наср Бухорога Исмоил ибн Аҳмад (849-892)ни ҳоким қилиб жўнатади.

Наср Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришди. Халқ бу ишда унга хайрихоҳ эди. 875 йилда у Шовгар (Туркистон яқинида)ни қўлга киритди. Халифа Муъта-миддан Мовароуннаҳрни бошқариш учун ёрлик олишга муваффақ бўлди. Бу пайтда Бухорода кучайиб кетган Исмоил акасига тобеъ бўлишни истамади. 888 йили икки ўртадаги жангда Наср енгилди. 892 йилда Наср вафот этгач, Исмоил Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолди (892-907). 893 йилда у Тарозни, сўнг Истаравшанни қўлга киритди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заиф-лаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр

хокимлигидан Исмоилни тушириб, ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Исмоил Амр ибн Лайс бошлиқ саффорийлар қўшинларини тор-мор келтирди. Халифа Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Хоразм, Исфижоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга тобе эдилар) улкан ҳудуд (Мовароуннаҳр ва Хуросон) сомонийлар томонидан бўйсундирилган эди. Улар бу ерда 100 йилча ҳукмронлик қилдилар. 992 йили Қорахонийлар хони Бугрохон Бухорони эгаллаганда, Хуросонда Абуали Симжурий ва Балҳда Фойиқ амирга қарши исён кўтаради. Нух II ёрдам сўраб Ғазна ҳокими Сабуктегинга мурожаат этади. Сабуктегин 20000 нафарли қўшин билан келиб, Симжурий ва Фойиқ кучларини тор-мор келтиради. Сабуктегин бу хизмати учун халифадан “Насир-уд-дин ва ад-давла” (дину давлат ҳомийси), унинг ўғли Маҳмуд эса “Сайф-уд-давла” (“давлат шамшири”) лақабини олади.

997 йили Нух II ҳам, Сабуктегин ҳам вафот этади. Нух II нинг ўғли Мансур ибн Нух(997-999)га қарши Нишопур ҳокимлари Бектузин ва Фойиқ исён кўтардилар. Амирнинг Маҳмудга эътиқоди зўрлигини назарда тутиб, исёнчилар амирнинг кўзига мил тортадилар. Мансур ибн Нух вафотидан сўнг унинг укаси Абдулмалик II ибн Нух Бухоро тахтига ўлтирди. Маҳмуд интиқом баҳонасида Бектузин ва Фойиққа қарши қўшин тортиб бутун Хуросонни босиб олди. Абдулмалик ибн Нух қўлида фақат Мовароуннаҳр қолди.

Кўп ўтмай қорахонийлар хони Наср Илоқхон Бухорони забт этди. Амир хонадони асирга олинди. Сомонийлар давлати тугатилди.

Сиёсий тузум, давлат бошқаруви. Сомонийлар давлати икки улкан мамлакатни Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўз ичига олган. Мовароуннаҳрга Амударё шимолидаги ерлар кирган. Шулардан Бухоро, Самарқанд Сўғди Истаравшан, Чоч, Илок, Фарғона, Кеш, Насаф вилоятлари сиёсий ва маданий, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган эди. Дарёларнинг юқори оқими вилоятларидан Чағаниён, Хутталон, Кубодиён, Аҳорун, Шумон, Вашгирд, Рашт, Кумед, Бадахшон, Карон, Шикинон,

Вахон, Рӯшон қисман Сомонийларга тобеъ эдилар. Хуросон Амударёнинг жанубида жойлашган Балх, Ғузғонон, Гаржистон, Марв, Ҳирот вилоятларини ўз ичига олган.

Сомонийлар халифаликдагидек ҳукмронлик тизимини ўрнатдилар. Давлат тепасида амир турган. Амирликнинг маъмурий тизими қуйидагича бўлган: даргоҳ (амир саройи) ва девон (давлат идораси). Саройдаги энг улуғ мансабдор ҳожиби бузург (улуғ ҳожиб) бўлиб, унга сарой аҳлига кўз-қулоқ бўлиб туриш вазифаси юклатилган эди. Ундан кейин соҳиби харос (сарой соқчилари бошлиғи) турган. “Амири харос олий ҳукмдор фармонларини ижро этувчи бўлганлиги сабабли, одамлар ундан ҳукмдордан кўра ҳам кўпроқ қўрқар эдилар” (Низомулмулк).

Даргоҳнинг ҳўжалик ишлари билан вакил шуғулланган. Давлат бошқаруви Бухоро Регистони атрофида жойлашган ўнта девон қўлида бўлган.

Девони вазир, ёки хожайи калон. У барча: маъмурий, сиёсий ва ҳўжалик муассасаларни назорат қилган. Вазир барча ҳарбий кучларни ҳам бошқарган. Девони муставфий - молиявий ишлар девонини хазиначи бошқарган. Унинг ихтиёрида ҳисобчилар, мунший ва котиблар, дафтардорлар бўлган.

Девони амид элчилик ва муҳим давлат ишларини бошқарган. У девони расойил, девони иншо ҳам дейилган.

Девони соҳибушрот - сипоҳийларни ва шох саройини моддий жиҳатдан таъминлаган. Йилига тўрт марта лашкар сипоҳийларига маош берилган. Соҳибушрот ҳарбий интизомни ҳам таъминлаб турган.

Девони соҳиббарид - давлат элчилари ва вилоят ҳокимлари устидан махфий назорат ишларини бошқарган. Унинг ҳар вилоятда ўз амалдорлари, қосид ва отлари бўлган.

Девони мухтасиб - бозорларда тарозу ва нарх-навони, кейинчалик аҳоли томонидан шариат қонун-қоидаларига риоя қилинишини назорат қилиб турувчи муассаса. Тартиб-бузар ва ўғрилар жойида жазоланган. Мухтасиб ўз мирғазаблари билан барча шаҳарларда фаолият кўрсатган.

Девони мушриф (назорат қилувчи) хазина қирим-чиқими ва бошқа муҳим давлат ишларини назорат қилган. Бундан ташқари Девони қози, Девони зиё, Девони мамлакаи хос (давлат мулкларини бошқарган), Девони вақф мавжуд бўлган.

Барча девонларнинг вилоят ва шаҳарларда бўлимлари бўлиб, ҳокимларга бўйсунган. Фақат Девони барид муассасалари марказий давлатга бўйсунган. Хуросон сипоҳийлари бевосита амир ва вазирга тобеъ бўлган. Шаҳарлар махсус раислар томонидан бошқарилган. Амалдорлар орасида руҳонийларнинг нуфузи юқори бўлиб, улар шайхулисломга итоат қилганлар.

Сейистон, Хоразм, Гаржистон, Ғузғон, Ғазна, Хутталон, Чағониён, Исфижоб каби вилоятлар ўз ҳокимлари томонидан бошқарилиб, марказга хирожни мунтазам тўлаб турмаганлар. Улар марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишга интиланлар.

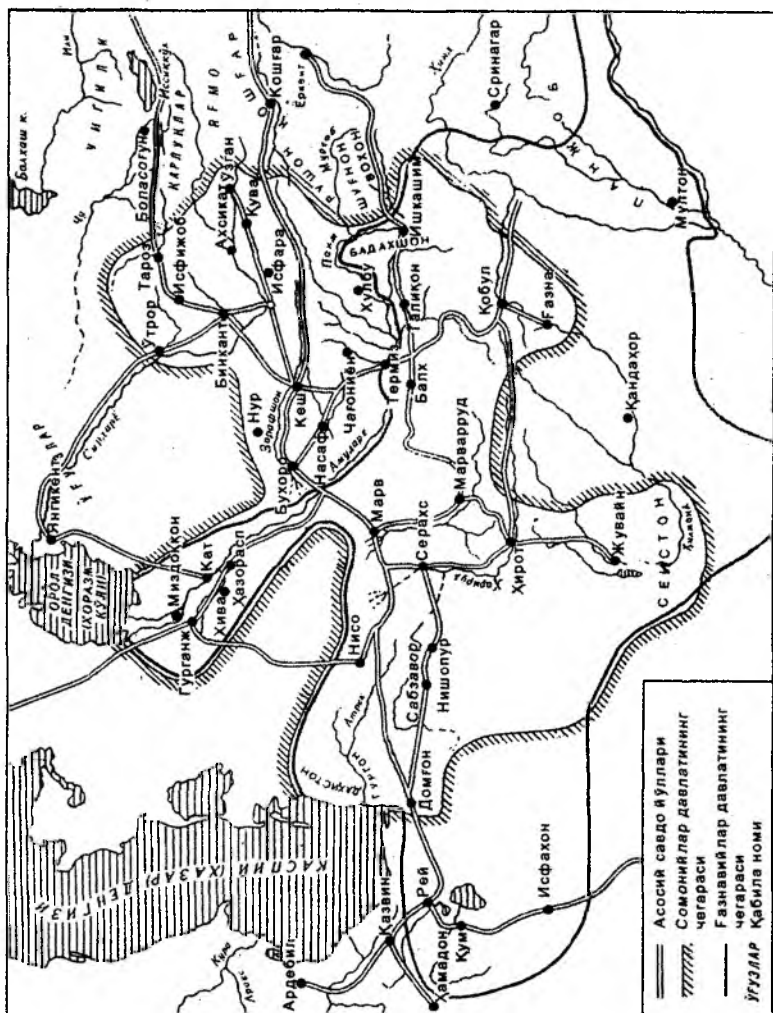
Сомонийлар қўшинлари мунтазам ва маҳаллий ҳокимлар қўлидаги ихтиёрий ёлланган лашкардан ташкил топган эди.

Ҳуқуқий муносабатлар. Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган эди. Суд ишлари қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёни қозикалон, қозилар, муфти, раислар тарафидан амалга оширилган. Вилоят қозилари қозикалонга бўйсунган. Оғир жиноят қилганлар ўлимга ёки узоқ муддат қамоқ жазосига маҳкум этилган.

Вилоятларда оғир жиноят содир этганлар қозикалон ва амир ҳукмига ҳавола этилган. Ўлим жазосини ибрат учун Бухоро Регистонида, қўпчилик олдида ижро этишган. Ўғирлик қилганлар мухтасиб ва унинг мирғазаблари томонидан ушланиб, аҳоли тўпланган ёки бозор жойларда қўли чопиб ташланган. Енгилроқ гуноҳ қилганларга тан жазоси (калтак, дарра) берилган ёки жарима солинган.

Сомонийлар давлатида исломдаги ҳуқуқий муносабатларни маҳаллий халқ урф-одатларига мослаштиришга ёрдам берувчи асарлар яратилган. Улардан қозилик маҳкамалари ёрдамчи қўлланма тарзида фойдаланганлар. Масалан, фақиҳ Абулайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (вафоти 985 йил)нинг “Ҳазинатул-фикҳ” (“Мусулмончилик қонун-қоидалари ҳазинаси”) асарини кўрсатиш мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. Сомонийлар даврида катта ер эгалари - деҳқонларнинг нуфузи ортди. Кўпинча бир деҳқон қўлида катта ер майдонлари, бутун бир вилоят бўлган. Зироат билан шуғулланувчи зироаткор қадевар дейил-

СОМОНИЙЛАР ДАВРИДА ЎРТА ОСИЁ

ган. Йирик ер эгаси ерида ишлайдиган ижарачи барзигар деб аталган. Хўжаликда кул меҳнатидан ҳам фойдаланилган. Сомонийлар давлати аҳолисининг асосий қисмини зироатчилар ташкил этган. Кейинги ўринда ҳунармандлар ва савдогарлар турган.

Ер эгалигининг қуйидаги шакллари мавжуд бўлган:

Мулки султоний - шахсан амирга тегишли ер сув, тегирмон, дўконлар. Бу мулкни қишлоқ чорикорлари ижарага олганлар. Яна ер эгалигининг тўма (умрбод берилган ер), иқтоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк: ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипаҳсолор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар ҳисобланган. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулклари: диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк. Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган. Жамоа мулки - яйлов, тоғ ёнбағирларидаги лалми ерлар.

Хирож ҳажми шариат ва давлат қонунлари асосида белгиланган.

Сомонийларнинг биргина Бухоро ва Кармана вилоятлари хирожидан тушган даромади 116866 дирҳам, беш ярим данакни ташкил этган.

Сомонийлар даврида ерлар қайтадан тақсим қилинди. Ер эгаларининг янги гуруҳи ташкил топди. Уларнинг кўпи сипоҳийлардан чиққан эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда 500 қишлоғи бўлиб, бирор шаҳар йўқ эдики, унда унинг қасри, ё боғи, ёхуд қарвонсаройи бўлмаса. Унинг тасарруфида минглаб отлар ва чорва моллари бўлган.

Савдогарлар ҳам катта боғу, серҳосил ерларга эга бўла бошладилар. Улар шаҳарларнинг тараққий этишидан манфаатдор эдилар.

Вақф ерлари - юридик жihatдан мусулмончиликнинг турли муассасаларига инъом қилинган бўлса ҳам, руҳоний ер эгалари мулкига айланган эди. Улар ва ҳокимиятга яқин кишилар хазина учун хирож тўлашдан озод эдилар. Ушр ерларидан фақат ушр (ҳосилнинг ўндан бир қисми) олинган. Шартли равишда инъом қилинган ерлар ҳам бўлган. Масалан, Аҳмад ибни Асад Самарқанд ва Сўтднинг бир қисмини ўғли Насрга топширган. Айни шу тартибда 855 йилдан кейин Чоч

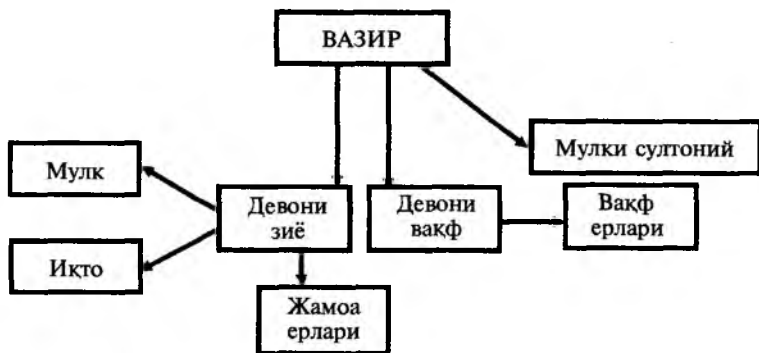
олдин Мухаммад ибн Нухга, кейин Яъкуб ибн Аҳмадга берилган.

Бухорода кадимдан суғориш тармоклари мавжуд эди. Каналларнинг арик ва шаҳобчалари Зарафшондан олинганди: Шохруд, Кармина, Шопурком, Ҳарканруд, Гав, Хитфар, Самжон (Қорақўлдарё), Пайканд, Даймун, Арвон, Навканд, Ромитон, Варахша, Хама, Харамком ва бошқа Зарафшондан чиқарилган суғориш тармоғи Самарқанд шарқидаги Варағсар (Работи Хожа) қишлоғидан олинган эди. Сарбанд дарёни бир неча шаҳобчага бўлиб, қўлаб каналларга сув етказиб берган. Барш (ҳозирги Дарғом) канали барчасидан узун бўлиб, Самарқанд ва унинг атрофларини суғорган.

Сомонийлар давлати бошқарув тизими

Сомонийлар давлатида мулкчилик турлари

Қорахонийлар давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Қорахонийлар давлати Еттисув ҳудудида Қорлуқ (756-940) давлати ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Бугрохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласоғун ҳокимини мағлуб этиб, ўрнига ўзини ҳокон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қabila - яғмо ва чигил қабилалари бирлашдилар. Сотуқ замонида Қорахонийлар давлати иккига бўлиниб кетади. Бирининг пойтахти Боласоғун бўлиб, олий ҳокимият қабиллада ёши катта бўлган ҳокон томонидан бошқарилган; иккинчи давлатнинг пойтахти Тароз, кейинчалик Кошғар бўлиб, кичик ҳокон томонидан бошқарилган. Қорахонийлар Сомонийлар давлатидаги миллий низолардан усталик билан фойдаландилар. Ҳасан Бугрохоннинг 992 йили Сомонийларга қарши юриши олдидан сомонийлар лашкарбошиси Хуросон ҳокими Абуали Симжурий у билан музокара олиб борган. Сомонийларнинг бошқа лашкарбошиси, Балх ҳокими Фойиқ Работи Малик яқинидаги Бугрохонга қарши жангда, ҳар томонлама устунликка эга бўлишига қарамай таслим бўлади. Илоқ ҳокими Мансур ибн Аҳмад эса, ҳоконга тобеълик билдириб, унинг номига пул зарб этади. Бухородан Кошғарга кетаётганда Бугрохон касалланиб вафот этади. Бундан фойдаланган Нух ибн Мансур тахтни қайта эгаллайди.

996 йили Қорахонийлар хони Наср Бухорони яна босиб олади. Сомонийлар лашкарбошиси Абу Иброҳим Исмоилнинг Бухорони озод этиш йўлидаги уринишлари 1005 йилда муваффақиятсизликка учради. Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб Сабуктегин 997 йилда вафот этди. Ўрнига унинг ўғли Маҳмуд Ғазна ҳокими бўлди. Сомонийлар амири Мансур ибн Нух (997-999) унинг таъсирида эди.

1001 йилда, Султон Маҳмуд Қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати ўрнида икки улкан давлат ташкил топди:

Биринчиси - Кошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмини, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги ҳудудларини ўз ичига олган қорахонийлар давлати.

Иккинчиси - Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва шимоли шарқий Эронни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати эди.

Илоқ ҳокимлари номига қорахонийларга қарам бўлиб, ўз юртларини мустақил равишда бошқарганлар. Илоқ деҳқонлар сулоласининг асосчиси Мансур ибн Аҳмаднинг ўғли Муҳаммад ибн Мансур (1004-1008) бўлган. Унинг ўғли Абушужо Солор ибн Муҳаммад (1008-1009) қорахонийлар хони Аҳмад ибн Алига қарам эди. Илоқда Наср ибн Алининг учинчи укаси Муҳаммад ибн Али (1010-1015) Инолтегин лақаби билан пул зарб қилган. Унга Илоқ, Бухоро, Ҳўжанд, Тароз мулклари тобеъ бўлган. Чуғротегин Ҳусайн ибн Мансур (1016-1030), Муҳаммад Юсуф Бугрохон (1032-1057)нинг пойтахти Шош эди. Тўғрултегин Қорахон Юсуф (1068-1075) замонида Илоқ Шарқий Қорахонийлар давлатига қарам бўлган.

XI аср ўрталарида тамғочхон унвонини олган қорахоний Иброҳим ибн Наср ғарбий Қорахонийлар давлатининг пойтахтини Ўзганддан Самарқандга кўчирди.

1068 йилда, Мовароуннаҳрда қорахоний Иброҳим ибн Наср ўғиллари ўртасида тахт учун кураш бошланди. Курашда Шамсулмулк ғалаба қозонди. Шамсулмулк Абулҳасан Наср ибн Иброҳим (1068-1080) даврида Бухорода катта қурилиш ишлари олиб борилган.

1080 йилда, Шамсулмулк вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ҳокимият учун кураш авж олади. Бундан фойдаланган салжук султони Маликшоҳ 1089 йилда Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бухоро ва Самарқандни забт этиб, хон Аҳмад асир олинади. Аҳмад билан сулҳ тузиб, уни ўз тахтида қолдиради. Қорахоний Аҳмаднинг Салжукларга итоатқорлиги амирлар ва рухонийлар норозилигига сабаб бўлди. Натижада у 1095 йилда ўлдирилди.

Аҳмаддан сўнг тахтга ўтирган Арслонхон (1102-1130) замонида қорахонийлар гарчи ярим мустақиллик шароитида сиёсат юргизган бўлсалар ҳам, Самарқанд шаҳрининг ободонлиги бўйича катта ишлар қилдилар. Ҳарбий қўмондонлар ва рухонийлар Арслонхон ҳокимиятидан норози эдилар. Арслонхон бетоблиги туфайли ҳокимиятни ўғли Насрга

топширади. Лекин фитначилар Насрни ўлдирадилар. Арслонхон Марвдан Султон Санжарни ёрдамга чақиради. Бундан фойдаланиб, Санжар 1130йилда Самарқандни эгаллайди.

XII аср бошларида қорахитойлар Боласоғунни эгалладилар. 1138 йилда қорахитойлар гўрхони Султон Санжарнинг қариндоши, Самарқанд ҳукмдори Маҳмудни Хўжанд яқинида мағлуб этди. Шаҳар таланиб, катта товон ундирилган бўлса-да, босиб олинмади.

1141 йилда қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу гал жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлди. Жангда Султон Санжар билан Маҳмуднинг бирлашган кучлари тор-мор келтирилди. Ҳар икки томондан ўттиз мингга яқин киши ўлдирилди. Султон Санжар ва Маҳмуд Термиз томон чекиндилар. Султон Санжар хазинаси, унинг хотини Туркон хотун гўрхон қўлига ўлжа тушди. Қорахитойлар Самарқанд ва Бухорони эгалладилар.

Самарқанднинг қорахонийлардан бўлган кейинги хонлари яъни эликхонлар қуйидагилардир:

Муҳаммад ибн Ҳусайн (1170-1176), Муҳаммад Окдош Тафғочхон (1176-1179); Иброҳим ибн Ҳусайн (1178-1202); Усмон ибн Иброҳим (1202-1212).

Ўзгандда Қодирхон ибн Иброҳим ибн Ҳусайн (1183-1210), Илок (Шош)да (пойтахти Бинкат) Шоҳ Қиличхон (1177-1183), Тафғач Хоқон (1195-1197), Окдош Чағрихон (1197-1206) ҳоким эди.

Сўнгги қорахонийлар қорахитойларга тобеликдан қутулган эдилар. Бироқ 1212 йилда Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ғарбий қорахонийлар давлатининг ҳокони Усмонни ўлдириб, Самарқандни ўз мулкларига қўшиб олди.

Сиёсий тузум. Қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳрнинг ишғол этилиши ҳудуднинг сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келишига сабаб бўлди. Мамлакат эндиликда марказлашган давлат тизимидан алоҳида мулк бошқарув тизимига ўтди. Ҳар бир вилоят маълум сиёсий мавқега эга ҳолда хондан кичикроқ унвонга эга эликхонлар томонидан бошқариладиган бўлди.

Қорахонийларда икки пойтахт Кошғар ва Боласоғун саналиб, улуғхон шу шаҳарлардан бирида қароргоҳда ўтирган. Улуғ хоқон ёки улуғ хон хоқон ул-хоқон деган номда юри-

тилган. Араб манбаларида мазкур унвон султон ул-салотин, форс тарих асарларида шаҳаншоҳга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида тамғачхон деб ҳам юритилган.

Қорахонийларга қарашли ерлар тамғачхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-ука-ю амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Еттисувдан туриб Мовароуннахрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд эликхони анча кучайиб кетган эди. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, ҳожиб, раис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, саййид, шайх, садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими ҳоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девонга. Ҳоқоннинг улуг ҳожиби ҳоқон билан фуқаро ўртасида воситачилик қилган. Ҳоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: оғичи - шойи кийимлар хазиначиси; бирук-меҳмонларни қабул қилиш бўйича мутасадди; ошчи-ҳоқон ошхонаси бошлиғи (боварчи); битикчи - мунший; котиб - мирза; қушчи ҳоқон овининг ташкилотчиси.

Ҳоқон ҳарбий қўшинлари черик дейилган, унга субоши, ёки сипаҳсолор қўмондонлик қилган. Кичик зобитни човуш, сипаҳийлар тўдаси қўмондони хайлбоши дейилган. Қўшин ўнлик, юзлик, мингликларга бўлинган. Қорахонийлар ҳоқони қўши (ҳарбий лагер) хонтўй дейилган. Ҳоқон қўшида доим тўққизта сарик байроқ ҳилпираб турган. Ҳоқонликда элчини ялавоч ёки ялафар деб аталган.

Ҳоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган.

Ижтимоий-иқтисодий тузум. XI-XII асрларда юз берган сиёсий воқеалар Мовароуннахр жамият ҳаётида ҳам ўзгаришлар ясади. Алоҳида мулкларнинг бошқаруви, маъмурий идоралар сомонийлар давридаги тартибларга мувофиқ келар, ижтимоий мансаб ва мартабалардаги фарқ катта эмас эди. Ижтимоий тузумда мавқеи анча баланд ҳисобланган йирик заминдорлар - деҳқонлар қатлами қорахонийлар даврида ўз аҳамиятини йўқотди. Ўрта Осиё кўҳна зодагон тоифасининг

бундай аҳволга тушишига асосий сабаб сиёсат майдонида юз берган сулолалар ўртасидаги тахт алмашуви, энг таъсирли жихати эса кўчманчилик шароитига мослашган эл-улусларнинг ўтроқ аҳоли ҳудудларини ишғол этишидир.

Сомонийлар замонида мазкур сулола учун хос марказлашган давлат тузумидан қоникмаган аслзода дехқонлар қорахонийларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Ўйрик хонадон соҳиблари қорахонийлар ҳокимиятда узоқ давр туриша олмайдилар ва вақти келиб биз ҳудудимизнинг асосий ҳукмдорлари бўлиб қоламиз деб ўйлашган эди. Уларнинг бундай режаларини тушунган яғмо ва чигилларнинг бошлиқлари зодагонларни қувғин қила бошладилар. Бунинг оқибатида кекса бой қатлам вакиллари ўз экинзорлари, уй-жойлари, мулклари ва бойликларида маҳрум бўлдилар. Дехқон деган ном эндиликда фақат оддий жамоатчига нисбатан айтиладиган бўлиб қолди. Аслзодалар ўзларининг даромад манбаи - ер мулкдан маҳрум бўла бошлаган сари оддий жамоачи зироаткорлар ижарачиларга айлана бордилар. Бу пайтда ерлар эгасиз ва кадрсиз бўлиб қолди. Унумдор жойлар яйловларга айланди. Бироқ кейинги воқеалар жараёнида Мовароуннахр ижтимоий ҳаётида жонланиш юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари қуйидаги шакл ва кўринишга эга бўлган:

-эликхон - хоқон ул-хоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У хоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;

-иктадорлар - қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговар бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар;

-ислом динининг пешволари - имомлар, саййидлар, шайхлар, садрлар. Қорахоний ҳукмдорлар мусулмон раҳбарлари билан яхши муносабатда бўлганлар. Диний мансаб соҳибларининг мавқеи бениҳоя катта бўлган;

-ҳокимлар, раислар, мухтасиблар ва ҳоказо. Бундай шахслар сомонийлар давридаги сингари қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлай олган ижтимоий қатламлардир;

-тарикчилар - зироаткорларнинг туркча номи, кишлок-хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам саналади;

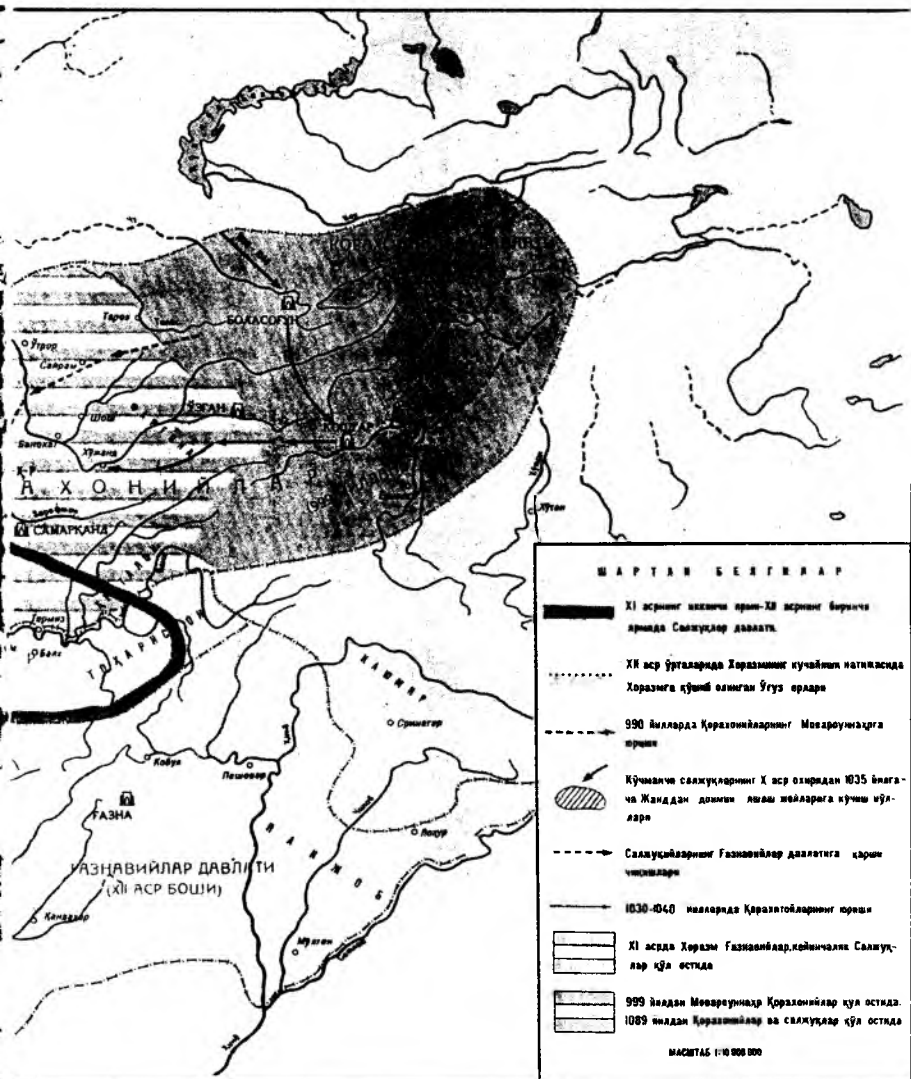
-хунармандлар - турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб-анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам;

-савдогарлар - савдо-сотик билан машғул бўлган шаҳар аҳли;

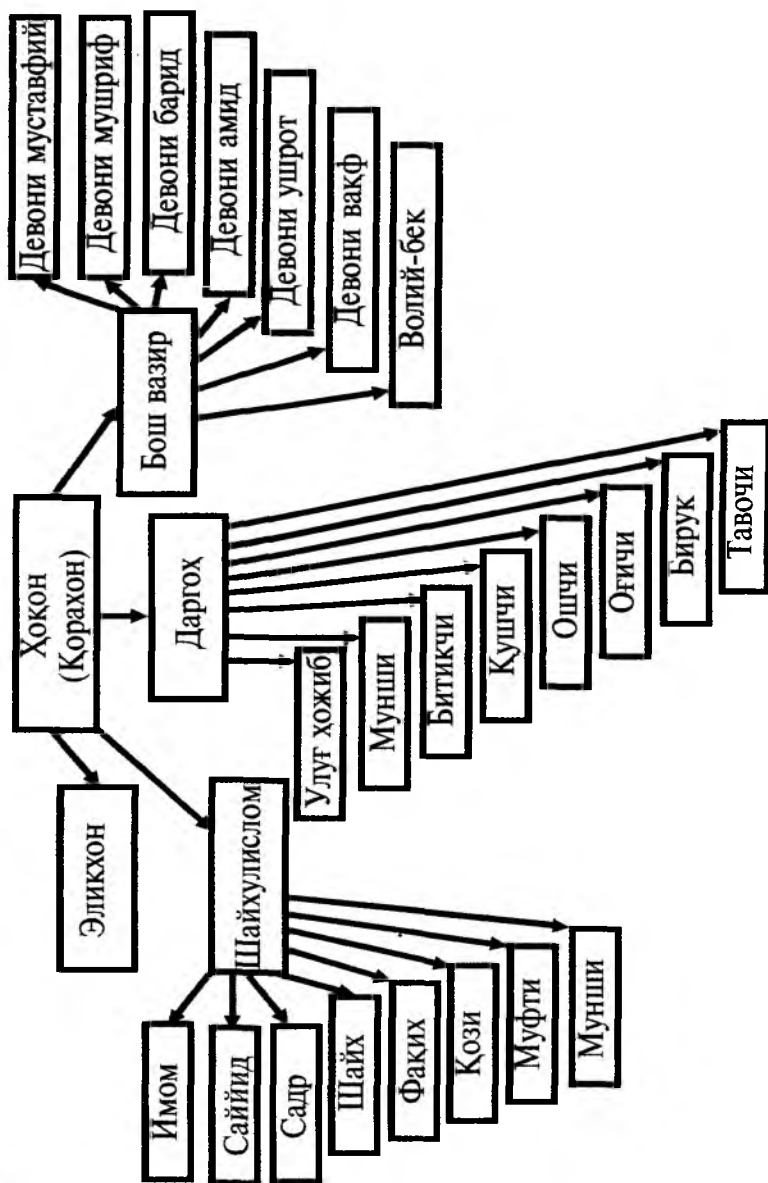
-кўчманчилар - чорвадорлар, яъни чорва маҳсулотлари етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийларда оддий халқ будун дейилган. Солик тўловчи фуқаро райият деб аталган. Кабила бошлиқлари бек дейилган. Савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида хунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, шишасозлик, темирчилик, заргарлик), шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган. Шунингдек, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишиқ ғиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эгалигининг икта шакли кенг тарқалган. Манбада шундай дейилади: “Иктага соҳиб бўлганлар муқталар шуни билишлари лозимки, улар фақатгина райиятдан ҳақ молини яхшилик билан олишга ҳақлидирлар ва одамлар ўз тану моллари, бола-чақалари, асбоб-ускуналари билан хавфсиз бўлишлари шарт. Агар одамлар саройга келиб, ўз ҳолларини маълум қилмоқчи бўлсалар, улар қаршилиқ қилмасинлар ва қайси бир муқта шундай қилса, қўлини қисқартириб, иқтасини тортиб олиш, ўзига жазо бериб, бошқаларга ибрат этиб кўрсатиш керак. Уларга шуни билдириб қўйиш лозимки, мулк ҳам, райият ҳам хонникидир. Муқталар ва валийлар уларнинг бошларида шаҳнадек туриб, подшоҳни райият билан бирга хавфсизликда сақлайдилар” (“Сиёсатнома”). Хоқон, вақф, жамоа мулклари қорахонийлар тасарруфидаги асосий ер-мулклар ҳисобланади.

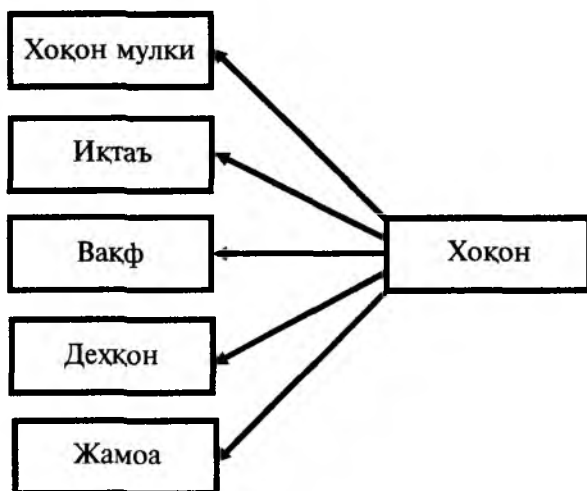
Ҳуқуқ. Қорахонийлар ислом дини пешволарига дўстона муносабатда бўлганликлари боис, уларга таянган ҳолда мамлакатда сиёсий-ҳуқуқий тартибларни ўрнатганлар. Улар кўчманчи туркий қабила вакиллари билан бўлганликлари учун ҳам ўша чорвадорларга хос тартиб-қоидаларга риоя этганликлари тахмин қилинади. Ибн ал-Асир, Юсуф Боласоғуний,

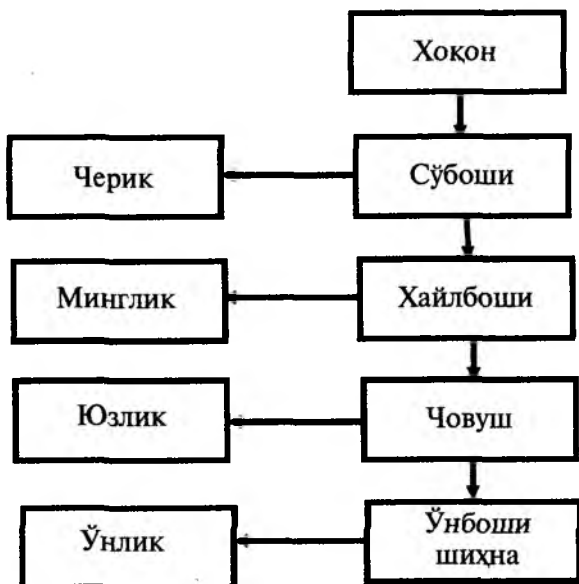
Қорахонийлар давлати сиёсий тизими

Қорахонийлар давлатида мулкчилик

Қорахонийлар ҳарбий тизими

Наршахий ва Низомулмулк асарларида баён қилинган воқеалар, тарихий жараёнлардан Мовароуннаҳрдаги ҳукукий муносабатларни ҳам англаш мумкин. Бироқ марказлашган давлатнинг йўқлиги бу муносабатларда ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказарди. Айрим ҳолларда ўтроқлик билан кўчманчилик бир-бирига мутаносиб келмаслиги боис мавжуд қонун-қоидаларга амал қилмасликка сабаб бўларди. Лекин шунга қарамай, исломни қабул қилган қорахоний раҳбарлар шариатга амал қилиш билан ўз давлатларининг ҳукукий тартибларини саклай олдилар.

Қорахонийлар давлатида салжукийларда бўлгани сингари иқтаъ масаласида айрим қонуний чекланишлар жорий этилган. Иқтаъ эгаси ўз мулкида ишлаётган зироаткорлардан белгиланган миқдорда қонун билан қайд этилган солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳукуқи бўлмаган. Маҳбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортиб олинса, бундай вазиятда иқтаънинг маълум миқдори қирқиб олинган, ёки умуман тортиб олинган.

Раъиятдан бирор бир шахс амалдор ёки мансаб соҳибидан азият чекса, бундай вазиятда мазлум киши давлат бошлиғига арз қилган ва шундан сўнг зулм қилган киши ўз жиноятига яраша жазога тортилган. Суд ишларини ҳар бир вилоят ёки туман учун масъул қозилар амалга оширганлар.

Қорахонийлардан Иброҳим Тамғачхон исломнинг ашаддий тарафдорларидан бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Демак қорахонийлар ўз қонуний ишларида ислом тартибларига қаттиқ риоя этганлар.

Хоразмшоҳлар давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Хоразм давлати ўз мустақиллигига ғазнавийлар ва салжукийлар ҳукмронлигига қарши кураш жараёнида эришди. 996 йилда, Шимолий Хоразм шоҳи Маъмун ибн Муҳаммад (995-997) икки қисмга бўлиниб кетган ўлкани бирлаштириб хоразмшоҳ унвонини олади ва Урганчни ўз пойтахтига айлантиради.

Маҳмуд Ғазнавий Хоразмнинг моддий бойликлари ва маданий салоҳиятини (Урганчда ташкил этилган Маъмун

академиясини назарда тутилмокда) ҳисобга олиб, Хоразм шоҳини ўзига тобеъ этиш мақсадида, ўз сингилларини хоразмшоҳ Али ибн Маъмун (997-1009), унинг укаси Маъмун ибн Маъмунга узатади. Маъмун ибн Маъмун (1009-1016) шоҳлигининг сўнгги йилларида Маҳмуд Ғазнавийнинг Хоразмга нисбатан тазйиқи кучайди. 1017 йилда, шоҳнинг Ҳазораспда турган қўшинида Маъмунга қарши фитна уюштирилиб, суиқасд қилинади. Исёнчилардан ўч олиш баҳонасида Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб кириб, уни эгаллайди, Хоразмда ўз одами Олтунтошни ноиб қилиб қолдиради. 1043 йилда Хоразмни салжуклар босиб олди. Салжук султони Маликшоҳ (1072-1092) ўз таштдори Ануштегинни 1076 йилда Хоразм ҳокими этиб тайинлайди. Султон Санжар (1118-1157) ҳукмронлиги даврида Ануштегиннинг набираси Отсиз (1127-1156) Хоразмнинг мустақиллиги учун курашди. Ўз давлатини кучайтириш мақсадида Жанд шаҳрини, Ғарбда Манғишлок ярим оролини босиб олди. Султон Санжар унинг бу журъатидан ташвишга тушиб, Отсизнинг таъзирини бериш мақсадида, 1138 йил унга қарши қўшин тортди. Отсиз енгилиб, чекинди. Отсиз ўз ақл-заковати ва моҳир саркардалиги туфайли яна ҳукмдор этиб тайинланди.

Мустақиллик учун курашни Отсизнинг ўғли Эл арслон (1156-1172) давом эттирди. Лекин натижасиз бўлди. 1172 йилда, Хоразмни қорахитойлар босиб олди. Бу вақтда Эларслон вафот этган эди. Унинг ўғли Текеш (1172-1200) даврида Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият бирмунча кескинлашди. Лекин, қорахитойлар таъсири сусайди. Хуросондаги тартибсизликлардан фойдаланиб, Текеш 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Райни, 1193 йилда Марвни босиб олиб, Эронда мавқеини мустаҳкамлади. Бир йилдан сўнг Салжук султони Тўғрул Пнинг қўшинларини тор-мор келтириб, “Шарқий Эронни ўз давлатига қўшиб олди. 1195 йилда Текеш халифа Носир қўшинларини мағлубиятга учратиб, Ироқни талон-тарож қилди. Бу ҳол ироқликлар ғзабига сабаб бўлди. Хоразм қўшинларининг кўпи кириб ташланди. Қолгани аранг қочиб кутулди. Текеш вафотидан кейин унинг ўғли Аловуддин Муҳаммад (1200-1220) ўз эътиборини қорахитойларни тор-мор этиб, Бухорони эгаллашга қаратди. Бухоро ҳунармандларининг 1206 йилда қорахитойларга қарши кўтарилган

қўзғолони унинг бу мақсадини амалга ошириш учун бир баҳона бўлди. Қўзғолонга қалқонсоз хунарманд Малик Санжар бошчилик қилди. Аловуддин Муҳаммад қўзғолонни бостириб, Бухорони эгаллади. Сўнг 1210 йилда қорлуқлар билан иттифок тузиб, қорахитойларни тор-мор келтирди ва Ўзганддаги ҳазинасини қўлга киритди. 1211 йилда, қорахонлар хони Усмон билан бирга қорахитойларга қарши Етгисувга қўшин тортди. Тароз (Талас) ёнидаги жангда гўрхон Тоянгунинг кучларини тор-мор келтириб, ўзини асир олди. Бу ғалабадан кейин Аловуддин Муҳаммад Усмонга ўз қизини никоҳлаб берди. Қипчоқлардан тузилган, Самарқандда қолдирилган қўшин аҳолига тазйиқ ўтказди. Бунга қарши аҳоли қўзғолон кўтаради. Усмонхон қўзғолончиларга хайрихоҳ эди. Хоразмшоҳ қўзғолонни бостириб, Усмонхонни ҳам қатл эттиради, натижада Самарқанд мулкини ҳам ўз ерларига қўшиб олади.

Хоразмшоҳлар ўз сиёсатларида Араб халифалигини тан олмадилар, унга қарши бир неча бор қўшин тортдилар. Қўпчилик шаҳарларга ва вилоятларга шоҳ ўз қариндошларини ҳоким этиб тайинлайди. Бу ҳол муайян амалдор (Маҳмуд Ялавоч) ва саркардаларнинг норозилигига сабаб бўлди. Араб халифаси Носир Аловуддин Муҳаммадни муртадликда айблади, Маҳмуд Ялавоч ва бир неча саркарда Чингизхон хизматига ўтиб кетди.

Сиёсий тузум ва давлат бошқаруви. Хоразмшоҳлар Марказий давлат бошқаруви “ал-мажлис ул олий ал фахри ат-тожи” деб номланган бўлиб, унга вазир раислик қилган. Вазир хоразмшоҳга бевосита бўйсунар ва ҳукмдорнинг бош маслаҳатчиси эди. Вазирнинг вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган:

-асҳоб ад-давоин, яъни девон амалдорларининг бошлиғи. У кишиларни юқори мансаб соҳибларини ишга тайинлаш ва бўшатиш билан шуғулланган;

-давлат амалдорларига нафақа (арзақ) белгилаш;

- давлат амалдорларини ҳаёт учун зарурий озуқа ва ашёлар билан таъминлашни белгилаш;

-солиқ ва хазинани назорат қилиш;

-ҳукмдорни халқаро алоқалар, расмий маросимларда расмий равишда таништириш ҳамда раият билан муносабатларда воситачилик қилиш;

-хукмдорга мунтазам ҳамроҳлик, баъзи пайтларда қўшин юбориш ва уларга бошчилик қилиш.

Вазирларда садр, дастур, хожайи бузург сингари унвонлар бўлган. Улар асосан араб-форс амалдорлари муҳитидан тўпланган ва араб ҳамда форс тили, маъмурий ишдаги қобилятлар, сарой одоби сингари билимларга эга бўлиш-лиги ҳал қилувчи рол ўйнаган. Хоразмшоҳлар давлатининг вазирлари асосан Хоразм, Бухоро, Нишопур, Исфохон, Балх, Ҳиротдан чиққан шахслар бўлган. Хоразм давлатига қарашли вилоятларнинг маъмурий бошқарувида ҳам вазирлар бўлган. Баъзан шаҳарларда вазирлар тайинланган бўлиб, улар ўша маданий ва иқтисодий марказнинг ягона ҳокими ҳам эдилар.

Хоразмшоҳлар давлатида, унинг бошқарув ташкилотида яна қуйидаги мансаб ва лавозимлар мавжуд эди:

-ҳожиб ул-кабир - ҳукмдор шахси билан боғлиқ масалалар, маросимларнинг назорати билан алоқадор ишларга жавобгар эди. Улар султоннинг энг зарур топшириқларини бажарганлар ҳамда ҳукмдорга доимий равишда ҳамроҳлик қилганлар. Улар вазирлик девонининг дафтарлари, ундаги ёзувлар, архивлар, молия соҳасидаги котиблар ва амалдорларнинг хатти-ҳаракатини назорат қилган. Ҳожиб ул-кабир билан бир қаторда Ҳожиб ул-хос ҳам тилга олинади;

-устоздор - барча ҳўжалик ишлари: отхона, ошхона, новвой, сарой хизматкорлари устидан идора ишларини амалга оширган сарой аъёни. У бундан ташқари, саройнинг барча чиқимларини амалга оширган. Мамлакат хазинаси ва бойликларининг маълум қисмига эғалик қилар эди. Шу пул ҳисобидан новвой, ошпаз, отбоқар ва бошқа сарой ишлари ҳамда юмушларига сарфлар эди. Хазинадан чиқадиган сарф-харажатлар учун шохга ҳисобот бериб турар эди;

-амир-охур - отхона бошлиғи лавозими султонга қарашли миниб юриладиган отларга эғалик қилган. Мирохурлар ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлар;

-амир шикор - султоннинг ов ишлари бошлиғи;

-таштдор - султоннинг ювиниш ишларида зарур бўлган ашё ва нарсаларни сақловчи шахс. Унинг қўл остида ғуломлар бўлган. Султоннинг айрим яширин амаллари борлиги учун ҳам таштдор унга энг яқин киши ҳисобланар эди. Таштдорлар малик унвони соҳиби ҳам бўлишган. Айримлари ҳатто ўн

минг аскарларга бошчилик қилиб, ҳарбий юришларда қатнашганлар;

-шаробдор - султон шаробхонасининг бошлиғи. Шаробхонада турли хилдаги шароблар бўлган. Шаробдорлар амирлар орасидан тайинланган;

-қиссадор - сарой аъёни бўлиб, ҳафта мобайнида султонга келган илтимоснома ва шикоятларни жамлаб, уларни жума куни ҳукмдорга топширган ва сўнгра жавобини зулм кўрганларга етказган;

-чошнигир - бу кўп ҳолларда баковулнинг синоними, яъни султонга узатилажак таомни синаб кўрган;

-даводдор - султоннинг котиби;

-фаррош - фаррошхона бошлиғи. Султонга тегишли кўрпа-тушаклар, гиламлар, поёндозлар соҳиби;

-амир ал-алам (аламдор) султон туғининг соҳиби.

Ижтимоий тузум. Хоразм давлатининг аҳолиси ва уларнинг турли қатламлари ҳақида Муҳаммад Бағдодийнинг китобида маълумотлар берилади:

1. Саййидлар - пайғамбар авлодлари саналиб, хоразмшоҳлар уларни муборак насаб вакиллари сифатида ҳурмат қилганлар ҳамда уларни ҳеч нарсага муҳтож қилмасликка интиланлар.

2. Имомлар ва олимлар - давлат ишларида бундай шахсларнинг маслаҳатлари ва кўрсатмаларига амал қилинган. Ижтимоий ҳаётда уларнинг мавқеи анча устун бўлган.

3. Қозилар ва ҳокимлар - қонунлар чиқарганлар, шариатнинг аҳоли устидан назоратини амалга оширганлар.

4. Тасаввуф вакиллари - исломда ноортодоксал оқим вакиллари бўлиб, фақирона ҳаёт кечирганлар. Улар орасидан донишмандлар, машойихлар чиққан ва сўфийларнинг аксарияти халқ томонидан эъзозланган. Ҳукмдорлар бундай шахсларни ҳурмат қилганлар ва кўпинча улардан дуо тилагини сўраганлар.

5. Оқсоқоллар - қишлоқ, қасаба, уруғ-қабилла бошлиқлари.

6. Амалдорлар ва сипоҳийлар. Хоразмшоҳларнинг жойлардаги ноиблари қўли остидаги хизматдаги шахслар.

7. Ғозийлар - ислом дини учун курашувчи кишилар.

Мамлакат меҳнаткашларнинг қатлами ва шунингдек

мартабалар ўртасидаги фарқлар сомонийлар давлатидаги сингари эди.

Хоразмшоҳлар даврида ҳам қорахонийлар давридагидек мулклар иқтаъ тариқасида инъом этилган. Масалан, хоразмшоҳ Текеш (1172-1200) Насо вилоятини Тўғоншоҳ ғузга иқтаъ тариқасида беради. Ёрликда хоразмшоҳлар давридаги қуйидаги ижтимоий гуруҳлар тилга олинади, мазкур ҳудудда яшовчи рухонийлар, ғозийлар, уламо, давлатмандлар, ҳакимлар, саркардалар, заминдорларнинг Тўғоншоҳ ғузга тобёъ бўлишлари таъкидланади. Унда шихна-қишлоқ ва музофот ҳокими, мутасарруф-молия ва хирож ишлари маъмурлари, миробсув тақсимоти билан шуғулланувчи, Омил-хирож йиғувчи эканлиги кўрсатилади. Хужжатда барзгардан ортиқча хирож олиш холиқ ва халқ олдида номақбул ҳисобланиб, ўша ноҳиядаги аёллар номуси, молу мулк ва аҳоли ҳаёти муҳофаза этилиши таъкидланади.

IX-XII асрларда солиқ турлари

Тоҳирийлар ва сомонийлар ҳукмронлик қилган даврда солиқ тизими қатъий тартибга солинган. Яъни, барча экин ерлари, мулклар рўйхат қилиниб, ҳар йилги даромад ҳисоблаб чиқилган. Бу билан маҳаллий амалдорларнинг ўз лавозимларини суиистеъмол қилишларига йўл қўймаганлар. Зироатдан олинadиган солиқларнинг энг асосийси хирож бўлган. Ҳунарманд ва савдогарлардан тамға ва бож ундирилган. Ғайридин-зардуштийлардан катта миқдорда жизя ундирилганидан, аҳоли (масалан, Уструшона халқи) ислом динини қабул қилишга мажбур бўлган.

Тоҳирийлар даврида Сўғдиёна (Зарафшон водийси), Буттом, Кеш ва Насаф билан бирга Араб халифалигига 1089000 дирҳам; Бухоро вилояти 1189200 дирҳам солиқ тўлаган. Фарғона аҳолиси 280 минг дирҳам, Чоч аҳолиси 607 минг дирҳам, Хўжанд аҳолиси 100000 дирҳам хирож тўлашган. Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида яшайдиган шаҳарлар аҳолиси 46400 дирҳам тўлаган. Хирож тоҳирийлар ва сомонийлар даврида кучайган бўлса, қорахонийлар замонида келиб иқтаъ солиқ йиғишнинг асосий манбаига айланди. Бундан

ташқари қорахонийларнинг имомлар, эшонлар ва садрларга ҳурмат-эътибор кучайганлиги боис вақф мулкларининг ҳам кўлами анча кенгайди. Айниқса дин маркази саналган Бухорода мадраса, масжит, хонақолар кўли остида ер-мулклар ни-хоятда кўп тўпланиб қолди.

Ибн Хурдодбеҳнинг келтирган маълумотларига кўра Чағониён 48500, Шугнон 40000, Каррон 4000, Ваҳон 20000 дирҳам хирожни Тоҳирийлар хазинасига топширганлар. Умуман 827 йили Абдуллоҳ ибн Тоҳир халифалик хазинасига 44846000 дирҳам, 13 бош зотдор от, 2000 бош қўй, 2000 нафар ўғуз ғуломи, 6000000 дирҳамлик қимматбаҳо буюмлар, 1187 тўп мато, 1300 пора темир жўнатган.

844 йилда биргина Тоҳирийлар давлатининг хирождан тушган даромади 48 миллион дирҳамни ташкил этган.

842 йили сомонийлар аҳолидан икки марта хирож ундирганлар. Хирождан ташқари аҳоли бошқа мажбуриятларга - қурилиш, истехкомлар таъмири, суғориш иншоотларини тозалашга жалб қилинган.

Бурҳониддин Марғиноний қаламига мансуб “Ҳидоя” китобида экин ерларидан олинадиган солиқ миқдори ҳақида сўз боради.

Барзигарлар тўлайдиган хирож ҳажми уларнинг ер эгасидан экиш учун зарур уруғ, ҳўкиз ё омов олган-олмаганлигига боғлиқ бўлган; олган бўлсалар барзигарлар ҳосилнинг 1/10, 1/12 қисмига эга бўлганлар. Акс ҳолда ҳосилнинг чорак улушини олганлар. Ер эгаси ҳам, барзигар ҳам давлатга хирож тўлаганлар.

“Айтишларича Искандарғом наҳри бўйлаб 1486 жуфтигов экин ери, Мазохин канали бўйлаб 2750 жуфтигов экин ери, Санграсон канали бўйлаб 275 жуфтигов экин ери жойлашган. Маълум бўлсинки, мазкур ерлардан қолгани муайян ҳужжатлар бўйича вақф этилган бўлиб, имом, саййид, шайхларга тегишли ерлардир. Кимнинг (баротига) тушадиган бўлса, подшоҳни ранжитадиган иш содир бўлмаслиги лозим” (Қандия).

Демак вақф ерларидан хирож, вақфга тегишли жойлардаги дўкон, устахоналар сингари мулклардан солиқ ундирилмаган.

Вақф ерларида ғуломлар ҳам ишлаган. 1303 йилги Қозон-

хон ёрлигига кўра кўчиб кетган зироатчи яна ўз жойига қайтарилган. Чунки, мўғуллар қирғинидан кейин зироатчилар сони камайиб кетган эди.

Тарихий манбага кўра 16 минг нафар бухоролик хунаманддан 5000 нафари Ботуга, 3000 нафари Сиярқўктенибеги (Хулоқухон, Мангухон, Кубилайхонларнинг онаси)га тегишли бўлган. Қолганлари хон ихтиёрида эди.

Мангу қоон фармонида кўра авом халқ - тожирлар, дўкандорлар ва қосиблар ўз неъматларидан бахшида этиб туришлари лозим бўлган. Яъни тамғо тўлаганлар.

IX - XII асрларда маданий ҳаёт

Сомонийлар даврида Бухоро сиёсий жиҳатдан юксалган шаҳаргина бўлиб қолмасдан, маънавий марказ ҳам ҳисобланар эди. Бухоро тарихига оид қимматбаҳо асарнинг муаллифи Наршахий (Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар) ҳам Бухоро яқинидаги Наршах қишлоғида туғилиб (899-959) ўзининг тарихий асарларини шу шаҳарда яратган.

Наршахий 934-944 йилларда Бухоро тарихи ("Таърихи Бухоро") номли асарини араб тилида ёзиб, уни сомонийлар амири Нух ибн Насрга(943-954) тақдим этади.

Наршахийнинг номи Ўрта Осиёнинг X-XII асрлар тарихига доир кўпчилик илмий асарларда тилга олинишига қарамай, унинг асарининг асл нусхаси бизгача етиб келмаган.

IX-X асрларда Мовароуннаҳрда тарих ва географияга зўр қизиқиш уйғонади. Шунинг учун бўлса керак, бу илмларга Сомонийлар саройида катта эътибор берилади. Мадоний, Балазурий, Табарий, ибн Мискавайх, Наршахийлар ўша даврнинг машҳур тарихчилари эдилар.

Мансур ибн Нух Сомонийнинг(961-976) фармони билан собиқ вазир Балъамий 963 йилда Табарийнинг араб тилида ёзган "Тарих ар-русул вал-мулук" асарини дарий тилига таржима қилган.

"Тафсири Табари"("Қуръони Каримга "Табарий шарҳлари")нинг араб тилидан дарий тилига таржимаси нафақат X асрнинг, балки ҳар қандай дунёвий динларга, жумладан, ислом динига ва Қуръони Каримга нисбатан янги тафак-

курда ёндошилаётган ҳозирги кунда ҳам мусулмон дунёсида катта маънавий эҳтиёж уйғотишга сабаб бўлиб келмоқда. Бу асар 14 жилддан иборат бўлиб Мовароуннахр олимлари томонидан Табарийнинг “Тарих” асари билан бир вақтда, яъни 963 йилда таржима қилинган.

Абу Абдулло Жаъфар Рудакий - Ўрта Осиёнинг Х асридаги атоқли шоири. У IX асрнинг охирида Панжикентга яқин Панжруд қишлоғида туғилган.

Рудакий ёшлигидан чанг чалиш ва ашула айтишни меъёрига етказиб ижро этган. Наср II ибн Аҳмад (914-943) Рудакийни ўз саройига таклиф этади. Рудакий умрининг кўп даври Сомонийлар саройида ўтди. Абул Фазл Балъамийнинг ёзишича Рудакий ўз даврида тенгдошлари ичида шеър ёзишда пешво эди. У ажойиб ижрочи, машшоқ ва хонанда эди.

Рудакий ҳаётининг сўнгги даври бирмунча фожиали ўтди. 937 йилда яқин дўсти ва ҳомийси, Наср IIнинг вазири Балъамий вазирлик лавозимидан бўшатилади. Ёши ўтиб қолган шоир қарматлар ҳаракатига алоқадор бўлганлиги учун кўр қилиниб саройдан қувилади ва ўз қишлоғига қайтиб қашшоқликдан 941 йилда вафот этади.

Рудакий қатор шох асарлар яратди. “Калила ва Димна”, “Синдбоднома”, “Даврони офтоб”, “Ароис ун-нафоис” шулар жумласидандир. Афсуски, Рудакий шеърый асарларининг кичик парчаларигина бизга етиб келган. Лекин бизгача етиб келган ана шу озгина қисми ҳам шоирнинг зўр ва ёрқин истеъдодидан, поэтик тилининг таъсирчанлигидан, образларнинг теранлигидан далолат беради.

X асрда яшаб ижод этган қобилиятли шоирлардан бири Дақикий эди. У “Шоҳнома” номли машҳур асарини ёзишга киришади. Муаллиф бу асарида Эрон ва Ўрта Осиёнинг араблар истилосигача бўлган этник тарихини акс эттиришни режаллаган эди. Дақикийнинг эрта вафот этганлиги бу асарни якунлашга имкон бермади. Бироқ унинг бошлаган улкан иши бекор кетмади. Унинг ишини улут Фирдавсий давом эттирди ва шараф билан якунлади. Дақикий томонидан ёзилган 1008 байт Фирдавсий “Шоҳнома” сида ўз ўрнини топди.

Абулқосим Фирдавсий тахминан 934 ва 941 йилларда Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида аслзода оиласида дунёга

келади ва ўз даврига нисбатан мукаммал билим олади. “Шоҳнома” устида 35 йил ижод этган Фирдавсий узоқ мулоҳазалардан сўнг уни Махмуд Ғазнавийга тортиқ қилган. “Шоҳнома”да буюк орзулар, олижаноблик, инсонпарварлик, севги ва биродарлик мадҳ этилган.

“Шоҳнома”нинг тарихий қисмида Зардуштнинг пайдо бўлиши ва оташпарастилик динининг жорий қилинишидан бошлаб, Ўрта Осиё ва Эрон ҳудудларида бўлган тарихий воқеалар тасвирланган. Асарда 50 та подшолик тарихи тасвирга махсус қисмлар ажратилган. Ҳар бир подшолик тасвири ҳар бир дoston қатъий бир услубда ёзилган бўлиб, дебоча, асосий қисм ва хотимадан иборат.

XI-XII аср адабиётидан бизгача фақат бир неча ёдгорликлар сақланиб қолган. XI асрнинг улкан шоири, донишманд ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билик” (“Саодатга бошловчи билим”) ва Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойиқ” (Ҳақиқатлар армуғони) дostonлари, Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат”, Сулаймон Боқирғонийнинг “Боқирғон китоби” шеърлар тўплами ҳамда “Охир замон” ва “Биби Марям” дostonи шулар жумласидандир.

“Кутадғу билик” дostonи 1069-1070 йилларда боласогунлик Юсуф Хос Ҳожиб томонидан яратилган. Муаллифи Қорахонийлар саройида ҳукмдорга яқин “хос ҳожиблик” мансабида бўлган. Ўша даврдаги анъанага кўра асарини қорахонийлар ҳукмдори Тавғоч Бутраҳонга тақдим қилган.

Асарида давлатни идора қилиш усуллари ва аслзодалар ҳукмдорлигини мустаҳкамлаш йўллари уқтириб ўтади; салтанатни бошқаришда қатъий тартиб, қонун-қондалар ўрнатиш ғоясини илгари суради. У ҳукмдорлар-подшолар, хонларни илоҳийлаштиради. Лекин шунга қарамай, шоир ҳукмдорнинг олдига қатор талаблар қўяди: ҳукмдор ўқимишли, донишманд бўлсин, эл-юртга ғамхўрлик қилсин, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободлиги учун курашсин, хулқ-атвори яхши бўлсин ва ҳақозо.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибатул-ҳақойиқ” дostonи ўз хислати билан “Кутадғу билик”га яқин туради. Бу асарнинг бир неча боби илм ва унинг аҳамияти, қарам ва сахийлик, тил ва дил одоби каби масалаларга бағишланган.

Маҳмуд Қошғарий Қорахонийлар салтанатининг ривож топган даврида яшаб ижод қилган. У кўп йиллар давомида туркий қабилалар орасида илмий кузатишлар олиб борди. “Девону луғотит турк”ни шу бой фактик материаллар асосида ёзди. Маҳмуд Қошғарий туркий тилларни қиёсий ва тарихий метод билан ўрганган ҳамда бу тилларнинг ўзига хос хусусиятларини, нозик томонларини усталик билан тавсиф қилган. У ўз асарида баъзи сўзларнинг этимологиясини ҳам жуда аниқ ва тўғри изоҳлаб берган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарига ўзи тузган дунё харитасини илова қилган. Маҳмуд Қошғарий “Жавоҳир ун-наҳф фил-луғати-турк” (“Турк тили синтаксиси асослари”) деган асар ҳам ёзган. Аммо бу асар ҳозиргача топилгани йўқ.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (795-857 йиллар) жаҳон маданияти ва фанига буюк ҳиссаси қўшган машҳур олим бўлиб, унинг “ал-Жабр” вал-муқобала” асари бир неча асрлар давомида бутун Шарқ ва Ғарбда алгебра фанидан асосий дастуриламал бўлиб келган.

Хоразмийнинг лотин тилига таржима қилинган “Зиж” (“Астрономия жадвали”), “Қуёш соати ҳақида рисола” ва бошқа асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида ўрта асрларга оид илмий фикрларнинг тараққиётига катта таъсир кўрсатган.

IX-X асрларда Ўрта Осиёдагина эмас, балки бутун дунёда илм ва фаннинг тараққий этишида улкан ҳисса қўшган, Шарқ мамлакатларида улуғланиб “Муаллим ас-соний”, яъни Аристотелдан кейин “Иккинчи муаллим”, “Шарқ Арастуси”, “Арастуи замон” деб ном олган олим Абу Наср Форобийдир (873-950). Форобий 873 йилда Фороб шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Бошланғич маълумотини она юртида олди. Тошкент(Шош), Бухоро, Самарқанд шаҳарларида ўқиди.

Абу Наср Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларининг қарийб барча соҳаларида 160дан ортиқ асар яратди. “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида”, “Шаҳарни бошқариш ҳақида” рисоалари шулар жумласидандир.

Абу Наср Форобий шаҳарни ижтимоий уюштишнинг етук шакли, инсоният камолатга эришишининг зарурий воси-

таси деб ҳисоблайди. Бутун инсонларни ўзаро ҳамкорликка, халқларни тинчликка чақиради, дунёда ягона инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади.

Форобий “Бахт-саодатга эришув йўллари ҳақида” рисоласида ўзининг орзу қилган идеал жамиятини яна ҳам ёрқин тасвирлайди. Давлатнинг вазифаси инсонларни бахт-саодатга олиб боришдир, - деб ёзади у, - бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади. Форобий давлатни етук шахс, етук хислатларга эга бўлган бир неча зодагон ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади.

Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида дунёга келади. У ўз даврига нисбатан кенг ва ҳар томонлама билим олади. Амир Нух ибн Мансур Сомонийни даволагач, у Сомонийларнинг машҳур китобхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Унинг “Ал-қонун фит-тиб” асари медицина соҳасидаги энг мукаммал асар бўлиб, олти аср давомида (IX асрдан то ХУП асрнинг ўрталаригача) бутун Европа шифокорлари учун дастуруламал ва ўқув қўлланмаси бўлиб хизмат қилиб келди.

Ибн Сино ўз даврида Шарқ ва Ғарбнинг йирик файласуфи сифатида ҳам машҳур эди. Унинг “Китоб уш-шифо” асари мантиқ, табиатшунослик, метафизика ва математикага бағишланган бўлса, “Донишнома” мантиқ, табиатшунослик, фалсафа, математика ва астрономия масалаларини ўз ичига олган бўлиб, муаллифнинг “Ал-Қонун” ва бошқа асарлари каби X-XI асрлар даврининг энг илғор тафаккур ёдгорлиги ҳисобланади.

X асрнинг охири, XI асрнинг бошларига келганда Хоразмнинг маркази Урганч Шарқнинг машҳур олимлари тўпланган илмий марказ бўлиб қолди. Ибн Сино ва Хоразмлик олим Берунийдан ташқари тарихчи Ибн Мискавейх, математик Абу Наср Арроқ, файласуф Абусаҳл Масихий, ҳаким Ибн Хамморлар шу жойга тўпланган эдилар. Урганч шаҳрида дорул-ҳикмат ташкил этилиб, унда турли илмий мунозаралар ўтказилар эди. 1017 йилда хоразмшоҳ Маъмуннинг ҳалок бўлиши ва Урганчнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олиниши маданий муҳитнинг инқирозга юз тутишида бурилиш даври бўлди.

Абу Райҳон ибн Аҳмад Беруний (973-1051) Урганч яқинидаги Кот шаҳрида туғилади. Ривоятларга қараганда у Наврӯз байрами (21 март ва ҳосил байрами (21 сентябр)дан бошқа ҳар куни тинмай илмий иш билан машғул бўлган. Беруний илмий мақсадларда кўп саёҳатларда бўлган. 999-1000 йилларда Беруний ўзининг машҳур асарларидан бири “Ал-осор ул-бақия ан ал-қурун, ал-ҳолия” (“Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар”) асарини ёзиб якунлайди. Берунийнинг бу асари юнон, римликлар, форслар, сўғдликлар, хоразмликлар, христианлар, яҳудийларнинг ислом динидан илгариги арабларнинг урф-одатлари, диний эътиқодлари, математик ва география тушунчалари тўғрисида бўлиб, унда ёзма манбаларни, халқ оғзаки ижодини тўплаб ўрганиш ва шахсан ўзи олиб борган илмий кузатишлар асосида энг қимматли илмий-тарихий маълумотлар баён этилган. Берунийнинг бу асари Ўрта Осиё ва бутун Шарқ тарихидан энг муҳим тарихий манба ҳисобланади.

Беруний Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳарбий юришларида иштирок этади. Жумладан Ҳиндистонда бўлиб, у ерда санскрит, шунингдек, ҳинд халқининг урф-одати ва ҳулқ атворини ўрганиди ва саёҳатдан қайтиши билан “Ҳиндистон” асарини яратди.

Беруний астрономия, геометрия ва астрология масалаларига бағишланган икки асар яратди. Биринчисини 1024 йилда Ғазна шаҳрида араб тилида ёзиб тугатиб, хоразмшоҳ авлодларидан бири ал-Ҳасан қизига бағишлайди, иккинчи асари “Астрономия ва юлдузлар бўйича Масъуд қонуни” (1030 ва 1036 йиллар орасида ёзилган) бўлиб, султон Масъудга бағишланган эди. Берунийнинг бу асари мазкур соҳа бўйича бутун Шарқ мамлакатлари учун биринчи асар бўлиб, хари-талар тузишда асосий қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Беруний кўп илмий асарлар яратди, бироқ уларнинг барчаси бизгача етиб келмаган. Ўрта аср араб сайёҳи Ёқутнинг ёзишича, Марвдаги масжидлардан бирида ҳужжатлар орасида 60 варақдан иборат бўлган Беруний асарлари рўйхатини учратган. Унинг “Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”, “Геодезия”, “Астрономия ва юлдузлар бўйича Масъуд қонуни” асарлари дунё фанига қўшилган буюк дурдоналардир.

Дунёга машхур ал-Ҳаким ат-Термизий IX асрда суфийлик тариқати ва суфийлар ҳақидаги биринчи тарихий географик асарлар яратди. Ал-Ҳаким ат-Термизий қомусий олим бўлиб, ҳаёти давомида қўлдан-қўл асарлар ёзган. Унинг “Жами ал-улум” (“Илмлар тўплами”), “Баён ул-касб” (“Касб ва ҳунарнинг баёни”) ва бошқа асарлари машхур бўлган. Ал-Ҳаким ат-Термизий инсонпарвар ва покиза умри туфайли халқ орасида “Термиз Ота” номи билан шуҳрат топган.

IX асрда машхур муҳаддис олим имом Абу Исо ат-Термизий яшаб ўтган. Имом ат-Термизийдан етиб келган бой илмий мерос бутун ислом оламининг мулкига айланган. Унинг таълимотидаги юксак маънавият, барча даврларда ҳам долзарб бўлиб келган инсонга муҳаббат, бағрикенглик ғоялари туфайли Исо ат-Термизийнинг номи бугунги кунда ҳам катта ҳурмат билан тилга олинади. IX аср муҳаддисларидан яна бири Имом Абу Абдуллоҳ Бухорий ўзининг “Ас-Саҳиҳ” асари билан дунёга машхурдир. Имом ал-Бухорий 600 минг ҳадисни ўрганиб, тўрт жилддан иборат китобига уларнинг 7563ни киритган.

Меъморчилик. Бизгача етиб келган иншоотлар бинокорлик техникаси ва меъморчилик санъатининг ривожланганлигидан далолат беради. Бу давр қурилишида сифатли пишиқ ғишт ва ганчдан кенг фойдаланилганлиги маълум.

IX-X асрларда қурилган Аҳмад ибн Асад мақбараси Сомонийлар хонадонининг даҳмаси бўлиб қолади.

X асрда Ўрта Осиёда меъморчилик маданиятининг яна бир тимсоли Тим қишлоғидаги Аработа мақбарасидир. Қадимги Термиз харобаларидаги Чорустун ҳам IX-X асрлар меъморчилигининг намунасидир.

XI-XII асрларда бир қанча иншоотлар қурилди. Бухоро вилояти Хазора қишлоғидаги масжид, унга яқин жойда, чўлда қурилган Работи Малик номи билан машхур ҳашаматли работ, қорахоний Арслонхон замонида - 1127 йилда қурилган Минораи Калон, жоме масжиди - Масжиди Калон, 1198-1199 йилларда Садр Абдулазиз фармони билан қурилган Вобкент минораси, Бухородаги Намозгоҳ, шунингдек, гул ва нақшлар билан яхши безалган пештоқли Мағоки Атторий масжиди, Жарқўрғонда (Сурхондарё вилояти) жимжимақор гуллар солиниб, ғоятда пишиқ қилиб қурилган миноралар

Қорахонийлар замонасига оид, 1108-1109 йилларда ушбу давр меъморчилик намуналари ҳисоблади.

X-XII асрларда Хоразмда ҳам Буронқалъа, Ноибқалъа, Каватқалъа мажмуалари, Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мазори мақбаралари ҳам ажойиб меъморчилик ёдгорликлари ҳисобланади.

Хунармандчилик. Мовароуннаҳрда тўқимачилик, матога нақш босиш, маҳсулотни қайта ишлаш корхоналари ҳақида тарихий манбаларда кўплаб маълумот сақланиб қолган. Бухоро яқинидаги Зандона, Самарқанд яқинидаги Ведар, Сурхон водийсидаги Дарзанги қишлоқларида ишлаб чиқиладиган матолар бутун Шарқда машҳур бўлган. Бағдод султонларидан бири ведари матосини Хуросон зарбафти деб атаган. Бошқа шаҳарларда ҳам (Дабусия, Насаф, Кеш, Бинкат) нафис матолар ва карбос ишлаб чиқарилган. Муқаддасийнинг ёзишича, Самарқанднинг сиймгин, зар бафт, кимхоб, синизий каби турли-туман шойи матолари машҳур бўлган.

Самарқанддаги қоғоз ишлаб чиқариш корхоналари бутун Шарқни қоғоз билан таъминлаб турган. Қурол-аслаҳасозлик ҳам тараққий этган. Ҳиндий шамширлар Хирот пулатидан тайёрланган. Маъдан эритишда кимё фани ютуқларидан фойдаланилган. Эски Термиз темирчилари маҳсулоти сифатли бўлган.

Бадий безатилган кулолчилик маҳсулотлари ҳатто чет ўлкаларга чиқарилган. Шиша ишлаш ҳам ривож топган. Нисо, Термиз, Марв, Афросиёб, Варахша, Хўжанд шаҳарларидан сифатли шиша буюмлари археологларимиз томонидан топилган.

“Самарқанд Мовароуннаҳр бозори ва тожирлар жамъ бўладиган жой ҳисобланган. Мовароуннаҳр молларининг кўп қисми Самарқандга келтирилиб сотилган ва бошқа вилоятларга олиб кетилган” - деб ёзади тарихчи Истаҳрий.

Бухородан четга ҳарир, шол, қалин жойнамоз, мис, фонуслар, Карманадан сочик, Добусия ва Ведардан якрагн ведари матолари, Арбинжондан қизил чакмон, пўстин, қалайи идишлар, Самарқанддан зарбофт матолар, кимхоб, ипак матолар, чодир, қоғоз, шиша, мис, катта қозонлар, нафис жомлар, узанги, Жиззахдан жун мато ва кийимлар, Истаравшан ва Фарғонадан новшадил чиқарилган.

Мўғул босқинчиларига қарши кураш

Мўғул қабилалари ва элатларининг қудратли давлатга бирлашуви ва жипслашуви жараёни мўғул хони Темучин (1155-1227) номи билан боғлиқ. У мўғулларгина эмас, улар билан ёнма-ён яшаб келаётган жалойир, ўйрот, кeroит, найман, қорахитой, қирғиз, уйғур, қорлиқ сингари туркий қабилаларни ҳам ўз қўли остида бирлаштириб, қучли давлатга асос солди.

1205 йили Қорақурумда мазкур қабила ва элатлар оқсоқллари ва бийларининг қурултойи бўлди. Қурултойда Темучин ҳокон этиб сайланди ва Чингизхон (Жаҳонгир) лақабини олди. “Чингнинг маъноси улуг ва қатти темак бўлур. Чингиз анинг жамъи турур” (Абулғози, 54-бет.)

1218 йилнинг баҳорида Чингизхон қимматбаҳо совғалар ортилган катта қарвон билан савдогар Маҳмуд Ялавочни элчи қилиб Хоразмшоҳ ҳузурига жўнатди. Чингизхоннинг махсус номасида Муҳаммад Хоразмшоҳни ўзининг ўғиллари қаторида кўриши шама қилинган эди. Бу сўз замирида Хоразмшоҳлар давлатининг мўғул хонига тобе бўлиши лозим, деган мазмун ётади.

Бу элчилик Хоразмшоҳнинг 1215 йилда Чингизхон ҳузурига жўнатишган Баҳовуддин Розий бошчилигидаги элчилар фаолиятига жавобан юборилганди. 1218 йилда ҳам Хоразмшоҳ Аҳмад Хўжандий ва Аҳмад Балхийларни элчи қилиб жўнатган эди.

Чингизхон элчилар зиммасига жосуслик маълумотларини тўплашни юклайди. 1218 йилдаёқ Чингизхон 500 туяга қимматбаҳо матоларни юклатиб 450 нафарлик қарвон билан жўнатади. Ўтторда қарвон таланиб, одамлари қатл этилди. Чингизхон учун баҳона топилди. Ҳар икки томон урушга тайёргарлик кўра бошлади.

Аловуддин Муҳаммад тўнғич ўғли Жалолиддиннинг, Хўжанд ҳокими Темур Малик сингари саркардаларнинг ҳарбий қучларини асосий нукталарда тўплаб, душманга зарба бериш ҳақидаги маслаҳатларига амал қилмади ва кўшинларини йирик шаҳарларга бўлиб юборди. Мўғуллар Чингизхон ва нуёнларининг ўтторликларидан ўчи борлигидан 1219 йил

кузида Ўтрорга хужум қилдилар. Шаҳар халқи ҳокими Ғойирхон (Инолчук) ва Қорачар баҳодир етакчилигида мўғулларга қарши жанг қилдилар. Шаҳар мудофааси беш ойга чўзилди. Кечаси Қорачар хожибнинг лашкари билан Сўфихона дарвозасидан чиқиб мўғулларга таслим бўлиши душманга қўл келди. Шаҳар эгалланиб, аҳолиси қирғин қилинди. Ғойирхон 20 минг нафар қўшини билан қалъага кириб олиб, бир ой давомида қаршилиқ кўрсатди.

1220 йилнинг илк баҳорида Чингизхон мусулмон шарқининг йирик маданий маркази Бухоро устига қўшин ташлади. Бухоро камали 12 кун давом этди. Шаҳар эгаллангач, унинг химоячилари кириб ташланди. Қолган аҳоли Самарқандга хужумга сафарбар қилинди. Бу ерда хоразмшоҳнинг 100 минг нафарли қўшини турарди. Уч кунлик қаттиқ қаршилиқдан сўнг, Чингизхон ҳийла ишлатишга мажбур бўлди. Қангли қабиласи қўшинларига у шаҳар олингач омонлик ваъда қилди. Улар таслим бўлиб, шаҳар талангач, 30 минглик қангли қўшини қолган химоячилар ҳам кириб ташланди. Уларнинг йўлбошчилари Борушмас, Боғон, Сарзикхон ва яна 20 нафар саркарда қатл этилди.

Хўжанд шаҳри химоячилари мўғул босқинчиларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Шаҳар ҳокими Темур Малик бошчилигида улар қарийб бир ярим ой давомида жон олиб, жон бердилар. Охири иложсиз қолганда ўт ичида қолган шаҳар қалъасини минг нафарга яқин баҳодир тарк этиб, Темур Малик билан Сирдарё ўртасидаги оролда жойлашиб олиб, душман билан мардларча олишдилар. Ниҳоят, махсус кемалар ясаб, дарё оқими бўйлаб Хоразм томон сузиб кетдилар. Йўл-йўлакай душман билан жанг қилдилар.

Халқ қаҳрамони Темур Маликнинг бундан кейинги ватанпарварлик жасорати Хоразм ва она юртининг бошқа ҳудудларини химоя қилувчилар сафида кечди.

Бухоро, Самарқанд, Хўжанд сингари буюк шаҳарларнинг қўлдан кетиши Аловуддин Муҳаммадни ва амирларини ларзага солди. У энди жануби-ғарбий ҳудудларга чекина бошлади. У яққаланиб қолди, қўплаб ишончли амирлари хиёнат йўлини тутди. Кундуз, Бадахшон вилоят ҳокимлари ҳам ундан юз ўгирдилар. 1220 йилнинг апрелида Аловуддин Муҳаммад Нишопурга келади. Аммо, Субутой нўённинг уни таъкиб

этиб келаётгани хабарини эшитиб, бир қанча шаҳар ва қалъаларда яшириниб юрди. Хеч қаерда уни илиқ кутиб олишмади. Охири Каспий денгизидаги Аштура оролида ўғли Жалолиддинни тахт вориси этиб тайинлаб, 1220 йилнинг декабрида вафот этади. Унинг Ўзлокшоҳ, Оқшоҳ деган ўғиллари мўғуллар қўлига тушиб, ўлдирилади. Шоҳ билан келишолмай, салтанат ичида салтанат қуриб олган унинг онаси Туркон хотин қисмати ҳам фожиали якун топди. Мўғуллар уни асир олиб, ҳисобсиз хазинасини талаб, Мўғулистонга жўнатдилар. Унинг ҳаёти хорлик ва зорликда якун топди. Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганчда 110000 нафарли қўшин турарди. 1221 йил ёзида мўғуллар унга ҳужум қилганда Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик сингари саркардалар халқ қасоскорлари билан бир сафда жанг қилдилар. Бу жангда оташнафас шоир, ҳақиқат ва маърифат илми пешвоси Шайх Нажмиддин Кубро ибрати беназирдир. Мамлакат бошига мусибат тушганда 76 ёшли шайх ўз муридларини ёвга қарши курашга илҳомлантириб турди.

Чингизхон доврўғи дунёга кетган шайх ҳузурига элчи жўнатиб, унга ўз яқинлари билан шаҳарни тарк этишни таклиф қилади. Шайх Чингизхон “марҳамати”ни рад этиб, элчисига “Шу тупрокда туғилибмиз, шу тупрокда ўламмиз!” деб жавоб беради. Эртаси куни шайх Нажмиддин ўз шогирдларини қуроллантириб, мўғулларга қарши жангга бошлайди. Ўзи қўлида найза билан жанг қилади. Яралангач қулаётиб душман байроғига чанг солади. Жангчи мўғуллар жонсиз шайх қўлидан байрокни тортиб ололмайдилар. Шайхнинг бир ўзи душман байроғини сарнигун қилди. Жалолиддин Румий бу фожиа хусусида қалам тебратиб ўз рубоийсида, “биз ўлганда ҳам ўз эътиқодига собит қоладиганлар наслиданмиз” деб ёзган эди.

Гурганж қамали етти ой давом этди. Мўғуллар ҳийла ишлатиб ҳам кўрдилар. Бир чўпонга 100-150 бош қўй, эчки бериб, шаҳар дарвозаси ёнидан ҳайдаб ўтишни буюрдилар. Ўзлари эса пистирмада турдилар. Оч қолган аҳоли дарвозалардан чиқиб сурув кетидан қувиб кетдилар. Шаҳардан бир фарсанг ерга Боғи Хуррамга етганларида мўғуллар уларга бало-қазодек ёпирилдилар. Юз мингга яқин одам қатл этилди. Мўғуллар аҳолининг қолган-қутганини қувиб келиб Амо-

нилон дарвозасидан шаҳарга кириб, Шўра маҳалласида жанг қилдилар. Хоразмшоҳ амирларидан Фаридун удий бошлиқ химоячилар мўғулларни шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Лекин шаҳар қайта ҳужум билан олинди. Юз минг нафар санъат, ҳунар арбобларини, ёш болалар ва аёллардан ажратиб олиб, Мўғулистонга жўнатдилар. Қолган халқни шаҳардан ҳайдаб чиқиб, аскарларга 24 нафардан бўлиштириб бердилар. Қотиллар юз минг нафардан зиёд эди. Демак, Гурганж аҳолиси-дан миллион нафари қирғин қилинган.

Мовароуннаҳрни босиб олиш мўғулларга осонликча муяссар бўлмади. Хоразмшоҳнинг тўнғич ўғли Жалолиддин Мангуберди ва Темур Маликлар ҳаётининг сўнгги дамларигача курашаётган халққа раҳнамолик қилдилар. Улар ўзларининг ботир жангчилари билан ўн йил давомида гоҳ Мовароуннаҳр, гоҳ Афғон ва Ҳинд, гоҳ Эрон ёки Қафқозда пайдо бўлиб, мўғулларга қажшатқич зарбалар бердилар. Тарихчи Насавий ёзади: “У ўрта бўйли, буғдой-ранг, туркча сўзларди, форсийча ҳам биларди. Унинг мардлигига келганда, шерларнинг шери, довжорак суворийлар орасида энг жасури эди. У жиддий киши эди, сира кулмас, фақат жилмайиб қўярди, камгап эди. У адолатни яхши кўрарди. Лекин у дучор бўлган ғулгула даври ундан ғолиб келиб, унинг феълини ўзгартирди. У фуқаролар оғирини енгилаштиришни ёқтирарди, лекин инқироз даврида ҳукмронлик қилгани учун зўравонлик ишлатар эди”. Жалолиддин 1231 йилнинг 17-20 августларида хоинона равишда ўлдирилди.

Мўғуллар босиб олган ҳудудларда тўрт давлат, яъни тўрт улус вужудга келди.

Чигатой улуси

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Чингизхоннинг улкан давлати у ҳаётлигидаёқ ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўғадой ва Тулуй ўртасида тақсимлаб берилган эди.

Иртиш дарёсининг нариги томонидан то “мўғуллар отининг туёғи етган жой”гача бўлган ерлар, Сирдарёнинг қуйи оқими (Сигноқ, Барчинлиғкент, Жаникент, Ашнас шаҳарлари) ва Хоразмнинг шимоли ғарбий ҳудудлари тўнғич

ўғли Жўчига берилди. Жўчининг яйлови Иртишда, кишлаш жойи Сирдарёнинг қуйи оқимларида эди.

Кошғар, Еттисув ва Мовароуннахр Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойга берилди. Чигатойнинг қўши Ила дарёси бўйида эди.

Ўғадойхонга Ғарбий Мўғулистон ва Тарбағатой ўлкаси ажратилди. Унинг қўши Чўғучакда эди.

Чингизхоннинг кенжа ўғли Тулуйга ота улуси Халха Мўғулистон, яъни Шимолий Мўғулистон мерос қолди. Унинг қўши Керулен дарёси бўйида эди.

Жўчининг ўғли Ботухон (1227-1255) Ўғадой (1227-1241) ва Тулуйнинг ўғли Мунка (1251-1260) замонида мўғуллар салтанати ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутди ва Олтин Ўрда хонлигига асос солди. Булғор вилояти, Крим ва унга қарашли денгиз бўйи шаҳарлари, Кафкознинг Дарбанд, Боку шаҳарларигача, Хоразмнинг шимоли Урганч шаҳри билан Ғарбда Днестрдан бошланган чўллар, шарқда эса Ғарбий Сибир ва Сирдарёнинг қуйи оқимларигача бўлган ерлар Олтин Ўрдага қараган. Чигатой (1227-1241) ўз ерларига инжу тарзида эғалик қилган. Олғуй (1261-1266) гача бу ерларда қооннинг ҳокимияти жорий бўлган. Қоон номидан Чигатой улусини Маҳмуд Ялавоч бошқарган. 1239 йилда у Хитойга ҳоким этиб тайинлангач, ўрнига ўғли Масъудбек (1239-1289) ўтказилган. Ҳарбий ҳокимият, аҳолини рўйхатдан ўтказиш, солиқ йиғиш ишлари дорухачи ва танмачи деб аталувчи мўғул амирлари қўлида бўлган. Масалан, Ўғадой қоон замонида Нахшаб, Самарқанд ва Бухорода Ҳазор Буко, Чинсаг Тойфу Буко Нушо сингари дорухачилар турган. Маҳмуд Таробий кўзғолонини(1238) тор-мор келтирган ҳокон лашкарбошилари Илдиз нўён ва Жикан кўрчиларга Бухорони талон-тарож, аҳолисини қиргин қилишларига йўл қўймаганига қараганда, Чигатой улусида Маҳмуд Ялавочнинг нуфузи баланд бўлган. Дорухачи ва танмачилар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлишган.

Маҳмуд Ялавоч Хитойга ҳоким қилиб жўнатилгач, унинг ўғли Масъудбекка Уйғуристонга қарашли Хўтан, Кошғар, Олмалик, Қояликдан то Самарқанд ва Жойхун дарёси соҳилларигача, Бешбалиқ ва Қорахўжа ерлари инъом этилди.

Кепакхон (1309,1318-1326) давригача Чигатой улусида

сиёсий барқарорлик бўлмади. Чигатойнинг набираси, 1221 йилда Бомиеън жангида ҳалок бўлган Мутугеннинг ўғли Қора Хулагу ҳукмронлиги (1241-1247) узоққа чўзилмади. Унинг ўрнига Гуюк қоон (1246-1249) Чигатой ўғли Есу Мункани (1247-1252) қўйди. Есу Мунка давлат ишлари билан кизикмади. Унинг ўрнига хотини Тўкаши ва Фарғона Шайхулисломининг ўғли вазир Бурҳониддин Марғиноний давлатни бошқарди. 1249 йилда Ботухон қоонлик тахтига Гуюкнинг беваси Ўғул Гаймишни ўтказди (1249-1251). Чинтой уйғур унинг вазири бўлди. Чигатой улуси хони бу тadbирга қарши чикди. Шунда Ботухон хонлик тахтига Тулуйнинг ўғли Мункани ўтқизмоқчи бўлади. 1251 йили Қорақурумдаги қурултойда Мунка хон сайланди. У бундай ўзгаришга қарши чиққанларни рўйхат қилиб, жамъи 72 нафар хонзоданинг ишини яргучи(қози)га топширади. Яргучи ҳукмига кўра улар қатл этилди. Қатл этилганлар орасида Ўғул Гаймиш ва Широмуннинг онаси Қадағоч хотинлар ҳам бор эди. Чигатой улуси хонлигига Қора Хулагу тайинланди. Бироқ йўлда у вафот этди. Унинг қўшини йўлида давом этиб, Есу Мункани асир олиб, Ботухон ҳузурига жўнатди. Чигатой улусига Ориқ Буқонинг қизи, Қора Хулагунинг беваси Эргана хотун, ҳали вояга етмаган ўғли Муборақшоҳ билан бирга 1266 йили Оҳангарондаги қурултойда хон этиб тайинландилар. Улар номигагина хон эдилар. Ҳокимиятни Ботухон ва Мунка қоон номидан Масъудбек бошқарди.

Хуллас, 1251 йилги Қорақурум қурултойидан кейин Чигатой улуси иккига бўлиниб кетди: Шарқий Туркистон, Ғулжа ўлкаси, Еттисув, Фарғонанинг шимоли шарқий қисми қоон ихтиёрида қолди; Мовароуннаҳр, Фарғонанинг ғарбий қисми Олтин Ўрда қўл остига ўтди.

Олғуй ибн Бойдар ибн Чигатой (1261-1266) Чигатой улусини Олтин Ўрда таъсиридан қутқазиш чораларини кўрди: Олтин Ўрданинг Бухорода турган беш минг нафарли қўриқчи қўшини кириб ташланди; уларнинг мол-мулки, оилалари мусодара қилинди. Олғуй Берка хон қўшинларини Ўтрор яқинида тор-мор келтирди, Ўтрор таланди.

Барок ибн Йисунқор ибн Комқор ибн Чигатой замонида (1266-1271) Чигатой улуси анча кучайди. Барокхон Олтин Ўрда хони Мангу Темур (1267-1280) ва Қайду қўшинларини

Сирдарё бўйидаги жангда мағлуб этса-да, лекин охири енгилди. Унинг элхон Абоқохонга(1265-1289) қарши юришлари ҳам натижа бермади. Чигатой улусининг кўп қисми Ўғадойнинг набираси Қайду ва Олтин Ўрда хони Мангу Темур таъсирига тушиб қолди. Некпой (1271-1272) ва Буко Темур (1272-1291) ҳукмронлиги даврида эътиборга лойиқ ўзгариш бўлмади. Қайду улус тахтига Бароқхоннинг ўғли Дувани(1291-1306) ўтказди. Андижоннинг тикланиши, Ўзганнинг Фарғона ўлкаси пойтахтига айлантирилиши унинг номи билан боғлиқ. Дувахон Қайду билан ҳамкорлик қилиб, катта эътибор қозонди. Дува-хон вафотидан кейин ўғли Кунжакхон ва Толғу ибн Кудайғай ибн Бўри Мутуган ибн Чигатойлар хонлиги узокқа чўзилмади.

Кепакхон ибн Дувахон ўз уруғдошларининг низоларига барҳам берди. Чигатой давлатининг ривожини, шаҳарлар қурилишига омил бўлган пул ва маъмурий ислохотлар Кепакхон номи билан боғлиқ. Насафдан икки фарсах масофа нарида қурилган сарой (мўғулчада - Қарши) унинг номи билан боғлиқ. Маъмурий ислохотга кўра мамлакат Бухоро ва Самарқанд вилоятларида туманларга, Фарғона ва Шарқий Туркистонда орчинга(пойтахт атрофи ноҳияларига) бўлинди. Янги пул бирлиги тарихда кепакий номи билан машҳур бўлди. Бир динар кепакий икки мисқол, бир дирҳам кепакий эса учдан бир мисқолга тенг бўлган.

1326 йилда Дувахоннинг ўғиллари Элчигидой ва Дурра Темур ўртасида тахт учун кураш бошланди. Сўнг тахти эгаллаган Аловуддин лақабли Тармаширин (1326-1334) мустахкам мавқега эга бўлди. Дувахоннинг набиралари Бузан, Чанқши, Есун Темур 1334-1338 йилларда номигагина хон бўлдилар.

XIV асрнинг 40 йилларида Чигатой улуси икки қисмга: Етгисув, Фарғонанинг шарқий қисми, Шарқий Туркистондан иборат Мўғулистонга ва Ғарбий улус - Мовароуннаҳрга бўлиниб кетди ва сиёсий жиҳатдан парчаланди.

Ҳарбий-сиёсий тузум. Мўғуллар асос солган давлат ярим кучманчи типидagi, асосан ҳарбий тартибларга мувофиқ келган давлат бошқарувига эга сиёсий ташкилот эди. Чингизхон ва унинг авлодлари хон унвони соҳиблари эдилар. Уларнинг қўли остидаги бошқарув тизимида турли унвон, мартаба ва мансаб эгалари бўлган. Бундай амалларнинг

аксарияти ҳарбий тартибларга мос тушарди. Йирик ҳарбий бўлинма бошида ноёнлар, баҳодирлар ва мерганлар турган. Ўн минг аскардан иборат туманга хоннинг фарзандлари ҳам бошчилик қилишган. Хоннинг шахсий соқчилик бўлинмаси - кешик ҳам бўлган. Фавқулодда ҳолатларда мазкур бўлинманинг ҳаракати қўл келган.

Туманлар ўз навбатида минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган ва ҳар бир бўғинда ҳарбий бошликлар: мингбоши, юзбоши ва ўнбошилар турган. Тартиб-интизом борасида сўз юритмоқчи бўлсак, бунда мўғулларнинг қўшини энг интизомли ва ўз бошлиқларининг сўзини икки қилмайдиган кескин, ўз замонасининг ҳақиқатдан ҳам қатъий жанговар армияси саналарди. Жангчилар эса ботир, қўрқмас ва чакқон бўлган.

Чигатой улуси даврида Мовароуннаҳрни бошқариш ишлари маҳаллий ҳукмдорларга топширилган эди. Мовароуннаҳрнинг бошқарувчиси йирик савдогар ва судхўр Маҳмуд Ялавоч эди. У Хўжанддан туриб ўз қўли остидаги мўғул ҳарбий бўлинмалари ёрдамида давлатни бошқарган, солиқларни йиққан. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва рухоний раҳбарлар мамлакатда бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Булар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Маҳаллий бой-зодагонлар қатламига таянган ҳолда мўғул хонлари Ўрта Осиёдаги вилоят ва ҳудудларни идора қиладилар. Ишончли кишиларга махсус ҳужжат-пайзалар берганлар. Алоҳида ёрлиқларга кўра маҳаллий аҳоли амалдорлар, савдогарлар, рухонийлар, хон хонадони вакилларига ўша ерлардан ўтиб қолса, турар жой берганлар ҳамда уларни озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаганлар.

Чигатой улусида иқтисодий муносабатлар. Чигатой улуси хонлари ўз улусларига инжу тарзида эгалик қилганлар, яъни хону хонзодалар ўзларига берилган юртнинг даромадидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганлар, холос. Ер солиғи мол (хирож) умумий ҳосилнинг ўн фоизини ташкил этган. Кўчманчилар тўлайдиган кўпчур юз бош молдан бир бош ҳисобида бўлган. Савдодан тарғу жаримаси олинган. Мунка қоон номида пул зарб этилгач, 1270 йилдан солиқ ва жарималар пул билан олина бошлаган. Пул улуснинг қўлаб йирик шаҳарларида, масалан, Олмалик, Бухоро, Ўтрор, Тароз, Қош-

ғар, Тошканд, Ўш, Марғилон, Оқтепа, Ўзганд, Хўжандда зарб қилинган.

Масъудбек ташаббуси билан 1271 йилда пул ислоҳоти ўтказилди. Чигатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш бу ислохотнинг асосий моҳиятини ташкил этар эди. Бу ҳол ички савдо ва ижтимоий муносабатларни тартибга соларди: энди кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги вужудга келди; хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларини зарбхонага олиб келиб кумуш тангага айлантириши мумкин эди.

Аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, танга нуфузи ортиб борди. Натижада XIII асрнинг 80-90 йилларида улуснинг 16 та шаҳрида зарбхоналар очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилди.

Солиқлар. Чигатой улусида ер солиғи ўндан бир ҳажмда белгиланган. Олий мансабдорлар солиқ тўламаганлар. Гап шундаки, йирик мулкдорлар, савдогарлар, ислом пешволари мўғуллар билан яқинлашиб, катта имтиёзларни қўлга киритган, ҳар хил ёрлиқлар олган эдилар. Солиқ турларидан яна бири кўпчур эди. У чорвадор ҳўжаликлардан олинган.

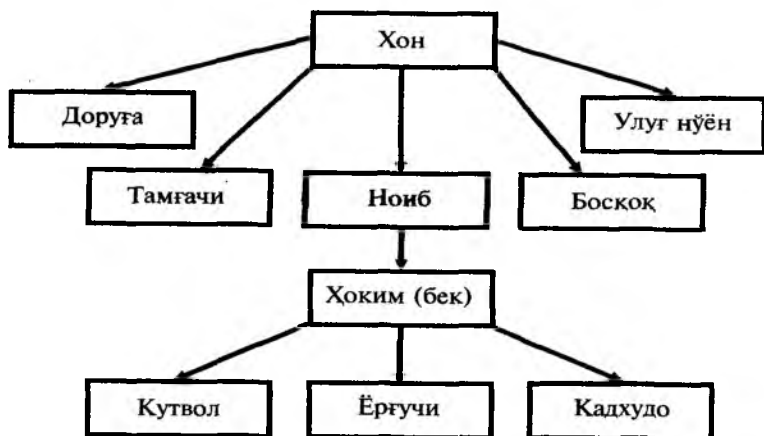
Чорвадорлардан яна шулси солиғи олганлар: ҳар сурувдан бир қўй ва кимиз учун ҳар минг бош отдан бир бия ундирилган.

Яна бир солиқ тарғу деб аталган ва ҳунарманд, савдогарлардан олинган. Тарғу ишлаб чиқарилган ва сотилган молнинг ўттиздан бир улуши ҳажмида бўлган. Яна маҳаллий халқ туз солиғи, жон ёки кумуш солиғи тўлаган.

Маълумки, мўғул хонлари ноибларга барот (ижара ёрлиғи), пайза берганлар, ноиблар солиқ йиғиш пайтида расмий белгиланган ҳажмдан зиёдрок ундириб олган.

Кўп сонли мансабдорлар, ҳарбийлар, тархонлар, доруға ва тамғачилар ёмларда(бекат)ларда тўхтаб ўтганларида, ҳар бир оила бир цзинь (596,8 гр.) гўшт, бир шин гуруч ва бир шиша ароқ етказиб беришлари зарур эди. 1235 йил ҳокон фармонига кўра ҳар бир ёмдаги алоқа хизмати икки туман аҳолисига юклатилади. Икки туман аҳолиси ём учун 20 бош от, сўйишга қўй-эчки, соғишга биялар, арава ва бошқа зарур анжомлар ажратишлари лозим эди. Яна шуни таъкидлаш

Чигатой давлатининг бошқарув тизими

Чигатой улусида солиқ тизими

жоизки, Чигатой улуси ноиблари Махмуд Ялавоч (1227-1238) ва унинг ўгли Масъудбек (1239-1289) мўғул хонлари билан умумий тил топишга ҳаракат қилиб, Мовароуннахрнинг иқтисодий ва ижтимоий юксалиши, савдо-сотиқнинг жонланиши, суғориш иншоотларини таъмирлаш, сиёсий барқарорлигини таъминлашга эътибор бердилар. Улуғ қоонлар Гуяукхон (1246-48), Мункахон (1251-1260), Чигатой хони Олғуй (1261-1266)ларнинг ҳар хил мўғул шахзодаларининг Мовароуннахр ҳаётига аралашувлари, ўзбошимчаликларига чек қўйилган, кўп шаҳарлар таъмирланган.

Кебекхон (1318-1326), Тармаширин (1326-1334) даврида ислом дини давлат дини мақомига эга бўлди. Улус маънавий ҳаётида ўтрорлик Хабаш Амид, Шайх Сайфуддин Бохарзий, фарғоналик Баховуддин Марғинонийларнинг ҳам ўрни бор эди. XIII аср ўрталаридан бошлаб ўзбек қабилаларининг ўзаро уюшуви жараёни кучайди. Жумладан барлос қабиласи Қашқадарёда, жалойирлар Охангарон водийсида, арлотлар Афғонистон шимолида, қовчинлар Фарғона водийсида жойлашиб, чуқур томир отдилар. Бу ҳол ўзбек халқининг ташкил топишида муҳим омиллардан бири бўлди.

Амир Темур давлати

Сиёсий воқеалар тафсилоти. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темур ҳукмронлик даври билан узвий боғлиқдир.

Амир Темур 1336 йилнинг 8 апрелида Кеш шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғида (ҳозирги Яккабоғ тумани ҳудудида) барлос қабиласи улуғларидан Тарағай Баҳодир хонадонида дунёга келди.

Унинг болалиги ва ўспиринлик йиллари маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низолари даврига тўғри келди. Чигатой улусида нисбатан барқарорликни вужудга келтирган Қозонхон (1336-1347) ўлиmidан сўнг мамлакат ҳудудлари парчаланиш, иқтисодий вайронлик сари юз тутди. Амир Қозоғон (1347-1357) даврида бу жараён янада авж олди. Амир Қозоғон фитна натижасида ўлдирилгач, Чигатой улуси беклари ўзларини мустақил деб эълон қилдилар: Кешда

Ҳожи Барлос, Хўжандда Боязид жалойир, Балхда Ўлжой Буго сулдус, Шибирғонда Муҳаммад Хожа Аперди найман, Хутталонда амир Кайхусрав ва Ўлжой Аперди, Тотканд ва Сарипулда Хизр Ясовурий, Кўхистонда Амир Сотилмиш хукмронлик қилади. Бу ҳол Мўғулистон хонлари тинчлигини бузди. 1348 йилда хонлик тахтини эгаллаган Туғлуқ Темур Чигатой улусида мўғуллар мавқеини мустақкамлаш мақсадида икки марта (1360-1361) қўшин тортиб келди. Ҳожи Барлос Хуросон сари қочди. Амир Темур мўғулларнинг ўзбошимчаликларига йўл қўймаслик мақсадида Туғлуқ Темур хизматига кирди. 25 яшар Амир Темур Шаҳрисабз ҳокими этиб тайинланди. 1362 йилда у Балх ҳокими амир Ҳусайн ибн Мусаллаб билан яқин бўлиб, улар мўғуллар хукмронлигига қарши курашишга аҳду паймон тузишади. [1365 йилдан Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхожа Чигатой улусига қўшин тартади. Чиноз яқинида (Лой жангида) иттифокчилар Илёсхожадан енгилдилар.] Илёсхожа Самарқандни ишғол қилмоқчи бўлганида, сарбадорлар халқни мўғулларга қарши зарба беришга сафарбар этадилар. Мавлонозода, Абубакр Кулувий, Хўрдак Бухорийлар уч кеча-кундуз тиним билмай мудофаага тайёрландилар. Мўғуллар енгилиб, Мўғулистонга кетишга мажбур бўладилар. Бу хабарни эшитиб иккала амир қайтиб келади ва Самарқандни эгаллайдилар. Сарбадорлар раҳбарларининг амир Ҳусайн томонидан қатл этилиши, улар ўртасидаги муносабатнинг бузилишига сабаб бўлди.

[1370 йил баҳорида Амир Темур ўзига яқин амирларнинг қўшинлари ёрдамида Балх устига қўшин тортиб, Амир Ҳусайн қўшинини тор-мор келтиради. Шу ердаги амирлар қурултойида Амир Темур Мовароуннаҳр хукмдори этиб сайланди. Лекин Чингизхон наслидан Суюрғотмиш (1370-1388) ва кейинчалик унинг ўғли Султон Маҳмуд (1388-1402) расмий равишда хон сифатида тахтга ўтказилди.]

Амир Темур Мовароуннаҳрнинг қонуний хукмдори сифатида унинг ҳудудларини бирлаштиришга киришар экан, у тўғридан тўғри ҳарбий юришларга эрк бермасдан, ўзини мустақил деб билган маҳаллий хукмдорларга мурожаат этиб, уларни марказий ҳокимиятга бўйсунитишни талаб қиларди. Масалан, Амир Темур 1371 йил мартада элчи Алуфа товачи орқали Ҳусайн Сўфига шундай мурожаат этади: “Кот билан

Хивак аслида Чигатой улусига тегишлидир. Лекин кўп муддатдан бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруфи қабзасига олмишлар. Энди инсоф юзасидан, уни барча тобеъ ерлари билан қўшуб Чигатойхон хонадони мулозимларининг илгига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлуб қолишига умид билдириб қолурмиз” [Хусайн Сўфи бу гапларга назар - писанд қилмади. Амир Темур Хоразм устига беш маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йилларда) қўшин тортишга мажбур бўлди. Шош, Термез, Ҳисор, Бадахшон, Кундуз ҳукмдорлари тобеълик билдирган бўлсалар ҳам, Шарқий Туркистон, Еттисув, Сирдарёнинг юқори оқими мўғул хонлари таъсирида эди.] Амир Темур 1371 йил бошларида Мўғулистонга қўшин тартади. Кепак Темур лашкари тор-мор келтирилади. Сўнг Камариддин ва унинг иттифоқчиларига қарши уч бор ҳарбий юриш (1374-1375, 1376-1377) уюштирди ва Мовароуннахрнинг шарқий ва шимолий ҳудудлари дахлсизлиги таъминланди.] Охирги жанг 1377 йил баҳорида Исикқўлнинг Бугам деган жойида бўлиб, Камариддин кучлари яксон этилди.

[Манғишлок ҳокими Тўйхожа ўғлон фарзанди Тўхтамиш 1380 йилда Мамайни енгиб, Олтин Ўрда хони бўлиб олганди. У Амир Темурнинг Эрон ва Кавказ ҳудудларини эгаллаш йўлидаги хатти-ҳаракатларига ҳалақит бермоқчи бўлди. Шу жихатдан Соҳибқироннинг 1389, 1391 ва 1394-1395 йилларда унга қарши ҳарбий ҳаракатлари жиддий аҳамиятга эга бўлди.

Маълумки, Эрон ва Хуросонда ҳам бир неча кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп талофат кўрар эдилар. Масалан, Эроннинг шимолий қисми, Озарбайжон ҳудудида Жалойирлар давлати (1336-1411), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337-1381), Хиротда Куртлар давлати (1337-1381), Исфаконда Музаффарийлар ва ҳоказо.

Амир Темур 1380 йилдан бошлаб Хуросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. Шундан кейин Амир Темур Эроннинг бошқа ҳудудларига қарши 1386 йилдан бошлаб уч йиллик, 1392 йилдан беш йиллик, 1399 йилдан эса етти йиллик юришларини амалга оширади.

Амир Темурнинг Ҳиндистон устига ҳарбий юришининг

(1398 йилнинг сентябридан 1399 йил мартгача) ҳам ўз сабаблари бор эди. Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан азият чекаётганди.

Унинг 1401 йилда Шомга, 1402 йили эса Боязидга қарши юришлари муваффақиятли якунланди (1402 й. 28 июли Анқара жанги).

Амир Темур кўпдан буён Хитойга юришни дилида тугиб қўйган эди. У бунга 1404 йил кузидан тайёргарликни бошлайди. Аммо 1405 йилнинг 18 феввалида вафот этиши туфайли, бу юриш амалга ошмай қолди.

Сиёсий тузум. Амир Темур ўз давлатини барпо қилишда ўтмишда мавжуд сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланди. Мазкур давлат ўз таркибий тузилишига кўра кўпинча ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган эди. Қудратли ҳукмдор тарих фанига ихлос қўйганидан бўлса керак, қадимги ва ўрта аср Шарқ мамлакатларидаги турли давлатлар ва уларнинг сиёсий ҳамда маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга эди. Бироқ унинг давлат бошқарув тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосига қурилган бўлиб, бу соҳадаги тажрибалар Ўрта асрлардаги Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган эди. Амир Темурнинг Низомулмулк томонидан яратилган “Сиёсатнома” асаридан давлат ишларида кенг қўлланма сифатида фойдаланиши, “Темур тузуклари”да “Сиёсатнома”дан фикрлар келтириши бунга ёрқин мисолдир.

Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг саккизта асосига амал қилди:

- давлат сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши;
- давлат ва жамиятнинг сиёсий яхлитлиги бузилмаслиги;
- давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи.
- бошқарув тизимини мувофиқлаштириб турувчи қоидалар шаклланишга бўлиши;
- жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи давлат эътиборида бўлиши;
- фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш;
- ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд

омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши;

-давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик ила англамоғи.

Амир Темур давлатчиликнинг бу асосларига тўққизинчисини, жамият ривожини ва барча ижтимоий табақалар, манфаатларини таъминлашни қўшди.

Бошқарув икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон) дан иборат бўлган. Даргоҳни Олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари Олий девон зиммасида бўлган.

Олий девонда - ижроия ҳокимиятда бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири турган. Сарҳадлар ва тобеъ мамлакатларнинг бошқаруви билан шуғулланувчи яна уч вазир бўлган ва девонбегига ҳисобот бериб турган. Марказий ҳокимият тизимида шайхулислом, қозикалон, қозийи аҳдос (одат бўйича ҳукм чиқарувчи қози), қози аскар, садри аъзам (вақф ерлари, мулклари мутасаддисини), додхоҳ (шикоятларни кўрувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдорнинг шахсий буйруғини бажарувчи), қалақчи (хироҷ микдорини аниқловчи), муҳассил (солиқ ундирувчи), тавочи (асосий қўшинларни тўплаш ишига мутасадди амалдор), қоровулбеги, кутвол (қалъабон), муҳтасиб (шариат қоидалари ижросини, бозор тартибларини назорат қилувчи) ва бошқалар бўлган.

Шунингдек, даргоҳда бош ҳожиб, ҳожиблар, ҳазинабон, хонсолар жибачи, қўшчи, баковул, қотиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, дорихоначилар бўлган.

Амир Темурнинг тарихдаги хизмати шундан иборатки, у давлатчиликнинг бошқарув тизими, ички ва ташқи сиёсатининг тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асосларини янги тарихий шароитда такомиллаштирди. Ташқи ва ички фавқуллодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлари бўлган. Бутун салтанат бўйлаб бир кунлик йўл оралиғида ёмхоналар ташкил этилган. Ҳар бир ёмда 50-200 бошдан от-улов тугтилган.

Соҳибқирон мамлакатни бошқаришда ўз яқинларига суянди.

Мамлакатнинг ғарбий вилоятлари ўртанча ўғли Мироншоҳга, Балх вилояти катта ўғли Жаҳонгир мирзога, Хуросон кичик ўғли Шохруҳ мирзога суюрғол этилган. У набира-ларига ҳам суюрғол берган. Жумладан, Кобул, Ғазна, Қанда-хор, Ҳинд ерлари Пирмуҳаммадга, Исфахонни Умаршайх-нинг ўғли Рустамга, Бағдодни Мироншоҳнинг ўғли Абу-бакрга суюрғол қилади.

Амир Темур салтанат ишларида ўзининг пирлари масла-хатларидан ҳам кенг фойдаланган. “Темур тузуклари”да соҳибқироннинг пирлари ва уларнинг кўрсатмалари баёни берилган. Асли хуросонлик йирик шайх бўлган Зайнулдин Абубакр Тойободий Амир Темурга давлат бошқариш ишла-рида кенгаш, машварату маслаҳат, хушёрлик, эҳтиёткорлик амалларига риоя этишни маслаҳат берган.

Шунингдек, саййид Барака, Мир Саййид Шариф Жур-жоний, Термиз саййидларидан Ала-ал мулк, Абул Маолий ва Али Акбарларнинг Амир Темур Давлати даргоҳларидаги машварату - кенгашларда фаол иштирок этганларидан “Темур тузуклари” далолат беради.

Давлат бошқарув ишларида Соҳибқирон ислом қонун-қоидаларига асосланган. Унинг Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифларга бўлган муносабати самимий ва олий даражада бўлган. Пайғамбар авлодлари, шайхул - машойихларга ҳурмати чексиз бўлган. Давлатни кучайтиришда ҳам айнан шундай кишиларга таяниб иш юритган.

Ижтимоий тузум Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда аҳолининг яшаш даражаси ва шароити яхшиланган. Ягона марказлашган давлатнинг шаклланиши ва ривож топиши билан оддий аҳолининг тинч ва осуда яшаб, меҳнат қили-шига шарт-шароитлар яратилди.

Мўғуллар истилоси даврида ва ундан кейин Амир Темур-нинг марказлашган давлат барпо эттунига қадар Ўрта Осиё ва унга қўшни ҳудудларнинг халқ оммаси ниҳоятда оғир азоб-уқубатлар, қийинчиликлар билан ҳаёт кечираётган эди. Мўғулларнинг вайронагарчилик ва бузғунчилик ишлари туфайли меҳнаткаш аҳолининг яшаш шароити қуйи даражага тушиб қолди. Хўжаликни қайта тиклаш ишларига эътиборсиз бўлган кўчманчи мўғуллар халқ бошига турли солиқларни солдилар, улар орасидан баъзиларини қулларга айлантирдилар.

Амир Темур ҳокимият тепасига келгач, у мамлакатда қайта тиклаш ишлари, ободончилик, суғориш тармоқларини таъмирлаш ишларига катта эътибор қаратди. Турли тоифага мансуб мулк соҳибларини бир қўл остида бирлаштирди. Қаттиқ интизом ҳар қандай зодагонни ўз ҳукмдори олдида бош эгишга мажбур қилар эди. Меҳнаткаш халқ, жумладан, ҳунарманд қатламига мансуб кишиларнинг яшаш даражаси анча яхшиланди. Шаҳарларда, маданият марказларида яратувчилик, ободончилик ишлари нихоятда кучайиб кетди.

Амир Темур давлатининг сарҳадлари кенг эди. У нафақат ҳозирги Ўрта Осиё балки, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Кавказ, Қозоғистон, Ироқ сингари мамлакат ва ҳудудларни ўз таркибига олган эди. Ижтимоий тузум масаласида тўхталганимизда, айнан шу жойлардаги аҳолининг турли қатламлари, уларнинг ўзаро нисбати, бир-бирига алоқадорлигини назарда тутишимиз керак.

“Темур тузуклари”да Амир Темур ўз мамлакатини бошқаришда аҳолини маълум ижтимоий қатламларга бўлганлиги қайд этилган. Улар асосан ўн иккита гуруҳга бўлинган ҳолда ўша даврдаги омма ва хоссанинг бир-бирига нисбатини яққол кўрсатади. Булар қуйидаги ижтимоий тоифалар:

- саййидлар, олимлар ва шайхлар;
- катта тажрибага эга илмли кишилар;
- дуо қилувчи такводорлар;
- лашқарнинг сипоҳлари, сарҳанг ва амирлари;
- аскарлар ва халқ оммаси;
- давлат бошқарув ишларини итидан-игнасигача биладиган маслаҳатгўй доно ва ақлли кишилар;
- вазирлар, котиблар, девон бошлиғи;
- тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар;
- муҳаддислар ва муаррихлар;
- тасаввуф вакиллари ва орифлар;
- ҳунармандлар ва санъаткорлар;
- ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар.

Юқоридаги ижтимоий қатламлар Амир Темур давлатини маъмурий-бошқарув тизимидаги тартиблар билан алоқадор ҳолда унинг ҳарбий-сиёсий характерда бўлганлигини ҳам кўрсатиб турибди.

Ижтимоий тузумни биз мулк эгалигисиз тасаввур қила

олмаймиз. XV асрда зироатчилик билан машғул қишлоқ аҳли орасидан маълум қисми имтиёзли ҳақ-ҳуқуқлар эгаси бўлган. Улар давлатга жуда оз миқдорда солиқ тўлашган. Аҳолининг жуда катта қисмини ижарачи-чорикорлар ва жамоатчи деҳқонлар ташкил қилган. Қишлоқлар жамоа ёки қарийа деб номланган. Унинг мулки бутун жамоа аҳлига қарашли эди.

Ҳунармандчилик соҳасида асосий ишлаб чиқарувчи ижтимоий тоифа вакили эркин ҳунармандлар бўлган. Улар шаҳарда яшовчи савдогарлар билан бир қаторда маданий марказнинг ўрта ҳол тоифалари вакиллари саналганлар. Булар жумласига амалдорлар ва ўрта ҳол ислом пешволарини ҳам киритиш мумкин.

Амир Темур ўзига тобе мамлакатларнинг сипоҳу раият кайфиятини, турмушини, бирор киши уларга жабр-ситам қилса, уларни жазолаш тadbирларини ўз қонунларида қайд этиб ўтган.

Ҳар бир шахс ўз қобилияти ва ўз хоҳиш иродасига кўра, шунингдек, билим ва тажрибасига мувофиқ муайян вазифани эгаллай олар эди. Албатта, у ўша ишни ва амални уддалай олса, ўз ҳаракатига мувофиқ ижтимоий қатламнинг юқорироқ даражасига кўтариларди.

Солиқ тизими. Кўпгина манбалар Амир Темур ва темурийлар даврида Ўрта Осиё ва бошқа ҳудудларда солиқ тизими маълум меъёрга туширилганлигини баён қилади. Мансабини суистеъмол қилган айрим амалдор шахслар аҳоли норозилигига учраган ва ҳукмдорлар томонидан қаттиқ жазоланган. Темурийлар даврида солиқнинг асосий тури хирож бўлган. Ер солиғи ҳосилнинг учдан бир миқдорича бўлган. Танобона боғлардан олинган. Жон солиғи, улоғ, бегор амалда бўлган.

Ерга эгаликнинг суюрғол - хусусий мулк тури кенг тарқалган.

XV асрда зироатчилар қандай ер мулкларида яшаб, экин экишларига қараб хирож тўлаганлар. Улар асосан тўрт турга -

- а) давлат ерларида яшовчи зироатчилар;
- б) хусусий мулк ерларида яшайдиган;
- в) ўз ерида яшовчилар;
- г) вақф ерларида яшовчиларга ажралганлар.

Ердан асосан хирож (мол) ундирилган. У маҳсулот ёки

пул билан олинган. Ҳажми ҳосилнинг ярми миқдоригача борган.

Мағлуб шаҳар аҳолисидан сари шумор (жизья) олинган.

Мамлакат катта хавф остида қолган пайтларда фавқуллодда солиқ - аворизот йиғиб олинган. Мамлакат ҳудудидан чопар ёки элчилар ўтаётганда, зарурат туғилганда, аҳоли уларга улоғ - от топиб бериши лозим бўлган.

Дўкандор ҳунармандлардан тамғо солиғи олинган. Зарур бўлганда аҳоли қаср қурилиши, суғориш иншоотлари, кўприклар қуриш ишига - ҳашар(бегор)га жалб этилган. Мазкур ишлар жараёнида миробона, доруғона солиқлари ундирилган. Накд бойлигининг (Тангри Таоло муҳофаза этсин деган умидда) камбағаллар ва ўзидан қолганлар фойдасига закот берганлар. У йилига бир бор берилиб, кўчмас мулкнинг қирқдан бири ҳажмида бўлган. Чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан бож ундирилган. Маҳаллий савдогарлар тағжой, боғдорлар танобона тўлаганлар.

Ҳуқуқ. Ҳар бир ислом давлатида шариат қонун-қоидалари етакчи ўринни эгаллайди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Амир Темур давлатида ҳам ҳуқуқий муносабатлар Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда баён қилинган тартиб-қоидаларга асосланган.

Амир Темурнинг ҳуқуқ ва қонун унсурлари “Темур тузукларида” ўз аксини топган. Бу асарда давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раият ва ижтимоий тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилган. “Темур тузуклари”да таъкидланишича, дунёвий жиҳатларни ҳукмдорнинг ўзи, яъни Амир Темур назорат қилган ва керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини бошқариш эса, шариат қозисига берилган. Бироқ давлатнинг девонида, унинг турли бўғинларида ҳам алоҳида қозилар суд, жиноят ва жазо ишларини амалга оширганлар. Масалан, лашкар учун махсус қози, раият учун алоҳида қози тайинланган. Ҳуқуқ тизими қуйидагича бўлган:

Шайхулислом - ҳар бир мамлакатда мусулмонларни ноҳўя ишлардан сақлаш, савоб ишларга ундаш бўйича масъул шахс.

Садрлар - асосан саййидлардан чиққан шахслар бўлиб, аҳли исломга бошчилик қилган. Уларнинг энг муҳим вазифаларидан бири мамлакатдаги вақфларни назорат қилиш бўлган.

Садрлар суюрғолни ҳам белгилаб турганлар.

Мутаваллий - садрлар томонидан вақфларни бошқариш ва назорат қилиш учун тайинланган шахс.

Қози - ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли бўғинларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқ қилиб турган.

Мударрис - диний масалалар, шариат, тафсир, ҳадис ва фикҳдан дарс берувчи шахс.

Мухтасиб - бозорларда тарози, нарх-навони назорат қилувчи масъул шахс.

Қози ва садрлар Амир Темурнинг шахсан ўзига ҳисобот бериб турганлар. Амир Темур қатъий тартиблар ва қонунларни ўз тузуқларида ёзиб чиққан:

-ҳазинабон молия ишида хиёнат қилса, текширувдан сўнг, қуйидагича жазога тортилган. Масъул шахенинг ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, ортиғи оладиган ойлиғи ҳисобидан ушлаб қолинган;

-қайси бир сипоҳий ҳаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм қилса, уни зулм кўрган кишига топширганлар ва ўша мазлум кишининг ўзи сипоҳийни жазолаган;

-қишлоқ оқсоқоли, шаҳар улўғлари пастроқ тоифадаги кишига зулм қилса, ўша зулмга яраша катта миқдорда жарима солинган;

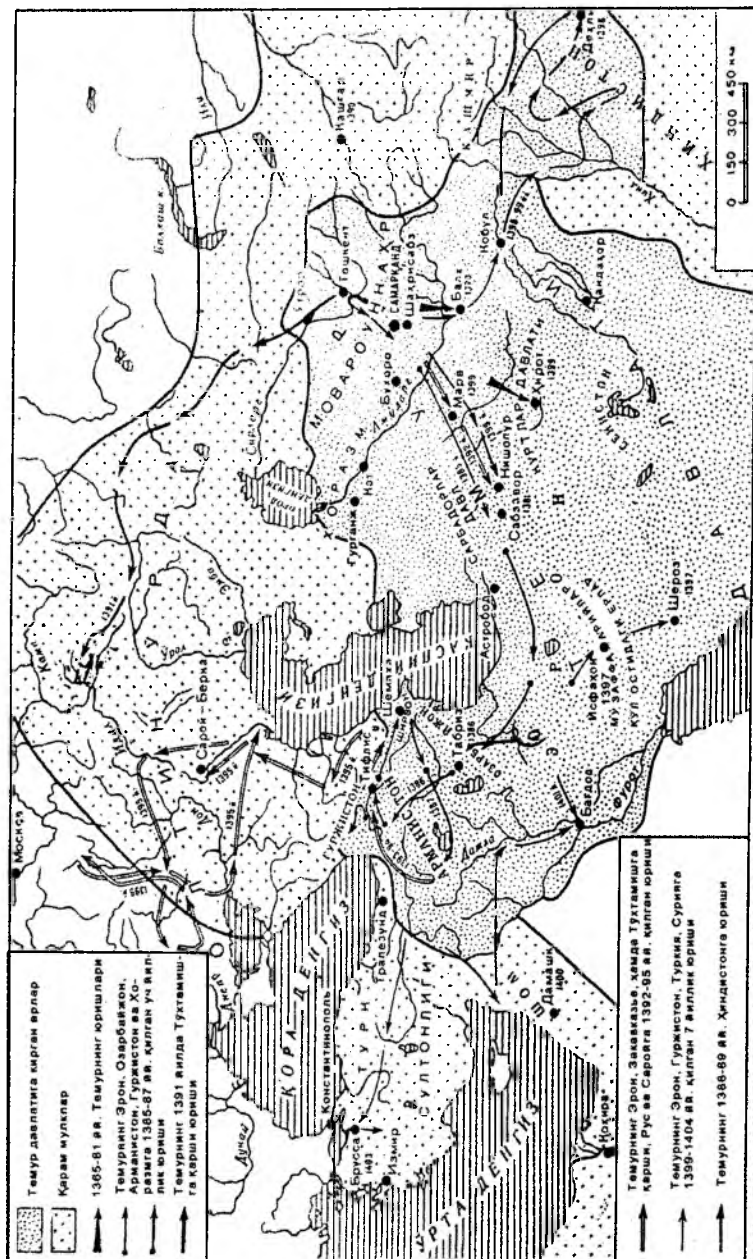
-халққа жабр-зулм қилган ҳарбий киши жарима тўлаган, ёки дарра билан калтакланган;

-кимда-ким ўғирлик қилиб, бировнинг молини тўнаса, ўшани қайтариши шарт бўлган ёки ясога мувофиқ қаттиқ жазога тортилган;

Бировнинг тишини синдирса, кўзини кўр қилса, қулоқ-бурнини кесса, шароб ичса, зино ишлар билан машғул бўлса, шариат қозиси томонидан тегишли жазоларни олган.

Маданий ҳаёт. Темурийлар даврида (XIV аср иккинчи ярми - XV аср) Мовароуннаҳр ва Хуросон - Ўрта Осиё маданий ҳаётида жуда катта юксалиш рўй берди. Бу давр ўз моҳияти билан Шарқ ренессансининг, уйғониш даврининг ўзига хос босқичи бўлди. Бу даврда маданий ҳаётнинг кучайиш даражаси IX-XII асрлар орасидаги илк мусулмон ренессансидан қолишмайди.

Амир Темурнинг буюк давлат тузиш мақсадлари доираси

Ўрта Осиёни бутун дунё маданий марказига айлантириш каби режаларни ҳам ўз ичига олган эди. Темур ўзининг сиёсий мақсади йўлида кўп ҳарбий ва ички сиёсий тadbирларни амалга ошириш билан бир қаторда жуда катта ижтимоий-маданий тadbирларни ҳам юзага чиқарди. Усталарнинг техник билимлар ва ижодий изланишлари натижасида шаҳарлар қиёфаси тубдан ўзгариб кетди. Дабдабали саройлар, ҳашаматли мақбаралар, масжид ва хонақоҳлар, боғлар яратилди. Амир Темур серхашам бинолар яратишни, ўз давлатининг шуҳратини оширишга хизмат қилади, деб тушунади. Шунинг учун ҳам у Шаҳрисабзда қурдирган Оксарой биноси пештоқига, “бизнинг буюклигимизга шубҳанг бўлса қурдирган иморатларимизга боқ” деган жумлани битишни буюрган.

Машҳур авлиёлар, дин пешволарига бағишланган мақбаралардан Шоҳи-Зинда мақбаралар мажмуаси Муҳаммад пайғамбарнинг қариндоши Қусам ибн Аббосга бағишланган. Ғури Амир мақбараси ҳам мақсад эътибори билан Темурнинг пири Амир Саййид Барака шарафига бағишлаб қурилган эди. Туркистон шаҳридаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси ҳам шулар жумласига киради.

XIV асрнинг машҳур илоҳиётчиларидан Хожа Баҳовуддин Нақшбанд (1319-1389) Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида таваллуд топган. У асос солган нақшбандийлик тариқатининг асосий моҳияти “Қўл ишда, дил Оллоҳда!” шиорида ўз ифодасини топган. Амир Темур нақшбандийлик тариқатига амал қилган ва шундай деган: “Пири комил Шайх Баҳовуддин Нақшбандийнинг “Кам егин, кам ухла, кам гапир”, деган панду насихатларига амал қилдим. Аркони давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди. “Кам енглар, очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар - мукаммалликка эришасизлар, кам гапиринглар-доно бўласизлар!”

Темурийлар даври маданий ҳаётида Улуғбек даври (1409-1449) алоҳида диққатга сазовордир. У Регистон майдонида улуғвор мадраса ва хонақо барпо қилди. Ундан жануброкда улкан ҳаммом қурди.

Улуғбек замонида фан тараққиёти ҳам яққол кўзга ташланади. Илми нуҷум (астрономия), илми риёзиёт (математика), илми табобат (медицина), тарих, кимё ва бошқа

фанлар ривожланди. Айниқса, Улуғбек мадрасаси ва расадхона, илмий ҳаётда катта роль ўйнади. Мадраса шу давр илғор фанининг ҳақиқий минбарига айланди. Мадрасада Улуғбекнинг ўзи ҳам дарс берган. Улуғбек обсерваториясида олиб борилган тадқиқот ва кузатишлар ўз замони учун энг мукамал астрономик жадвал “Зижи Кўрагоний”нинг яратилишига олиб келди. Расадхонада Улуғбек билан бирга Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Аловуддин Али Қушчи каби олимлар ишлаган.

Улуғбекнинг математика ва астрономия соҳасидаги ютуқлари ўз замони илми ҳаётида юксак баҳоланган ва тан олинган эди. Бунинг ёрқин ифодаси сифатида XVII асрда Европада яратилган расм гравюрани эслатиш мумкин. Унда Мирзо Улуғбек дунёнинг энг машҳур астрономлари сифатида тасвирланган.

Темурийлар даври тарих фанида ҳам жиддий ўсиш кузатилади. Ибн Арабшоҳ ўзининг “Китоб ажойиб ал макдур фи ахбори Темур” (“Темур ҳақидаги ахборотларда тақдир ажойиботлари”), Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”лари муҳим тарихий асарлардир.

XV аср давомида тарихчи олимлар сифатида Мирхонд ва Хондамир шуҳрат қозонди. Мирхонднинг “Равзатус-сафо” (“Жаннат боғи”) ҳамда Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” (“Олижаноб хислатлар китоби”) асарларида Султон Ҳусайн Бойқаро даври акс этган. Булардан ташқари темурийлар даври тарихи баён этилган китоблардан Ғиёсиддин Алининг “Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон”, Ҳофиз Абрунинг “Зубдат - ут - таворих” каби асарлари ҳам мавжуд.

Темурийлар салтанати ҳукм сурган давр маданий ҳаётида адабиёт ва санъат, тарихнавислик, тилшунослик ва хотиранавислик, санъат турларидан: мусиқа ва рассомчилик, китобат ва ҳаттотлик соҳалари жадал ривожланган.

Темурийлар даври адабий ҳаёти Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим босқич бўлди. Бу давр адабиёти Қутб, Хоразмий, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур каби шоирлар номлари билан белгиланади. Булар ўрта асрнинг кучли мутаассибона таъсири ҳукмрон бир даврда юксак баъдий дунёвий адабиёт тараққиётига хизмат қилдилар.

XV аср бошларида туркий адабиёт Атоий, Саккокий ва Лутфий лирик мероси билан фахрланади. Бу шоирлар ижодида юксак бадий санъат мужассам бўлди.

Темурийлар даври адабиётининг марказида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий туради.

Шоирнинг дурдона бадий асарларидан ташқари адабиётшунослик, тилшунослик, мусаввирлик, тарихчилик соҳаларида яратган ўлмас мероси хануз ўзининг илмий ва маънавий аҳамиятини йўқотмаган.

Темурийлар салтанати инқирозга юз тутаятган бир паллада тарих саҳнасида истеъдодли шоир ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур пайдо бўлади. У 1483 йилда Андижон ҳокими Умаршайх оиласида дунёга келган, 12 ёшида тахт эгаси бўлган Бобур тақдири мураккаб сиёсий, ҳарбий шароитда кечди. Лекин шунга қарамай, Бобур чуқур билим олишга муваффақ бўлди. Бобурнинг адабиётшунослик бўйича шарқ шеър санъатидаги аруз ҳақида яратган илмий иши муҳим назарий аҳамиятга эга. Бобур яратган буюк мемуар асар - “Бобурнома” темурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб келмоқда.

Темурийлар даври жуда кўп санъат турларини ривожланишига кенг йўл очиб берди. Жумладан, китобат ва хаттотлик санъати кенг ривожланди. Бу санъат турлари билан боғлиқ ҳолда Шарқ миниатюра рассомчилиги ҳам ривожланди. Унинг Ҳирот, Самарқанд каби маданий марказлари билан боғлиқ мактаблари пайдо бўлди. Миниатюра санъатида Бехзод каби рассомлар машҳур бўлишди.

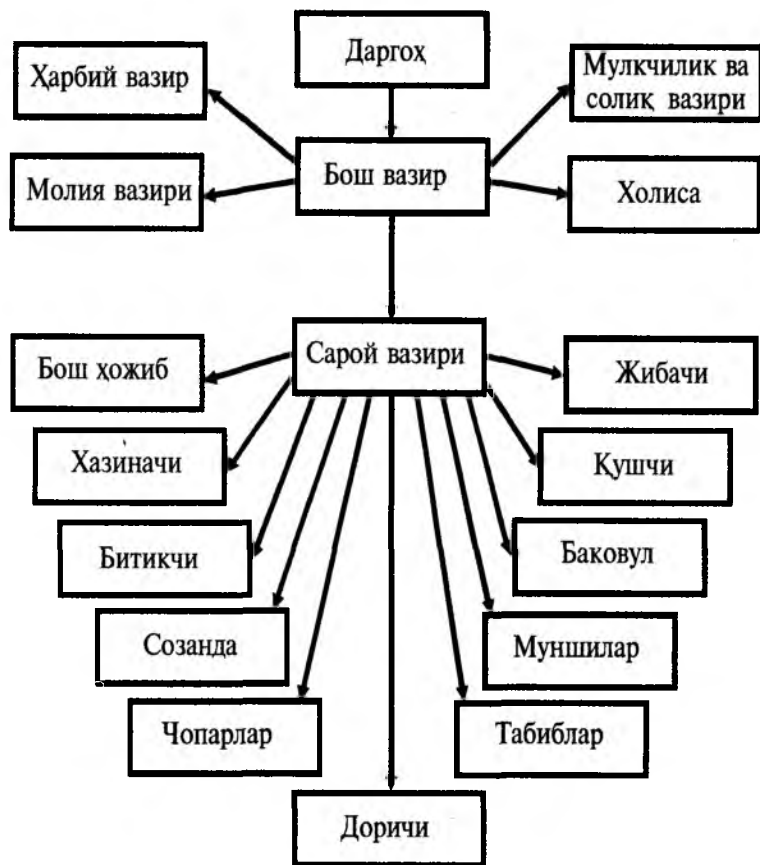
Хаттотлик санъатида Абулжамил котиб, Султон Али Машҳадий кабиларнинг гузал асарлари пайдо бўлди. Хусусан, бу икки котиб Алишер Навоий асарларини кўчириш билан шуҳрат қозонди.

Кўп ҳолларда темурий ҳукмдорлар саройлари ҳам маданий ҳаёт марказига айланади. Саройларда ташкил этилган кутубхона қошидаги котиблар хаттотлик ва китобат санъати мамлакат маданий ҳаётида катта ўрин тутди.

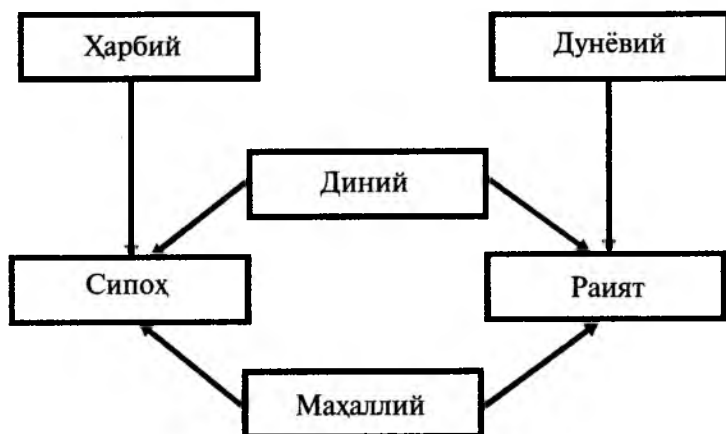
Темурийлар даврида юз берган сиёсий, ижтимоий ва маданий юксалиш тасодифий ҳол эмас эди. Бу ҳодисанинг илдиэлари халқ даҳосининг минг йиллар давом этиб келган маънавий тафаккур булоқларидан сув ичади. Ана шу ижодий

имкониятни рўёбга чиқиши учун эса, тарихий зарурият сифатида мустаҳкам марказлашган давлат барпо қилмоқ, ўзаро низолар ва парокандаликни тугатмоқ лозим эди. Ана шу тарихий заруриятга Амир Темур асос солган давлат хизмат қилди.

Темурийлар давлати сиёсий тузуми

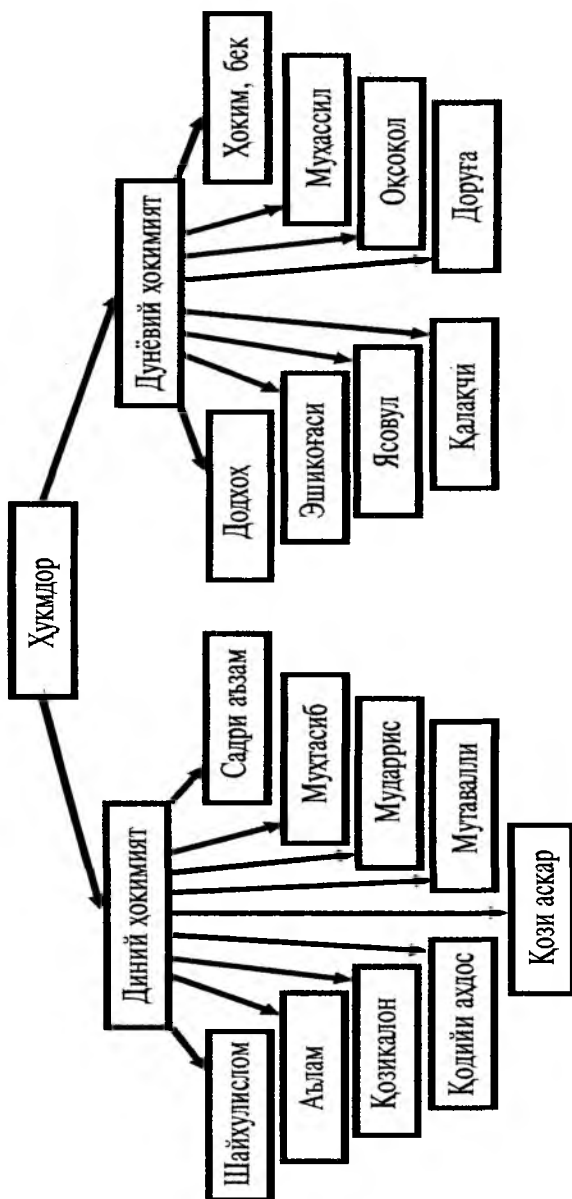

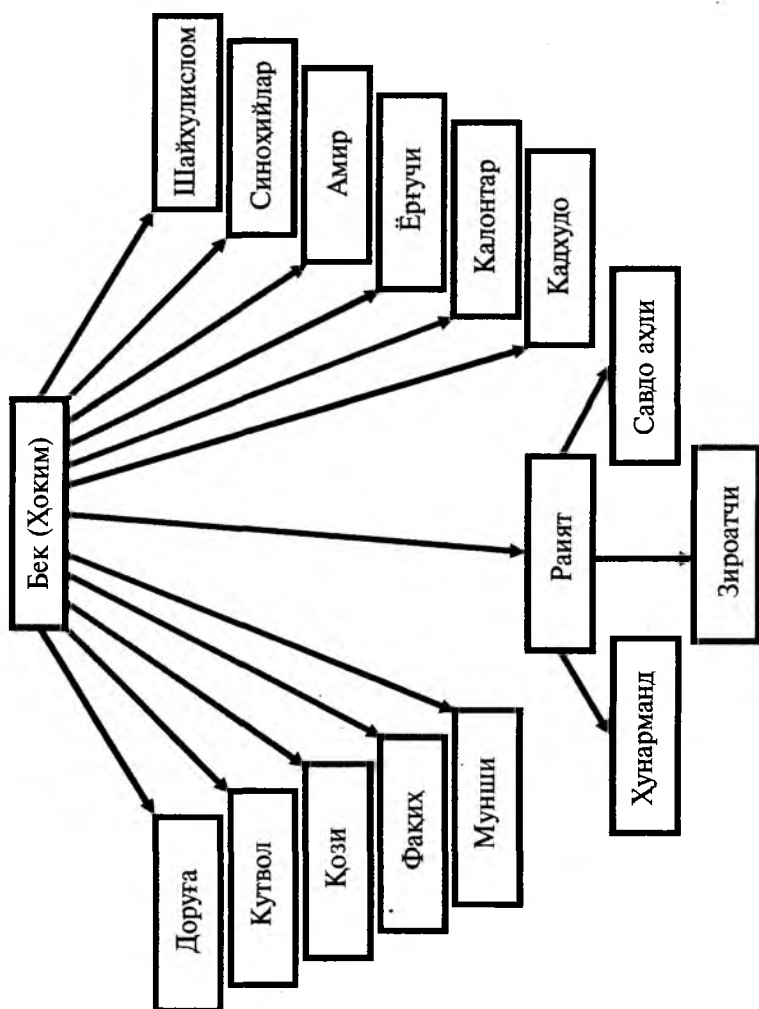
Темурийлар давлатида бошқарув тизими

Темурийлар ҳарбий бошқарув тизими

Бухоро хонлиги

Бухоро хонлиги XVI - XX аср бошларида Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлат бўлиб, унда 3та сулола - шайбонийлар (XVI аср), аштархонийлар (XVII - XVIII аср ўрталари) ва манғитлар ҳукмронлик қилганлар. Бу сулолалар ҳукмронлиги даврида хонликнинг сиёсий нуфузи, куч-қудрати турлича бўлганлиги сабабли ҳам Бухоро хонлигини Шайбонийлар давлати, Аштархонийлар давлати ва Бухоро амирлиги деб алохида ажратиб аташ ҳоллари учрайди.

Шайбонийлар сулоласи даври

Муҳаммад Шайбонихон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаб, теурий шахзодалар ҳукмронлигига чек қўйдилар ва бу улкан ҳудудда ўзларининг марказлашган давлатига асос солдилар. Бу давлат пойтахти аввал Самарқандда бўлган бўлса, XVI аср ўрталаридан бошлаб Бухорога кўчирилади. Шундан кейин бу давлат Бухоро хонлиги деб ҳам атала бошлади. Бутун XVI аср мабойнида ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб келган шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихида катта аҳамиятга эга бўлиб, худди шу даврда ўзбек халқининг этник шаклланишидаги учинчи давр бошланди. Дашти қипчоқлик ўзбеклар Мовароуннаҳр ва Хуросондаги маҳаллий туркий халқ - ўзининг азалий қон-қариндошлари билан қўшилиб кетди ва уларга ҳам ўзининг номини берди.

Манбалар. Шайбонийлар давлати тарихини ёритишда турли тарихий манбалардан фойдаланиш, яъни ёзма манбалардаги маълумотлар билан бирга археологик, эпиграфик, нумизматик ва бошқа тарихий тадқиқотлар натижаларидан фойдаланиш мавзунини тўлароқ ёритишга ёрдам беради.

Дашти Қипчоқда ҳамда Мовароуннаҳр ва Хуросонда XV-XVI асрда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи маҳаллий (эски ўзбек, форс-тожик тилларида битилган) ёзма манбалар анчагина. Улар ичида теурий шахзода Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг(1483-1530) ўзбек тилида битилган “Бобурнома” асари ҳамда Шайбонихон

хизматига кирган шоир ва тарихчи олимлардан Камолиддин Биноий (1453-1512) ва Муҳаммад Солих(1453 -1535)ларнинг Шайбониҳонга бағишлаб ёзилган асарлари муҳим ўрин тутади. Муҳаммад Солихнинг “Шайбонийнома” асари ўзбек тилида назмий услубда ёзилган бўлса, Биноийнинг “Шайбонийнома”си (бу асар “Футухоти хоний” деб ҳам аталади) форс тилида битилган ва ҳозиргача ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган. Бу асарларда Шайбониҳоннинг Дашти Қипчоқда ҳокимият тепасига келиши, Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаши тафсилотлари баён этилади. Уларда муҳим этно-график ва жуғрофий маълумотлар мавжуд.

Шайбониҳоннинг Дашти Қипчоқда ҳокимиятни қўлга олиши, Мовароуннаҳр ва Хуросонни забт этиши, бу ҳудудда XVI асрда рўй берган муҳим ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнлар ҳақида Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳон(1457-1530)нинг “Меҳмонномаи Бухоро”, номаълум муаллифининг “Таворихи гузида, Нусратнома” (Бу асарни Шайбониҳоннинг ўзи ёзган деган фикрлар ҳам бор), Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Муҳаммадёр ибн Араб қатағоннинг “Мусаххир ал-Билод”, Абдуллоҳ ибн Насруллоҳийнинг “Зубдат ул-Осор”, Хўжа Қулибек Балхийнинг “Тарихи Қипчоқхоний”, Хофиз Таниш Бухорий(1547-1604)нинг “Шарафномаи-шоҳий”(“Шоҳларни шарафловчи асар”) асарларида ва бошқа ёзма манбаларда ҳам муҳим маълумотлар бор..

Шайбонийлар давлатининг ташкил топиши. Сиёсий тарихи. Балхаш қўли ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидан то Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бўлган улкан ҳудуд XI асрдан бошлаб Дашти Қипчоқ деб атала бошланди. Қипчоқлар ва бошқа туркий қабилалар ҳукмронлиги остида бўлган бу ҳудудни 1236 йилда Ботухон ўзининг турк-муғул қўшинлари билан эгаллади ва тарихга Олтин Ўрда номи билан кирган давлатга асос солди. XIV аср бошларида икки қисмга бўлиниб кетган Олтин Ўрда давлатининг шарқий қисмида ташкил топган давлат - Оқ Ўрда тарихий манбаларда “Ўзбеклар мамлакати” деб ҳам юритилган. XV асрнинг ўрталарида бу ҳудудда Жўжихоннинг бешинчи ўғли Шайбон уруғидан бўлган Абулхайрхон (1412-1468) қўчманчи ўзбеклар давлатига асос солди. Бу даврда Олтин Ўрда(Кўк Ўрда)да, Мўғу-

листонда ва темурийлар ҳукмронлик қилаётган Мовароуннахрда ўзаро феодал урушлар ниҳоятда кучайиб кетди. Бундан фойдаланган Абулхайрхон Сирдарёнинг ўрта оқимидаги бир қанча шаҳарларни, Хоразмнинг бир қисмини босиб олиб, темурийлар давлатининг ён қўшниси бўлиб қолди. Абулхайрхоннинг вафотидан сўнг инқирозга учраган бу давлат XV асрнинг 80-йилларида Муҳаммад Шайбонихон (1451-1510) томонидан қайта тикланди. Шайбонихоннинг ҳокимият тепасига келишида Мовароуннахр амирларидан олинган ёрдам ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Ҳозирги Қозоғистоннинг катта қисмини, жануби-ғарбий Сибирни ва Хоразмнинг жануби-ғарбий қисмини ўз ичига олган бу давлат билан темурийлар давлати ўртасида ўзаро иқтисодий ва сиёсий алоқалар мавжуд эди. Темурий шаҳзодаларнинг кўпчилиги тожу-тахт учун курашда кўчманчи ўзбеклардан моддий ва ҳарбий ёрдам олиб турганлиги тарихий манбаларда қайд этилган. Аслида битта миллатга, битта халққа мансуб бўлган ҳар икки давлатнинг ҳукмрон табақалари бир-бирлари билан қуд бўлишга интиланлар. Хусусан, кўпгина темурий шаҳзодалар Дашти Қипчоқдан келин олган бўлсалар, баъзи темурий маликалар у ерга келин бўлиб тушганлар.

Шайбонийлар давлатининг асосчиси Муҳаммад Шохбахт Шайбонихон (1451-1510) бўлиб, у истеъдодли шоир ва замонасининг ўқимишли, билимдон кишиларидан бири эди. У ҳокимиятни қўлга олмасдан олдин, Бухорода бир неча муддат яшаб, бу ердаги мадрасада таълим олади, диний ва дунёвий илмларни ўрганади. Машҳур илоҳият олими Муҳаммад Хитой унинг устози бўлганлиги, машҳур шайх ва олим хожа Муҳаммад Порсонинг издошларидан Ҳофиз Хусайн Бусирий ва унинг халифаси хожа Маҳмуд ҳамда Бухорои шарифнинг бошқа кўпгина уламою-шуаролари ҳам Шайбонихон билан яқин муносабатда бўлганлиги маълум.

Кўчманчи ўзбеклар хони сифатида ҳокимиятни қўлга олган Шайбонихон тез орада тажрибали давлат раҳбари ва ҳарбий саркарда эканлигини намойиш қилди. XV асрнинг 90-йилларидаёқ Мовароуннахрнинг марказий вилоятларига ўзаро курашлар ва ички низолар туфайли тобора заифлашиб бораётган темурийлар давлати ҳудудларига ҳужумлар уюштири бошлади. Бу даврда Мовароуннахрдаги темурийлар салтанати

амалда мустақил бошқариладиган кичик-кичик вилоятларга бўлиниб кетган эди. Айниқса, 1494 йилда Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад Мирзо вафотидан сўнг темурий шаҳзодаларнинг ўзаро низолари янада кучайиб, мамлакатда бошбошдоқлик, кўп ҳокимиятчилик юзага келди. Бундан фойдаланишга интилган Шайбониҳон 1497 йилда Мовароуннаҳрга ўзининг дастлабки ҳужумини уюштирди. У катта куч билан Самарқандга юриш қилди, лекин шаҳарни ололмасдан, Қарши ва Шаҳрисабзга ҳужум қилиб катта ўлжа билан қайтиб кетди.

Темурий шаҳзодалар Бойсунқур Мирзо ва Султон Алилар ўртасидаги Самарқанд тахти учун бўлган урушлардан фойдаланган Андижон ҳокими Заҳриддин Муҳаммад Бобур 1497 йилда темурийлар пойтахти Самарқанд шаҳрини эгаллайди. Лекин қисқа вақт (100 кун) ҳукмронликдан сўнг яна Андижонга қайтиб кетишга мажбур бўлади. Самарқанд тахтига темурий шаҳзода, Қарши ҳокими Султон Али ўтиради. Темурийларнинг бу низоларини диққат билан кузатиб турган Шайбониҳон 1499 йилда катта куч билан яна Самарқандни қамал қилади. Бухоро ҳокими Боки Тархоннинг 10 минг кишилиқ қўшин билан самарқандликларга ёрдамга келаётганлигидан хабар топган Шайбониҳон қамални тўхтатиб унга қарши чиқади. Самарқанд ва Бухоро оралигида жойлашган Добусия қалъасини мудофаа қилиб турган Боки Тархон қўшинлари билан бўлган қисқа жангдан сўнг, унинг қўшинлари ҳимоясиз қолган Бухорога юриш қилиб, шаҳарни жангсиз эгаллайдилар. Боки Тархон Самарқанд ва Бухороликларнинг бирлашган қўшинига бош бўлиб Бухорога қайтади. Лекин Шайбониҳоннинг иниси Султон Маҳмуд бошчилигидаги сараланган ўзбек қўшинлари билан Бухоро остонасида бўлган жангда мағлубиятга учраб, Қарши шаҳрига чекинади.

Бу воқеаларни кузатиб турган ва темурий ҳукмдорлар учун жиддий хавф пайдо бўлганлигини англаган Бобур Мирзо 1500 йилда ўз қўшини билан яна темурийларнинг пойтахт шаҳрига - Самарқандга юриш қилади. Лекин Шайбониҳон ундан олдинроқ ҳаракат қилиб Самарқандни қамал қилди. Шаҳар ҳокими Султон Али ўзининг баъзи амалдорлари тахтни Бобур Мирзога топшириш учун яширин ҳаракатлар олиб бораётганлигидан хабар топиб, Шайбониҳон билан музокара-лар олиб боришга мажбур бўлади. Улар орасидаги келишувга

қўра Шайбониҳон Султон Алининг онасига уйланади ва Самарқанд шаҳрини ҳам жангсиз қўлга киритади. Тез орада Қарши ва Ҳузор (Ғузор) шаҳарлари ҳам шайбонийлар томонидан босиб олинди.

Мовароуннаҳрнинг икки йирик шаҳарлари - Бухоро ва Самарқанднинг жангсиз Шайбониҳон қўлига ўтиши, унинг нафақат тажрибали саркарда, балки етук давлат арбоби ва ақлли сиёсатчи ҳам эканлигини кўрсатиб турибди. 1501 йилда Шайбониҳон асосий қўшини билан Тошкент ҳокими Маҳмудхон ва Фарғона ҳокими Аҳмадхонларга қарши юриш қилиб Тошкент вилоятидаги Шохрухия ва бошқа қўпгина қалъаларни босиб олишга муваффақ бўлади.

Худди шу пайтда Бобур Мирзо Самарқанддаги ўзига хайрихоҳ кишилар ёрдамида шаҳарни иккинчи марта қўлга киритишга эришди. Қарши ва Ғузорда ҳам шайбонийларга қарши ғалаён кўтарилди. Мовароуннаҳрда Шайбонийлар учун таҳликали вазият юзага келди. Ўзининг Мовароуннаҳрдаги асосий рақиби Бобур Мирзо эканлигини англаган Шайбониҳон катта куч билан Самарқандга қайтади ва шаҳар яқинидаги Сариқўл деган жойда бўлиб ўтган ҳал қилувчи жангда Бобур Мирзо қўшинларига қаттиқ зарба беради. Шаҳарга қайтиб, мудофаага ўтишга мажбур бўлган Бобур Мирзо бошқа темир ҳукмдорлардан ёрдам ололмаганидан сўнг, узоқ камалга бардош беролмай, Шайбониҳон билан келишувга кўра Самарқандни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари яна Шайбониҳон қўлига ўтди.

Шундан сўнг Шайбониҳон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли вилоятларини қўлга киритиш учун бир неча йўналишда жанглар олиб борди. Бу вазифани бажаришда тажрибали саркардалар Султон Маҳмуд Баҳодир, Убайдулло Султон, Ҳамза Султон, Кўчкунчихон, Суюнчхўжахонлар катта роль ўйнадилар. 1501-1502 йилларда Султон Маҳмуд бошчилигидаги қўшинлар Диззақ (Жиззах), Ўратепа, Шош, Шохрухия, Сайрам каби шаҳар ва қалъаларни эгаллайди.

1503 йилнинг охирида Шайбонийхон Султон Маҳмуд бошчилигидаги қўшинларни Хоразмни эгаллаш учун юборади. Бу биринчи ҳарбий юриш давомида Хоразмнинг бир қисми, хусусан, Кат қалъаси эгалланди. Лекин Шайбониҳон Ҳисор

вилоятига юриш қилиш учун барча кучларини йиғайтганлиги сабабли, Султон Махмуд қўлга киритилган катта ўлжа билан Бухорога қайтади. Хоразмни бутунлай эгаллаш учун Шайбонихоннинг ўзи 1504 йилда иккинчи марта ҳарбий юриш қилди. 1505 йилнинг ёзида Урганч шаҳри эгаллангандан сўнг Хоразм тўлагигича босиб олинди.

Шайбонихон асосий қўшинлари билан 1504 йилда Ҳисор вилоятига юриш қилиб, уни босиб олишга муваффақ бўлди. Ҳисор ҳокими Хусравшоҳ анча катта ҳарбий кучга эга бўлса-да, Шайбонихонга жиддий қаршилиқ кўрсата олмади. Натижада Ҳисор вилояти барча тоғлиқ туманлари билан бирга Шайбонийлар ихтиёрига ўтди ҳамда Термиз ва Амударёнинг сўл қирғоғида жойлашган Қундуз, Толқон, Бадахшон ва Балх ишғол этилди. Бу ҳарбий юришларда қатнашган тажрибали лашкарбоши Султон Махмуд 1505 йил Қундузда касалликдан вафот этади. Унинг жасади Қарши орқали Самарқандга олиб келиниб, дафн этилади.

Шайбонихоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштириб марказлашган давлат тузишига ҳалақит бератган яна бир жиддий рақиб Дашти Қипчоқда ҳукмрон бўлиб қолган қозоқ султонлари эди. 1504 йилда Балх шаҳрини қамал қилиб турган Шайбонихон қозоқ султонларининг Мовароуннаҳрга ҳужум қилганлигини эшитиб, орқага қайтишга мажбур бўлди ва Дашти Қипчоққа юриш қилди. Қозоқ султонлари очик жангдан қочиб чекинган бўлсалар-да, 1506 йилда Шайбонихоннинг Хуросонда эканлигидан фойдаланиб яна Мовароуннаҳрга бостириб кириб, уни талон-тарож қиладилар. Шайбонихон орқага қайтиб, уларни яна Дашти Қипчоқнинг ичкарисигача қувиб киради. 1508 йилда қозоқ султонлари хужуми яна такрорланди. Ўша йили Шайбонихон ҳозирги Афғонистоннинг Қандаҳор ва Заминдовур вилоятларини ишғол қилиб, Қобулда турган Заҳриддин Муҳаммад Бобур билан курашиш учун куч тўплайтган эди. Унинг йўқлигидан фойдаланган қозоқ султонлари - Аҳмад султон билан Жониш султонлар Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, Бухоро ва Самарқандгача етиб келдилар ва кўп одамларни асир олиб, катта ўлжа билан қайтиб кетдилар. 1508 йилда Шайбонихон Бухорога қайтиб келади ва қозоқ султонларига қарши ҳал қилувчи жангга тайёргарлик кўра бошлайди. 1509 йилнинг

бошларида ўзбекларнинг катта қўшини Дашти Қипчоқ устига юриш бошлади ва март ойида Жониш султоннинг юрти Қора Абдални эгаллайди. Шундан сўнг қозоқ султонлари ва хонлари ичида энг нуфузлиси ва кучлиси бўлган Бурундукхон улусига хужум қилинди. Бурундукхон билан Қосим султон Шайбонихоннинг катта куч билан келаётганлигини эшитиб, Дашти Қипчоқнинг ичкарисига чекиндилар. Шайбонихон уларни анча ергача таъкиб қилиб борган бўлса-да, бутунлай тор-мор қилишга муваффақ бўла олмади. Бу юришлар натижасида Сигноқ, Ясси, Саврон шаҳарлари қайта қўлга киритилди. Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини таъмирлатиб, бу ерда баъзи иморатлар қурдирган Шайбонихон Туркистон вилоятига илгари Қарши вилоятининг ноиби бўлиб турган Саъид Ошиқни ҳоким қилиб тайинлайди ва Мовароуннаҳрга қайтади.

Мовароуннаҳрнинг марказида мустаҳкам ўрнашиб олгандан сўнг Шайбонихон Хуросонни забт этишга жиддий киришди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг 1506 йилда вафот этиши, сўнгра Хуросон тахти учун ўғилларининг ўзаро кураш бошлаши унга жуда қўл келди. Ҳирот тахтига бирданига икки шахзода Музаффар ва Бадиуззамон ўтқазилди. Темурий шахзодаларнинг келишиб ҳаракат қила олмаганлиги ва ҳарбий жиҳатдан укувсизлигидан фойдаланган Шайбонихон Балх шаҳрини эгаллади. 1507 йилда Ҳирот шаҳри ҳам қўлга оlingандан кейин бутун Хуросон Шайбонилар давлатига қўшиб олинди.

Темурийлар давлатининг асосий вилоятларини ўз ичига олган Мовароуннаҳр ва Хуросон эгаллангандан сўнг Эронни босиб олиш учун зимдан тайёргарлик кўрила бошланди. 1509 йилнинг апрель ойида Шайбонихон Қаршида ўз қўшинларини тўплайди ва уларга бош бўлиб Амударё кечуви - Бурдалиқ томонга (ҳозирги Чоржўй яқинида) қараб йўлга тушади. Лекин, Фазлуллоҳ ибн Рузбехоннинг берган маълумотига қараганда, йўлда ўзбек султонларини ўз улусларига қайтариб юборади. Муҳаммад Темур султон Самарқандга, Ҳамза султон Ҳисори Шодмонга, Убайдулло султон Бухорога ўз қўшинлари билан қайтиб кетадилар. Бу билан Шайбонихон Мовароуннаҳрдаги сиёсий барқарорликни сақлаб туриш ва эҳтимол қозоқ султонларининг янги босқинининг

олдини олишни кўзлаган бўлса керак. Марв шаҳрини эгаллаган Шайбониҳон Эроннинг ички вилоятларига юриш қилади. Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб, улардаги муқаддас жойларни зиёрат этиб, баъзи меъморий иншоотларни таъмирлашга буйруқ беради. 1510 йилда Эрондан орқага қайтган Шайбониҳон орқадан катта куч билан етиб келган Эрон шоҳи Исмоил Сафавий қўшинлари билан Марв яқинида, Мовароуннаҳрдан ёрдам келишини кутмасдан жангга киришга мажбур бўлади ва сон жихатдан устунликка эга бўлган “Қизил бошلیلар” қўшинидан мағлубиятга учрайди. Шайбониҳоннинг ўзи ҳам бу жангга ҳалок бўлди ва унинг Эронни забт этиш режаси амалга ошмади.

Замондошлари томонидан “Халифа ур-Раҳмон” ва “Имом аз-Замон” деб улуғланган Шайбониҳон тириклик вақтидаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросонни ўзбек султонларига суюрғал сифатида тақсимлаб берган эди. Шайбониҳоннинг ўлиmidан сўнг тахтга Шайбониҳоннинг амакиси Кўчқинчхон (1510-1529) кўтарилди. Бу хон она томондан темурийлардан бўлиб, машҳур олим, давлат арбоби Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Бегимнинг ва кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхоннинг ўғли эди.

Лекин бу даврда ўзбек султонлари орасида бошланган келишмовчиликлар давлатни заифлашишига олиб келди ва шайбонийлар кейинги жангларда мағлубиятга учрай бошладилар. Натижада Хуросон ва Хоразм қўлдан бой берилди. Қобулни эгаллаб турган Бобур 1511 йилда Эрон шоҳи қўшинлари ёрдамида Ҳисор, Қўлоб, Қундуз, Бадашхон ва Самарқандни босиб олди. Мовароуннаҳрни бутунлай эгаллаш ниятида бўлган Бобурга тажрибали саркарда Нажмиддин Соний бошчилигида 12000 кишилиқ эрон қўшини келиб қўшилди. 1512 йилда Қарши шаҳрини каттиқ жанглардан сўнг қўлга киритган эронликлар шаҳарни талон-тарож қилиб, кўпгина бегуноҳ одамларни қирғин қилдилар. Бу урушда шаҳар ҳимоячилари сафида бўлган тарихчи олим, шоир Биноий ҳам ҳалок бўлди. Бу қирғин Мовароуннаҳрда эронликларга қарши кучли норозилик ва ғалаёнлар кўтарилишига олиб келди.

Кейинги ҳал қилувчи жанг Ғиждувон яқинида бўлиб ўтди. 1512 йилнинг ноябрь ойида Бухорога юриш қилган Бобур ва эронликларнинг бирлашган қўшини Шайбониҳон-

нинг жияни, Султон Махмуднинг ўғли Убайдулла Султон томонидан бутунлай тор-мор этилди. Бу мағлубиятдан сўнг Бобур Мирзо Мовароуннахр тахтидан умидини узиб, яна Қобулга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Кейинчалик у ўз қўшини билан Ҳиндистонга юриш қилди ва бирин-кетин Лаҳор, Дехли, Агра шаҳарларини ишғол этиб, ҳозирги Покистон, Ҳиндистон, Бангладеш ва Афғонистоннинг катта қисмини ўз ичига олган Бобурийлар империясига асос солди.

Кўчкинчихоннинг ўлиmidан сўнг Мовароуннахр тахтига унинг ўғли Абу Саидхон ўтказилди(1529-1533). Лекин тез орада Шайбоний султонлар ичида катта мовкега эга бўлган Убайдуллахон олий ҳокимиятни ўз қўлига олишга эришди. Бухоро вилоятининг ҳукмдори бўлган бу тажрибали сиёсатчи ва ғайратли саркарда ҳукмронлиги даврида (1533-1539) Моворауннахр, айниқса, Бухоро вилояти ҳар томонлама ривожланди. Хонлиқнинг пойтахти Самарқанддан Бухоро шаҳрига кўчирилди. Шундан сўнг Шайбонийлар давлати расман Бухоро хонлиги деб атала бошлади. Лекин Убайдуллахоннинг ўлиmidан кейин ўзбек султонлари орасидаги келиш-мовчиликлар яна кучайиб, мамлакат амалда бир неча қисмларга бўлиниб кетди. Бухорода Абдулазизхон (1540-1550), Самарқандда Абдулатифхон (1540-1551), Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмадхон (1540-1556) ҳукмронлик қила бошлади. Бу ҳукмдорларнинг бир-бирлари билан ўзаро курашлари мамлакатни анча заифлашишига олиб келди. Шайбоний султонларнинг ўзаро курашларига барҳам бериб, уларни ягона ҳокимият остига бирлаштира оладиган қаттиққўл ва тажрибали давлат арбобига ҳаётий эҳтиёж пайдо бўлди. Бу эҳтиёж тарих саҳнасига Абдулла ибн Искандархонни олиб чиқди.

XVI аср ўрталарида ўз сиёсий фаолиятини бошлаган Абдуллахоннинг илк ютуқлари Қашқадарё воҳаси билан боғлиқ. 1552 йилда Абдуллахон Қарши ва Каспи қўрғонларини эгаллаб, Самарқанд ва Кешга таҳдид солаётган Наврўз Аҳмадхоннинг катта қўшинини Косон ёнида бўлган жангда тор-мор қилишга муваффақ бўлди. 1553-1554 йилларда Наврўз Аҳмадхон Самарқанд ва Миёнколни эгаллагандан кейин Балхга кетишга мажбур бўлган Абдуллахон 1556 йилдан сўнггина (Наврўз Аҳмадхоннинг ўлиmidан кейин) Бухоро

тахтини эгаллаш учун жиддий кураш бошлади. Хонлик тахтига ўтирган тоғаси Пирмуҳаммад ёрдамида у 1556-1557 йилларда Миёнкол, Кеш, Бухоро ва Насафни эгаллади. 1560 йилда у отаси Искандар султонни Бухорога олиб келиб бутун ўзбекларнинг Олий хони деб эълон қилади. Лекин амалда ҳокимият Абдуллахоннинг қўлида эди.

Абдуллахон узоқ йиллар (1557-1583) давомида олиб борилган жанглардан сўнг бутун Мовароуннахрни, Хисорни, Хуросоннинг катта қисмини, Хоразм ва Туркистонни қўлга киритиб, бу улкан ҳудудда марказлашган давлат барпо этишга эришди. Абдуллахоннинг ютуқларида Жўйбор хўжаларининг қўллаб-қувватлашлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳокимият амалда Абдуллахоннинг қўлида бўлса-да, то 1583 йилгача Бухоро хони расман унинг отаси Искандархон ҳисобланар эди. Аввал Миёнкол туманининг ҳокими бўлган Искандархон(1560-1583)нинг ғайратли ва тажрибали ҳарбий саркарда бўлганлиги, лекин қаригандан кейин тақвога берилиб кетганлиги манбаларда қайд этилган.

Абдуллахоннинг саъйи ҳаракати билан ташкил топган ва ҳар тамонлама қудратли бўлган бу хонлик ўзбек давлатчилиги тарихида Амир Темур салтанатидан кейинги энг йирик давлат эди. Лекин бу давлатнинг куч-қудрати ҳам худди Амир Темур тузган давлатдек, ҳокимият тепасида турган ҳукмдорнинг шахсий фазилатларига суянар, даврнинг ҳар қандай синовларига бардош бера оладиган мустаҳкам давлатчилик тизими яратилмаган эди. Шу туфайли ҳам Абдуллахоннинг ўлиmidан сўнг (1598) катта қийинчилик билан барпо этилган бу давлат ҳам тез орада инқирозга юз тутди. Унинг ворислари Абдуллахоннинг буюк давлатчилик сиёсатини давом эттира олмадилар ва ҳокимиятни жуда қисқа вақтгина ўз қўлларида сақлаб тура олдилар. 1598 йилда, Абдуллахоннинг ўлиmidан кейин тахтга ўтирган унинг ўғли Абдулмумин 6 ойдан сўнг сарой фитначилари томонидан ўлдирилди. Ҳокимиятни Шайбонихоннинг сафдошларидан Жонибек султон(1528 йилда вафот этган) нинг уруғидан бўлган Пирмуҳаммад Ибн Сулаймон (1599-1601) эгаллади. Абдуллахоннинг жияни бўлган бу хон шайбонийлар сулоласининг сўнгги вакили бўлиб қолди.

Абдуллахоннинг вафотидан кейин марказий давлат

ҳокимиятининг заифлашуви натижасида Хоразм ва Хуросон қўлдан кетди. Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларига қозоқ хони Таваккалхон катта қўшин билан бостириб кириб Фарғона водийсини, Тошкентни, Самарқанд ва Зарафшон воҳасининг катта қисмини босиб олди ҳамда Бухорони қамал қилди. Ўзбек султонларининг бирлашган қўшинлари Пирмухаммадхон бошчилигида Бухоро ёнида қозоқларга қаттиқ зарба бериб уларни чекинишга мажбур қилган бўлса-да, лекин Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазият яхшиланмади. Шайбоний ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро қурашлар охир-оқибат бу сулола вакиллариининг бутунлай қирилиб кетишига олиб келди ва 1601 йилда Пирмухаммадхоннинг ўлиmidан кейин Бухоро тахти янги сулола - Аштархонийлар (Жонийлар) қўлига ўтди.

Давлат тизими. Шайбонийлар давлати ўз моҳиятига кўра йирик давлат бўлиб, олий ҳокимият чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган давлат бошлиғи - хон томонидан бошқарилган. Хонликнинг сиёсий тизимида, бошқарувда Амир Темур ва темурийлар даврида қарор топган тартиб-қоидалар, хусусиятлар билан бирга кўчманчи ўзбеклар давлатига хос анъаналар ҳам мавжуд эди. Давлат бошқарувида исломий шариат ва одат қонун-қоидаларига амал қилинган. Давлатни бошқаришда хон саройидаги олий даражали амалдорлардан ташкил топган марказий бошқарув ва вилоят ҳокимлари қўлидаги маҳаллий бошқарув асосий ўрин тутиб, улар мамлакатнинг амалдаги ҳақиқий эгалари эдилар. Улар ёрдамида, бевосита иштирокида хон маъмурий бошқарувни амалга оширарди.

Марказий бошқарув давлатнинг ички ва ташқи ҳаётига боғлиқ барча масалаларни ҳал қиладиган даргоҳ - сарой девонида жамланган эди. Давлатнинг олий даражали амалдорлари аъзо бўлган ва одатда бош вазир томонидан бошқариладиган бу маҳкама мамлакатнинг сиёсий, молиявий, ҳарбий, ташкилий ва бошқа масалаларини кўриб чиқар эди. Бу ерда қабул қилинган қарорлар хоннинг тасдиғи билангина кучга кирар ва ҳаётга жорий этиларди. Кўкалдош, оталиқ, нақиб, вазири аъзам, вазир, девонбеги ва бошқа олий даражали сарой амалдорлари, нўён, тутбеги, кутвол, доруға, курчи-боши ва бошқа ҳарбий амалдорларнинг фикри ва манфаатлари ҳам қарорлар қабул қилинишида катта аҳамиятга эга эди.

Давлат бошқарувида ҳарбий-маъмурий амалдорлардан ташқари, уломалар, дин пешволари, шайхлар ва ҳожаларнинг, хусусан, Шайх ул-ислом, Қози калон, Муфти каби диний мансаб эгаларининг ҳам таъсири катта бўлган. Бу даврда, айниқса, Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан ҳожаларнинг мавқеи жуда ошиб кетди.

Маҳаллий бошқарув вилоят ҳокимлари қўлида бўлиб, улар ҳам ўз бошқарув тизимига эга бўлган. Унга қўшинга бошчилик қиладиган, аҳолидан солиқларни йиғиб оладиган, шариат қонунларининг тўғри бажарилишини назорат қиладиган амалдор(раис)лар кирган. Вилоятлар, ўз навбатида, кичик маъмурий бирликлар: туман, қасаба ва мавзеларга бўлиниб идора қилинган. Маҳаллий бошқарувнинг энг қуйи бўғини оқсоқол (калонтарон) томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоалари эди.

Маъмурий тузилиши. Бухоро хонлигининг бу даврдаги асосий маъмурий бирлиги вилоят (улус) бўлиб, манбаларда Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Балх, Термиз, Кармана, Қорақўл, Миёнқол, Шош (Тошкент), Туркистон, Фарғона, Ўратепа, Марв каби вилоятлар тилга олинади. Пойтахт шаҳар ва унга тегишли туманлар хоннинг ўзи томонидан бошқарилган. Вилоят ҳокимлари хон томонидан тайинланган. Одатда бундай юксак мавқега хоннинг яқин ва ишончли кишилари, қариндошлари, йирик қабила бошлиқлари, ҳарбий юришларда ўзини кўрсатган ўзбек султонлари муяссар бўлган. Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, хонликнинг давлат чегаралари доимий бўлмай тез-тез ўзгариб, кенгайиб ёки қисқариб турган. Баъзи вилоятлар ташқи ва ички сиёсий вазиятга қараб марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйган ва уларни қайта бўйсундириш учун ҳарбий юришлар олиб борилган.

Ижтимоий тузум. Жамият ҳаётида, давлат бошқарувида тутган ўрнига, мавқеига қараб қуйидаги бир нечта ижтимоий табақаларни ажратиш мумкин:

- Олий табақа. Унга хон ва унинг яқинлари, ўзбек султонлари, йирик сарой амалдорлари(вазири вузаро) кирган. Давлат бошқарувини ана шу ижтимоий табақа амалга оширган.

- Умаро. Ҳарбий-маъмурий амалдорлар, йирик саркар-

далар, вилоят ҳокимлари, қўшин ва қабила бошлиқлари. Маҳаллий бошқарув улар қўлида бўлган.

- Уламолар. Йирик дин пешволари, шайхлар, хожалар. Улар нафақат диний, балки дунёвий бошқарувда ҳам фаол иштирок этганлар.

- Фузало. Жамият маданий-маънавий ҳаётини акс эттирган ижтимоий табақа: олимлар, шоирлар ва бошқалар.

- Райят (фуқаро). Жамиятда асосий ишлаб чиқарувчи, моддий бойлик яратувчи, хазинага солиқ тўловчи ижтимоий табақа бўлиб, уларга дўкондорлар, хунармандлар, ўртаҳол деҳқонлар ва чорвадорлар, ёлланиб ишлайдиган аҳоли кирган.

- Куллар. Бу даврда кулчилик сақланиб қолинган бўлиб, кулларни асосан ҳарбий талончилик юришлари пайтида асирга туширилган, ўлжа қилиб олинган кишилар ташкил этган. Маълум ҳақ эвазига улар озод бўлиши мумкин бўлган. Куллар меҳнатидан саройда, йирик амалдорлар ва уламолар хўжалиқларида фойдаланишган.

Ҳарбий соҳа. Мамлакат сиёсий ҳаётида, давлат бошқарувида йирик саркардалар, қўшин бошлиқларининг ўрни катта эди. Ички ва ташқи хавфни бартараф этишда, янги ерларни босиб олиш учун қилинадиган истилочилик юришларида қўшинларнинг сони, ҳарбий тайёргарлиги, қўшин бошлиқларининг қўмондонлик маҳорати катта аҳамият касб этарди.

Шайбонийлар қўшини асосан отлик ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Қўшин урушда ўқ-ёй, узун найза, қилич, гурзи, узун дастали жанг болтаси(табарзин), чангак каби асосий ҳужум қуролларидан фойдаланган. Абдуллахон Иккинчи даврида қўшин хориждан келтирилган пилта милтиқлардан билан ҳам қуроллантирилди. Шайбонийлар қўшинида навкарлар ҳимоя учун қалқон(сипар)дан фойдаланганлар ҳамда темир симдан майда қилиб тўқилиб, усти ипак ва бахмал мато билан ёпилган совут - жовшан (форсча бахтар) ёки жиба (жева) - темир ёки пўлатдан ишланган махсус кийим кийиб жанг қилганлар. Абдуллахон Иккинчи даврида Европадан келтирилган фаранги жовшан (совут) ҳам бўлган. Урушда яроқ ва ўқ ўтмаслиги учун отлар устига ҳам махсус ёпинчиқ - гежм (кежим) ёпишган.

Қўшин таркибида нафтандозлар, манжалиқчилар ва тош

отувчилар ҳам бўлиб, улар шахар ва мудофаа қўрғонларини эгаллашда катта ўрин тутган. XVI асрнинг 2-ярмидан бошлаб Абдуллахон Иккинчи қўшинида чет эллардан келтирилган кичик замбараклар пайдо бўлди.

Қўшин таркиби, унинг жанговар сафланиши, жанг қилиш тартиби Чингизхон ва амир Темур қўшинлари ҳарбий тузилиши, уруш тактикасига асосланган бўлиб, унга Шайбонихон даврида кўчманчи ўзбекларга хос бўлган бир қанча янги жанг усуллари киритилди. Хусусан, Бобур Мирзо Шайбонихон қўшини “Тулғама” жанг усулини мукаммал ўзлаштирганликлари ҳақида маълумот беради.

Шайбонийлар қўшини асосан қалб (қавл) деб аталувчи марказий қисм, баронғор (ўнг қанот) ва жавонғор (сўл қанот) қисмларидан ҳамда хировул (қўшинининг орқа қисми)дан ташкил топган. Уларга хоннинг ўзи ва тажрибали ўзбек саркардалари бошчилик қилган. Қўшиннинг қанотларига бошчилик қилган саркарда ўғлон деб юритилган. Қўшин олдида манглай (авангард) деб аталувчи ҳарбий қисм ярим доира шаклида саф тортиб борган. Унинг олдида эса тез ҳаракатланувчи кичик жанговар қисм - илғор бўлган. Шайбонийлар қўшинида умумий қисм олдида боровчи “Қоровул” деб аталган махсус қисм, қўшиннинг ўнг ва сўл қисмлари олдида боровчи кичик ғул деб юритилган бўлинмалар ва ортидан боровчи махсус ёрдамчи бўлинма - чаноҳ бўлган.

Қўшин таркибида туғчи қисм, яъни байроқ остида эҳтиётда турувчи (туғни қўриқловчи) 20-30 минг кишилик жанговар ҳарбий бўлинма ҳамда забонгири, яъни душман томонидан яширин равишда “тил” тутиб келувчи махсус бўлинма ва хабаргири - душман тўғрисида умумий маълумот келтирувчи бўлинмалар ҳам бўлган.

Манбаларда, фавқулодда вазиятларда энг қалтис ҳарбий вазифаларни бажаришга мўлжалланган, сараланган ўзбек жангчиларидан ташкил топган жанговар қисмлар бўлганлиги ҳам таъкидланади.

Ҳарбий юришлар пайтида хон учун расмий қабул маросимлари ўтказиладиган махсус жой - баргоҳ ҳозирланган. Қўшинда сараланган ўзбек навкарларидан тузилган хоннинг қўриқчилари ҳам катта роль ўйнаган.

Шайбонийлар қўшини ҳам Чингизхон ва Амир Темур

қўшинларидек, 10 минглик корпуслар - туманларга бўлинган. Унга нўён деб аталувчи ҳарбий саркарда бошчилик қилган. Туманлар ўз навбатида минглик, юзлик, ўнликларга бўлинган.

Қўшинни жангга ҳозирлаш, уларнинг маошини тўлаш ва бошқа ташкилий ишлар билан махсус амалдор - тавочи шуғулланган. Қўшинни қурол-яроғ билан таъминлашга масъул бўлган амалдор - жевачи бўлиб, у хоннинг қурол-аслаҳаларига ҳам жавобгар бўлган.

Ҳарбий амалдорлар ва навкарларга хазинадан бериладиган йиллик маошдан ташқари ҳарбий юришлар пайтида қўлга киритиладиган ўлжадан ҳам бериб турилган.

Суд ишлари. Хонликда жиноятни аниқловчи ва жазо берувчи асосий маҳкама исломий шариат қонун-қоидаларига асосланиб иш тутувчи қозилик идоралари эди. Давлатдаги олий судья Қози калон бўлиб, вилоятлардаги жиноятларни жазолаш вилоят қозилари қўлида бўлган. Олий жазо - ўлим ҳукмини фақат хоннинг махсус фармони билан амалга оширганлар. Айбдорни аниқлашда, шариат қонунларига асосан, икки кишининг гувоҳлиги етарли бўлган. Вилоятларда, туманларда жиноят ишларини вилоят ҳокими назоратида маҳаллий қозилар олиб борган. Жиноятчиларга гуноҳига қараб ўлим жазоси, маълум муддатга (кўп ҳолларда умрбод) зиндонга ташлашдан тортиб, тан жазоси бериш (дарра уриш, бармоқларни кесиб ташлаш ва бошқалар), сазойи қилиш, қозикқа ўтқазиш каби жазо чоралари ҳам қўлланилган. Айбдорларга жазо бериш кўпинча бозор олдидаги махсус майдонда - аҳоли кўз ўнгида амалга оширилган.

Ҳарбийлар содир этган жиноятлар ва жазо турлари махсус ҳарбий судьялар - Қози аскар ва муфти аскар томонидан қўриб чиқилган.

Мол-мулк билан боғлиқ жиноятлар, ўғирлик, шариат қонунларига риоя қилмаганлик (ичиш, чекиш, кимор ўйнаш, зино билан шуғулланиш ва бошқалар) учун бериладиган жазолар тури кўпинча амалдорларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлиб, маълум жиноятлар учун аниқ жазо олдиндан белгилаб қўйилмаганлиги, суд ишларида порахўрлик, мансабни суистеъмол қилишга йўл очиб берарди.

Бу даврга оид ҳужжатларда(Жуйбор шайхлари архиви, Самарқанд қозилик идораси ҳужжатлари ва бошқалар) турли

фуқаролик ишлари, ҳуқуқий-маъмурий жиноятлар, тартиб-бузарликлар ва уларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, Бухородаги Катта Ғозиён ва Кичик Ғозиён мадрасасига тегишли ҳужжатларда (1535) мадрасада ўқиш ва ҳужрада яшаш тартиб-қоидаларини бузган талабаларга қуйидаги жазо чораларини кўрилиши қайд этилган. Агар талаба дарсларга бир ой сабабсиз қатнашмаса, уни ҳужрадан маҳрум қилишган, агар талаба дангасалиги сабабли дарсларни яхши ўзлаштира олмаса ва бир босқичдан иккинчи босқичга ўта олмаса, унга нафақа тўлаш бекор қилиниб, ҳужра тартиб олинган.

Иқтисодий ҳаёт. Хонликда кишлоқ хўжалиги (деҳқончилик ва чорвачилик), савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик иқтисоднинг асосий тармоқлари ҳисобланарди. Мамлакатнинг асосий бойлиги ер бўлиб, Шайбонийлар даврида ер эгаларининг қуйидаги асосий тармоқлари мавжуд эди.

1. Мулки султоний - давлатга қарашли ерлар.
2. Мулки холис - хусусий шахсларга тегишли ерлар
3. Вақф - диний маҳкамаларга, мадраса ва масжидларга, қабристонларга қарашли ерлар.
4. Қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар.

Деҳқончилик асосан суғориладиган ҳосилдор ерларда ва лалми деҳқончилик учун қулай бўлган адирлар, тоғ ва тоғ олди ҳудудларида ривожланган эди. Ерда меҳнат қиладиган кишиларнинг асосий қисми камбағал кишлоқ аҳолиси бўлиб, улар ўз ер майдонига эга бўлмасдан, ижарага олинган ерда деҳқончилик қилиб кун кечирган.

Манбаларда келтирилишича, бу даврда бугдойнинг ўн хил нави, арпа, қўноқ, жўхори, мош, нўхат, маккажўхори, ловия, кунжут, беда, сули, сабзавот ва полиз экинлари етиштирилган. Техник экинлардан шоли, пахта ва бошқалар экилган. Сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ва ипакчилик юксак тараққий этган.

Деҳқончилик учун қулай бўлган ҳосилдор ер майдонлари, бепоён яйловлар хон ва унинг яқинлари, йирик ҳарбий-маъмурий амалдорларга қарашли эди. Бу даврда хусусий ер эгалигининг ўрта асрларда мавжуд бўлган иқтоъ, суюрғол ва танҳо каби шакллари ҳам кенг тарқалган. Ҳарбий-маъмурий амалдорларга ва йирик дин пешволарига давлат олдидаги

хизматлари учун бериладиган бундай ерларда асосан ерсиз камбағал деҳқонлар ёлланиб ишлаганлар.

Шайбонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жуйбор кишлоғидан чиққан Жуйбор хожалари катта таъсирга эга эди. Шайх Муҳаммад Ислом (1493-1563) ва унинг авлодларидан хожа Саъд (1531-1585), хожа Тожиддин Ҳасан (1574-1646), хожа Абдурахим (1575-1629) каби йирик Жуйбор хожаларининг Бухоро, Самарқанд, Насаф (Қарши), Марв ва бошқа вилоятларда катта ер майдонлари бўлиб, бу мулклар мерос тариқасида авлоддан авлодга ўтган ва барча солиқлардан озод этилган. Хонлар ва бошқа йирик амалдорлар томонидан уларга ҳадя этилган ер мулкларидан ташқари улар Мовароуннахр ва Хуросоннинг серунум яйловларига, беҳисоб подаларга, катта шаҳарларда жойлашган ўз ҳунармандчилик дўконларига, савдо расталарига, тегирмонлар, ҳаммом ва карвонсаройлардан келадиган даромадларга ҳам эга бўлганлар.

Катта бойликка эга бўлган Жуйбор хожалари ўз хусусий ерларидан ташқари вақф ерлардан келадиган даромадни ҳам назорат қилганлар. Бу хожаларнинг давлат ишларидаги мавқеи шунчалик кучли эдики, ҳатто, улар амалдорларни юқори мансабларга тайинлаш ёки четлатишда ҳам катта таъсирга эга бўлганлар.

Шайбонилар даврида деҳқончиликни ривожлантиришга ёрдам берувчи ислохотлар ўтказилди, давлат хазинасига деҳқончиликдан тушадиган даромадни яхшилашга хизмат қилувчи илғор тартиблар жорий қилинди. Хусусан, қаровсиз ерларни давлат мулкига киритиб, бу ерларда деҳқончиликни ривожлантириш, бундай ерларда деҳқончилик қилишни хоҳлаганларга ҳар томонлама ёрдам бериш, маълум муддат солиқлардан озод қилиш, ердан олинадиган солиқларни йиғишда маҳаллий амалдорларнинг ўз мансабларини суиистеъмол қилишларига йўл қўймаслик учун бир қатор тadbирлар амалга оширилди.

Чорвачилик қишлоқ ҳўжалигида етакчи тармоқ сифатида катта аҳамиятга эга эди. Йирик ва майда туёқли ҳайвонларни боқиш, йилқичилик, туячилик анча ривожланди. Ярим қўчманчи ҳаёт кечирувчи ўзбек қабилалари бошлиқлари, йирик чорвадор бойлар, шунингдек, хон ва сарой амалдор-

лари, ҳарбий-маъмурий мансабдорлар, дин пешволари тоғ ва тоғ олди туманларида, даштларда катта-катта яйловларга эга бўлиб, бу ерларда уларга тегишли бир неча минглаб қўйлар, йилқилар, туялар боқилган. Чорвадорлар ички ва ташқи бозорга чорва моллари, турли маҳсулотлар, хомашё (тери, жун) етказиб берганлар. Ўтроқ деҳқончилик туманларида уй чорвачилиги ривожланган бўлиб, деҳқончиликда ер ҳайдашда йирик шохли ҳайвонлар (хўкиз, сигирлар)дан фойдаланилган.

Хунармандчилик XVI асрда ўз тараққиётининг юксак чўққисларига чиқди. Хунармандчиликнинг асосий турлари бўлган тўқимачилик, кулолчилик, металлга ишлов бериш билан боғлиқ хунарлар (куролсозлик, темирчилик, деғризлик, мисгарлик), дурадгорлик ва бошқа соҳаларда меҳнат қилган хунарманд усталар маҳсулоти кўп ҳолларда юксак санъат асари даражасига кўтарила олди. Хунармандчиликнинг асосий марказлари Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Қарши, Балх каби йирик шаҳарлар эди. Самарқанд ва Бухорода хунармандчилик турларининг сони 60дан ортиқ бўлганлиги манбаларда қайд этилган. Бу давр кустар халқ хунармандчилигида бутун ўрта асрлар хунармандчилигига хос бўлган илғор анъаналар янги шакл ва кўринишда давом эттирилди.

Хунармандлар ижтимоий жиҳатдан ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар одатда арабча “касаба” (олмок, ишлаб топмок) термини билан аталди. Хонликдаги барча шаҳарларда хунармандлар ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар сайлаб қўйиладиган раис ёки оқсоқол томонидан бошқарилган. Манбаларда хон саройи эҳтиёжи учун ишлайдиган маҳсус сарой хунармандлари бўлганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

Савдо-сотик. Шайбонийлар даврида савдо-сотик мамлакат иқтисодининг муҳим тармоғи эди. Асосий савдо марказлари бўлган йирик шаҳарлар (Бухоро, Самарқанд, Қарши, Балх, Тошкент, Андижон)дан ташқари кўпгина катта кишлокларда ҳам бозорлар мавжуд эди. Савдо билан шуғулланадиган кишилар асосан икки тоифага бўлинган: савдогарлар - йирик маблағга эга ва ташқи савдода иштирок этувчи бой-бадавлат кишилар ҳамда дўкондорлар - ўз дўконларига эга бўлган кичик тоифадаги савдо аҳли.

Ташқи савдо катта фойда келтирганлиги учун хон ва

йирик сарой амалдорлари, вилоят ҳокимлари, йирик уламолар ва қабилалар бошлиқлари ўз маблағларини савдо-сотикқа ҳам сарфлаганлар. Манбаларда уларга тегишли савдо қарвонлари хорижий мамлакатлар билан бўладиган ташқи савдода фаол иштирок этганлигини кўрсатувчи маълумотлар бор. Шайбонийлар даврида Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Россия, Хитой каби давлатлар билан иқтисодий савдо алоқалари олиб борилди.

1558 йилда Ўрта Осиёда бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон Бухоро шаҳрида ҳар йили йирик савдогарлар қурултойи бўлиши, бу ерга Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катта-катта савдо қарвонлар келиши ҳақида маълумот беради.

Катта ҳудудга эга бўлган хонликнинг турли вилоятлари ўртасидаги яқин иқтисодий савдо алоқалари ҳам мавжуд эди. Айниқса, Абдуллахон Иккинчи ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигида ички ва ташқи савдо кенг ривожланди. Қарвон йўллари бўйида кўплаб иншоотлар: қарвонсаройлар, раҳбарлар, сардобалар барпо этилди, савдо қарвонлари хавфсизлигини таъминлаш чоралари кўрилди.

Солиқлар. Тарихий манбаларни, ҳужжатларни таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, Шайбонийлар даврида 40дан ортиқ турли солиқлар ва жарималар мавжуд бўлган. Солиқ тўловчи аҳоли фуқаро (райат) деб юритилган ва улардан турли солиқлардан ташқари жарималар ҳам ундириб олинган.

Ердан олинадиган асосий солиқ хирож бўлиб, у ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 5/1 миқдорида пул ёки маҳсулот билан олинган.

Закоат солиғи савдогарлар ва чорвадорлардан олиниб, унинг ҳажми 40/1 миқдорида бўлган.

Шаҳар аҳолиси: ҳунармандлар ва дўкондорлар махсус солиқ - тамға тўлаганлар. Ундан ташқари, йирик бойлар ва судхўрларга тегишли савдо растасида дўконларни маълум ҳақ эвазига ижарага олиб, ўз маҳсулотларини сотганлиги учун тахти жой (тагжой) деб аталувчи солиқ тўланган.

Бошқа динга мансуб(христиан, яҳудий, буддий) савдогарлар ўз маҳсулотининг 5/1 қисмини жизъя солиғи тарзида тўлаганлар.

Манбаларга кўра, бу даврда яна ихрожат, тоғар, улуфа,

ШАРТАН БЕЛМААР

ШОБОННИЛАР АВАСТАННИН
1505 ЙИЛАДАН ЧӨРӨСӨН

ШОБОННИЛАР АВАСТАННИН
1512 ЙИЛАДАН КЕЙИНГИ ЧӨРӨСӨН

XVI СӨ ОКИРАМЛАД ШОБОННИЛАР
АВАСТАН ЧӨРӨСӨ

1600 ЙИЛАДАН МУСТАККА
ХОРОЗНИН АВАСТАН ЧӨРӨСӨН

ЭСАСТЫ:

ШОБОННИЛАР АВАСТАННИН ВО
ХОРОЗНИНГ ЧӨРӨСАЛАДЫН МАРКЫН
ХОКИМИЯТИНГ КУДАТНОГ
КӨРӨӨ ЖАРИД ТУРГО

ШОБОННИЛАР АВАСТАНГ КӨРӨМ
ӨЛГӨН КУУАЛАР

**ХОРОЗНОГ КӨРӨМ ӨЛГӨН
КУУАЛААР**

қўналға, бегар, мадади лашкар, бож, тансуқот, тухфа ва бошқа солиқлар мавжуд бўлиб, уларнинг қўпчилиги бутун ўрта асрлар даврига хос эди. Раият солиқлар тўлашдан ташқари турли ишларга (мудофаа иншоотларини, суғориш тармоқларини тиклаш кабиларга) мажбуран жалб этилган.

Маданият. Илм-фан. Амир Темури ва темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросонда ривожланган юксак маданият анъаналарини Шайбонийлар давом эттирдилар ҳамда маълум маънода уларни янада бойитдилар. Бу даврда адабиётнинг турли жанрларида, тарихнавислик, хаттотлик санъати, эпиграфия, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа бир қатор соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди.

Бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек, бу даврда ҳам бошланғич таълим бериладиган мактаблар ҳамда диний ва дунёвий билимлар бериладиган, жамиятга ўқимишли, билимли кишиларни тайёрлаб берадиган мадрасалар асосий маданият даргоҳлари бўлган. Хонликнинг барча катта-кичик шаҳарларида олий таълим берувчи мадрасалар мавжуд бўлиб, уларда ўқиш уч босқичда бўлган ва 21 йил давом этган.

Адабиёт. Шайбонийлар даври адабий ҳаётида юксалиш, адабиётнинг турли жанрларининг ривожланиши давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Ҳожа, Афсодий, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақоий, Шайдо, Ошиқ, Азизий, Нисорий, Мушфикий, Нахлий, Мутрифий ва бошқа қўплаб сўз санъаткорлари ўз ижоди билан ном қозондилар. Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган бу адабиёт вакиллари билан бобурийлар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистон, шунингдек, Эрон, Туркия, Озарбайжон ва Шарқий Туркистондаги сўз санъаткорлари орасида ижодий алоқалар мавжуд эди. Бу даврда яратилган адабий асарлар ичида Бухоролик адабиётшунос олим, шоир, саройда “Малик уш-шуаро” деб улуғланган Ҳасанхожа Нисорий (1516-1597)нинг “Музаққири аҳбоб” (Дўстлар ёдномаси) асари муҳим аҳамиятга эга. (Бу асарни ўзбек тилидаги таржимаси 1993 йилда “Мерос” нашриётида чоп этилди).

Бу асар қомусий характерга эга бўлиб, унда XVI асрда Мовароуннахр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Шарқий Туркистонда ижод қилган 288та шоирлар ҳақида, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Ҳусайн Воиз Кошифий

сингари устоз салафлар тўғрисида, Арслонбоб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Занги ота, Шайх Худойдот каби тасаввуф намояндалари ҳаёти, кароматлари ҳақида, шунингдек, тарихий воқеалар, илму-фан ривожини, санъат соҳасидаги ихтиролар, шарқнинг турли шаҳарларидаги меъморчилик муъжизалари, табиатдаги ажойиб ҳодисалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Шайбоний Абдуллахон Иккинчига бағишлаб ёзилган бу асар Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” ва Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарларидан кейинги “Учинчи теакира” ҳисобланади ва XVI асрда Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистондаги адабий муҳитни, адабиётнинг бошқа масалаларини ёритишда муҳим ўрин тутади.

Хукмрон сулола вакиллари адабиёт ривожига ҳомийлик қилишдан ташқари, ўзлари ҳам ижод билан шуғулланганлар. Хусусан, Шайбонихон гарчи болалик ва ёшлиги доимо қувғин, таъқиб остида ва ҳаёти жанг майдонида кечган бўлса-да, яхши таълим-тарбия олишга улгуради, истеъдодли шоир, мусаввир, мусиқачи ва хушовоз қироатхон бўлиб етишди. Ундан бир нечта ўзбекча ғазал, рубоий ва “Бахр-ул худо” номли дoston етиб келган. Шайбонийхоннинг ўғли валиаҳд Темур султонга атаб ёзган панд-насихатлардан иборат китоби (1507-1508) ҳам мавжуд бўлиб, унинг ягона нусхаси ҳозир Туркияда сақланади.

Бошқа Шайбоний ҳукмдорлар томонидан битилган анчагина адабий асарлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ичида ЎзР ФА Шарқшунослик Институти қўлёзмалар фондида сақланаётган Убайдуллахоннинг шеърини девонини, Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли Дўст Муҳаммад Султоннинг “Силсилот - ус салотин ва анис-ул ошиқин” асарини, Абдуллахон Иккинчининг ўзбек тилида “Хон” тахаллуси билан ёзган ғазалларини айтиб ўтиш мумкин.

Тарихнавислик. Бу даврда кўплаб тарихий асарлар яратилиб, ўрта аср мусулмон тарихнавислигидаги етакчи анъаналар давом эттирилди. Сулола асосчиси Шайбонихонга, унинг ворисларига атаб бир неча йирик тарихий асарлар яратилди. Булар ичида Камолиддин Биноийнинг, Мулло Шодий, Муҳаммад Солиҳ, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг асарларини, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий-

нинг “Зубдат-ал асар”, Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланом” (“Шарафномаи шоҳий”), номаълум муаллифнинг “Товарихи ғузида, Нусратнома” каби тарихий асарларни айтиб ўтишимиз мумкин.

XVI асрда яратилган Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ-ул вақоеъ” (“Нодир воқеалар”), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарлари ҳам Шайбонийлар даври тарих-навислигидаги етакчи анъаналар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи асарлардир.

Шайбонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихига оид форс тилидаги тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари ҳам олиб борилди. Хусусан, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари Кучкунчиҳоннинг топшириғи билан ўзбек тилига таржима қилинганлиги ҳам Шайбоний ҳукмдорлар миллий тил равнақи учун қайғурганликларидан далолат беради.

Шайбонийлар даврида, шунингдек, мусаввирлик, хаттотлик ва мусиқа санъатида, фикҳ, тиббиёт, мантиқ, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия) ва илми нужум (астрономия) ҳамда илм-фан, маданиятнинг бошқа соҳаларида ривожланиш кўзга ташланади. Муҳаммад Амин ибн Убайдулла Мўминбойнинг “Ҳисоби амали шабака” (1550), Бобокалон муфти Самарқандийнинг “Рисола дар илми ҳисоб”, “Васият бар чаҳар қисм”, Муҳаммад Хусайн Мунажжим Бухорийнинг “Маърифати самти қибла” ва бошқа асарлар бу даврда кўпгина аниқ фанлар соҳасидаги юксалишлардан далолат беради.

Тиббиёт соҳасида ёзилган асарлар ичида Султонали Самарқандийнинг “Дастур-ул илож” (1596), Муҳаммад Юсуф Қаҳҳолнинг “Таҳқиқ-ал Хумаййот”, “Зубдат-ул Қаҳҳолий” асарларини, Убайдуллоҳ Қаҳҳол ибн Муҳаммад Юсуфнинг “Шифо-ул илал” (Касалликлар давоси) ва “Ум дат-ул куҳлия фил-амродул басария” (Кўз касаллигига доир асосий китоб) асарларини айтиб ўтиш мумкин. Бу асарларда илгари сурилган даво услублари, таъхис қўйиш, дорилар тайёрлаш ва бошқа фикрлар ўрта аср мусулмон шарқ тиббиётига хос илғор анъаналар XVI асрда ҳам давом эттирганлигидан далолатдир.

Меъморчилик. Шайбоний ҳукмдорлар ҳам меъморий

иншоатлар барпо этишга ўз куч-қудратларининг ифодаси сифатида қарадилар. Сифатли пишиқ ғиштлардан баланд пойдевор устига қурилган кўплаб иншоотлар бу давр шаҳар-созлиги ва меъморчилиги юксак тараққий этганлигидан далолат беради. Самарқанд, Тошкент, Қарши, Марв, Балх, Хива ва айникса, хонлик пойтахти Бухорода кўпгина мухтамал иншоотлар барпо этилди. Мовароуннаҳр шаҳарсозлигида теурийлар даври меъморий анъаналари давом эттирилди ва бойитилди. Шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, ёпик бозорлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар қурилган бўлса, йирик дарёларда мустаҳкам кўприклар, карвон йўллари бўйида карвонсаройлар, работлар, сардобалар барпо этилди. Меъморий иншоотларни қуришда давлат хазинасидан ташқари, хусусий кишилар ҳам ўз маблағларини сарфлаганликларини айтиб ўтиш керак.

Бу давр иншоотлари ичида Самарқанд яқинида Шайбонихон томонидан Зарафшон дарёси устида қурдирилган кўприк - сув айиргични, шаҳардаги Шайбонихон мадрасаси (1515-1516) ва масжидини, Абдурахим Садр мадрасасини, Тошкентда Наврўз Аҳмадхон қурдирган Барокхон мадрасасини (Ҳозирги Хаста Имом) ва Абдуллахон Иккинчи даврига мансуб Қўқалдош мадрасасини, Қарши шаҳридаги Абдуллахон мадрасаси ва Намозгоҳ (Қўқ Гумбаз) мачитини, Бокибий мадрасасини, ҳаммом ва сардобани, Қармана яқинда Зарафшон дарёси устидаги кўприкни (1582), бу шаҳарда барпо этилган бир нечта мадраса, хонақоҳ, масжидларни ва хонликнинг бошқа шаҳарларидаги кўплаб биноларни айтиб ўтиш мумкин.

Убайдуллахон давридан бошлаб пойтахт шаҳар мақомига эга бўлган Бухорода айникса кўплаб меъморий иншоотлар барпо этилди. Бу шаҳарда Убайдуллахон томонидан Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Абдулазизхон даврида кошинли хонақоҳ, Масжиди калон (1540-1541) ва бошқа иморатлар борпо этилди. Айникса, Абдуллахон Иккинчи даврида шаҳарда кўплаб бинолар: мадрасалар (Модарихон, Ойпошшо ойим, Говкушон, Фатхулла Қушбеги, Дўстим, Абдуллахон кабилар), масжидлар, ёпик бозор ва савдо расталари (Тоқи Заргарон, Тоқи Саррафон, Тоқи Китобфурушон), хонақоҳлар, ҳаммомлар қурилди.

Хонликда шахарлар тараққиёти ва меъморчилик, айниқса, Абдуллахон Иккинчи даврида жуда юксалди. Ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон, Туркманистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига олган қудратли салтанат барпо этган Абдуллахон Иккинчи ўз умрини от устида, жангу жадалда ўтказган бўлса-да, иқтисодиёт, маданият, ҳусусан, меъморчиликка ҳомий йирик давлат раҳбари сифатида халқимиз хотирасида, тарихимизда қолди. Ҳозирги пайтда Ўрта Осиёдаги XVI асрга мансуб меъморий обидаларнинг асосий кўпчилиги бу ҳукмдор даврида қурилган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг сони 1000дан ортиб кетади.

Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврига ҳулоса тарзида шуни айтиш керакки, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ижодий силжишлар юз берди. Сўнгги теурий ҳукмдорлар даврида кичик-кичик мустақил бошқариладиган вилоятларга бўлиниб кетган Мовароуннаҳр яна ягона давлатга бирлаштирилди. Илм-фанда, маданиятда теурийлар даври аънаалари давом эттирилди ва янада бойитилди. Шаҳар-созлик, меъморчилик, ҳунармандчиликда катта ютуқлар қўлга киритилди, ташқи ва ички савдо юксак ривожланди. Буларнинг барчаси Шайбонийлар ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга даврлардан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

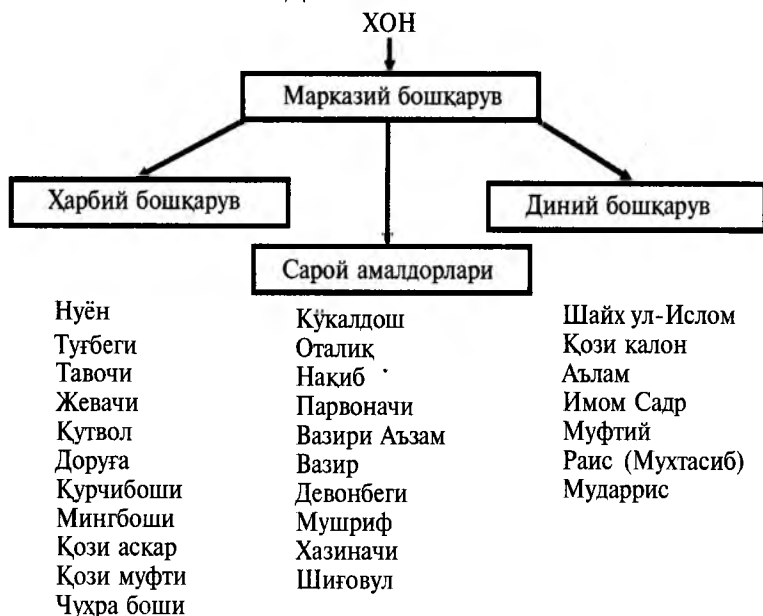
Шайбонийлар сулоласи ҳукмдорлари

1. Муҳаммад Шайбонихон - 1451-1510 й.й.
2. Кучкинчихон - 1510-1529 й.й.
3. Абусаидхон - 1529-1533 й.й.
4. Убайдуллахон - 1533-1539 й.й.
5. Абдулазизхон - 1540-1550 й.й. (Бухорода)
6. Абдулатифхон - 1540-1551 й.й. (Самарқандда)
7. Наврўз Аҳмадхон (Барокхон) - 1540-1551 й.й. Тошкент ҳокими.
8. Искандархон - 1560-1583 й.й.
9. Абдуллахон Иккинчи - 1557-1583-1598 й.й.
10. Абдулмўмин - 1598 йилда 6 ой тахтда ўтиради.
11. Пирмуҳаммад II - 1598-1601 й.й.

Шайбонийлар даври ижтимоий тизими

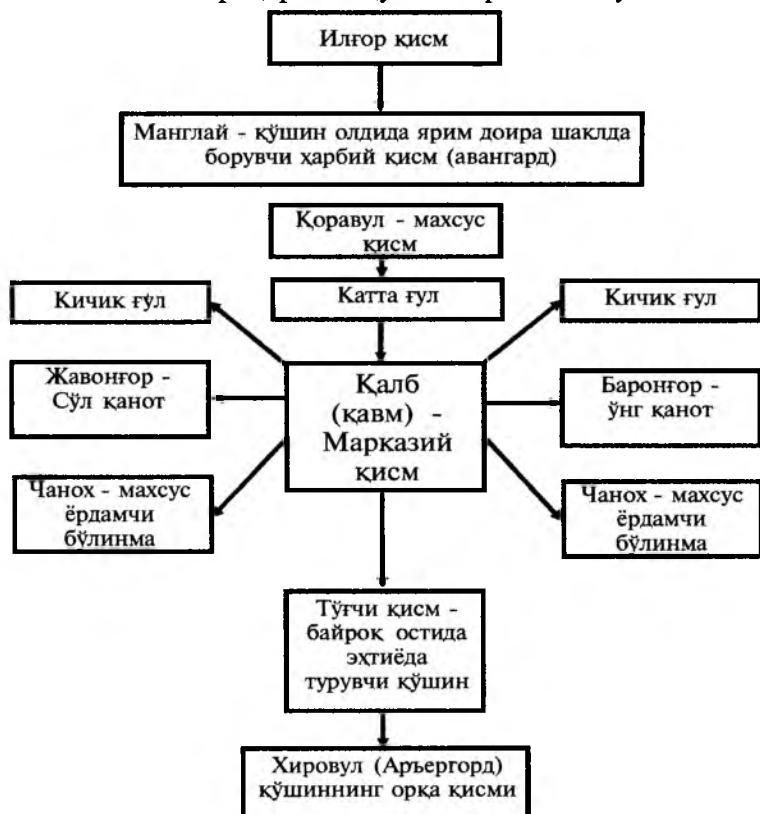

Давлат тизими

Шайбонийлар ҳарбий қўшинларининг тузилиши

Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи даври

Шайбонийлардан кейин Бухоро тахтини эгаллаган сулола - Аштархонийлар (келиб чиқиши Астрахондан бўлганлиги учун) ёки Жонийлар (сулола асосчиси Жонибек султон номидан олинган) ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихидаги энг зиддиятли давр ҳисобланади. Олий ҳокимиятни 150 йилдан ортиқроқ (1601-1756) давр мобайнида ўз қўлларида сақлаб келган аштархонийлар даврида марказий давлат ҳокимияти жуда заифлашди, ўзаро урушлар ниҳоятда авж олди. Абдуллаҳон Иккинчининг саъй ҳаракати билан барпо этилган улкан Бухоро хонлиги ҳудуди қисқариб кетди. Марказий ҳокимият мамлакатдаги вазиятни назорат қилолмаганлиги, ҳудудий яхлитликни таъминлай олмаганлиги сабабли XVII аср бошларидаёқ Хуросоннинг катта қисми қўлдан бой берилди. Хоразмда мустақил Хива хонлиги барпо этилди. XVIII аср бошига келиб эса хонликнинг шимолий чегараларида Қўқон хонлигига асос солинди. Қўпгина Аштархоний ҳукмдорларнинг сиёсий фаолияти ва ҳаёти давлатни қандай бошқармаслик кераклиги ҳақидаги аччиқ сабоқ бўлиб тарихга кирди.

Манбалар. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига оид ёзма манбалар ичида Маҳмуд ибн Вали (1595 -1640)нинг “Баҳр ул-асрор фи маноқиб ул-ахёр” (“Олижаноб кишиларнинг шон-шавкати ҳақида сирлар денгизи”), Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад Юсуф Муншининг “Тарихи Муқимхоний”, Хўжа Самандар Термизийнинг “Дастур ал-Мулук”, Абулғозихоннинг “Шажарайи Турк”, Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Мухит ут-таворих”, Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Тухфат ул-хоний”, Абдурахмон Толеъ (Абдурахмон Давлат)нинг “Тарихи Абулфайзхон” асарлари муҳим тарихий манбалардандир.

Сиёсий тарихи. Аштархонийлар Жужихоннинг ўн учинчи ўғли Тўқай Темур авлодидан бўлиб, XV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахон(Ҳожи Тархон)да ҳукмронлик қилганлар. Бу шаҳар Иван Грозний қўшинлари томонидан эгаллангач (1556), сулола етакчиси Ёрмуҳаммад ўз яқинлари

билан Бухорога келиб жойлашди. Бухоро хони Искандархон томонидан илиқ кутиб олинган Ёрмухаммадхоннинг ўғли Жонибек Султон тез орада хоннинг кизи Зухро бегимга уйланади ва шу тариқа Аштархонийлар (Астрахонликлар) Шайбонийлар билан яқин қариндош бўлиб қолдилар. Жонибек Султон ва унинг ўғиллари (Динмухаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) Абдуллахон Иккинчи ҳукмронлиги давридаёқ юксак мавқега эга бўлган эдилар. Унинг ўлиmidан сўнг Шайбонийлар ўртасида тожу-тахт учун бошланган кураш бу сулоланинг бутунлай қирилиб кетишига олиб келди. Натижада йирик ўзбек қабиалари бошлиқлари томонидан Бухоро тахти Аштархоний Жонибек Султонга таклиф этилди. У Хуросонда ҳокимлик қилаётган ўғли Дин Муҳаммад фойдасига тахтдан воз кечди. Лекин Динмухаммад Бухорога келишида қизилбошлар билан тўқнашувда ҳалок бўлгач, унинг укаси, Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад тахтга ўтказилди (1601-1606). Лекин расман олий ҳокимият Жонибек Султон қўлида бўлиб, унинг номидан тангалар зарб этилган, унинг номи хутбага қўшиб ўқитилган.

Боқи Муҳаммад хонликдаги ички сиёсий низоларга чек қўйишга ҳаракат қилди, хонликнинг шимолий чегараларини кўчманчи қабиалардан ҳимоя қилиш чораларини кўрди. Балх вилоятидан эронликларни ҳайдаб чиқариб, у ерга укаси Вали Муҳаммадни ҳоким этиб тайинлади. Лекин XVII аср бошларида Бухоро хонлиги ҳудуди Абдуллахон Иккинчи давридагига қараганда жуда қисқариб кетган эди. Аштархонийлар Хоразмни ва Хуросоннинг катта қисмини бутунлай қўлдан бой бердилар. Тошкент учун қозоқ султонлари билан қўплаб урушлар олиб боришга тўғри келди.

Боқи Муҳаммаддан сўнг тахтга Вали Муҳаммад ўтирди. Унинг қисқа ҳукмронлиги даврида (1606-1611) ички курашлар янада кучайди, йирик ўзбек қабиалари беклари иқтисодий-сиёсий жиҳатдан катта кучга эга бўлиб, хон ҳокимиятига бўйсунмас эдилар. Марказий ҳокимият мамлакатда вазиятни назорат қилолмас, ҳудудий яхлитлигини таъминлай олмас эди. Янги хоннинг марказий ҳокимиятни кучайтиришга бўлган интилиши унга қарши фитна билан якунланди ва тахтни Боқи Муҳаммаднинг ўғли Имомқулихон эгаллади. У ўзининг нисбатан узоқ давом этган ҳукмронлиги даврида

(1611-1742) хонликда ҳукм сураётган ўзаро феодал урушларга чек қўйишга ва марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашга муваффақ бўлган бўлса-да, Хуросон ва Хоразмни қайта қўлга кирита олмади. Тошкент ва хонликнинг шимолий чегаралари учун кўчманчи қабилалар: қозоқлар, қалмиқлар, мўғулларга қарши муваффақиятли кураш олиб борди ва хонлик ҳудудини шимоли шарққа кенгайтди. Бу даврда хон ҳокимиятининг мавқеи ошди, ички вазият бирмунча яхшиланди. Лекин ундан кейин тахтда ўтирган Надр Муҳаммадхон (1642-1645), Абдулазизхон (1645-1681) ва Субҳонқулихон (1681-1702) даврида мамлакатда сиёсий вазият яна издан чиқди. Бу хонлар маҳаллий феодалларга ва ташқи душманларга қарши тўхтовсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлдилар. Бу курашларда ҳокимиятнинг асосий таянчи дин пешволари эди. Шу сабабли бу даврда ер майдонлари оммавий равишда диний маҳкамалар ва йирик уламолар (Жўйбор хожалари қабилар) ихтиёрига ўта бошлади. Мамлакатда диний мутаассиблик кучайди. Бу ўз навбатида дунёвий тараққиётни бўғар, давлат ва жамият тараққиётига тўсқинлик қилар эди.

Субҳонқулихон даврида Бухоро ҳудудида хиваликларнинг уюштирган ҳужумлари иқтисодий-сиёсий вазиятни янада қийинлаштирди. Абдулазизхон ва унинг ўғли Анушахон бошчилигидаги Хива отрядлари Зарафшон ва Қашқадарё воҳасига талончилик юришлари уюштириб, шаҳар ва қўрғонларини, қишлоқларни талон-тарож қилдилар. Суғориш иншоотлари вайрон этилди, деҳқончилик издан чиқди. Натижада озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ҳаддан ташқари ошиб кетди, халқнинг аҳволи янада ёмонлашди. Солиқлар бир неча баробар оширилди ҳатто, манбаларнинг гувоҳлик беришича, 7 йиллик солиқлар бирданига йиғиб олина бошланди.

Тинимсиз урушлар, ҳаддан ташқари оғир солиқлар, маҳаллий ҳокимларнинг бебошликлари устига тез-тез бўлиб турган табиий офатлар (қурғоқчилик, ҳашарот босиши) ҳам мамлакатнинг иқтисодий аҳволини издан чиқарди, халқнинг аҳволини янада ночорлаштирди.

XVIII аср бошларига келиб Аштархонийлар давлатидаги инқирозли вазият янада кучайди. Бу сулола хонлари йирик сарой амалдорлари ва ўзбек қабилалари бошлиқларига тамо-

мила тобе бўлиб, улар хонларни тахтга кўтаришар, тахтдан маҳрум этишар, мамлакатдан қувғин этишар ёки ўлдиришарди. Убайдуллахон (1702-1711) марказий ҳокимиятни кучайтиришга, мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий бебошликларни тугатишга интилган сўнгги Аштархоний ҳукмдор эди.

Унинг Ҳисор, Термиз ва Шаҳрисабз вилоятларининг исёнкор ҳокимларини бўйсундириш учун қилган ҳаракатлари натижасиз тугади. Балх бўйсундирилган бўлса-да, қисқа вақтдан сўнг яна қўлдан бой берилди. Убайдуллахон бебош ўзбек амирларининг иқтисодий кучини сусайтириш, давлат хазинасини тўлдириш ва мамлакатнинг молиявий аҳволини яхшилашга уриниб ўтказган пул ислоҳоти (1708 й.) сиёсий-иқтисодий вазиятни янада чигаллаштирди. Зарб этилган паст қийматли мис пуллар бозорларда савдогарлар томонидан олинмасдан, дўконлар ёпилиб, Бухоро шаҳрида катта қўзғолон кўтарилди. У катта қийинчилик билан бостирилган бўлса-да, мамлакатдаги сиёсий-иқтисодий вазият яхшиланмади. Натижада Убайдуллохон ўлдирилиб, тахтни Аштархонийлар сулоласини амалдаги сўнгги хони Абулфайзхон эгаллади. Унинг ҳукмдорлиги даврида (1712-1747) мамлакатда қабила бошлиқлари, вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга қарши чиқишлари янада кучайди. Амалдорлар фитнаси авж олди. Натижада Абулфайзхон ҳам Убайдуллахондек ўз шахсий кўрикчиларини рус ва қалмиқ қўлларидан тузишга мажбур бўлганлиги манбаларда таъкидланади.

Бухородаги марказий ҳокимият амалда бир гуруҳ сарой амалдорлари (Жавшин қалмиқ, Маъсум бий оталиқ, Ҳоким бий оталиқ) қўлида эди. Бу даврда уларнинг Шаҳрисабз вилояти ҳокими билан муносабатлари жуда кескинлашади. Бухорода бутун ҳокимиятни ўз қўлида тўплаб олган Ҳокимбий манғит билан душманчилик кайфиятида бўлган Иброҳим Мирохур кенагас бошчилигидаги шаҳрисабзликлар 1716, 1719 йилларда Қаршига ва ҳатто Бухорога ҳужум қилиб, ҳокимиятни қўлга олишга ҳаракат қилдилар. Бу уриниш натижасиз тугагандан сўнг, Иброҳим кенагас бир гуруҳ маслакдошлари: Ниёз хожа катағон, Қоплон Қипчок, Аваз Тўқсоба ва бошқалар билан бирлашиб, 1722 йил Самарқандда Хива хонлари авлодидан бўлган Ражабхонни қадимий одатга кўра Кўктошга ўтказишди ва хон деб эълон қилишди. Шу тариқа

мустақил Самарқанд хонлигига асос солинди ва бу хонлик 1730-1731 йилларгача сақланиб турилди. Бу ишнинг бошида турган Иброҳим Мирохур бутунлай қарахт бўлиб қолган Бухоро ҳокимиятини тугатишга интилди.

“Тухфат ал-хоний” асари муаллифи Муҳаммад Вафо Карманегийнинг ёзишича, мамлакатдаги икки ҳокимиятчиликдан кўчманчи қозоқлар унумли фойдаландилар. Улар 7 йил (1723-1729) давомида доимий равишда ҳосилдор Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларига талончилик юришлари уюштириб турдилар. На Бухорода, на янги Самарқанд хонида уларни тўхтатишга қодир бўлган ҳарбий куч топилди. Шаҳарларда ҳаёт издан чиқди, бутун-бутун қишлоқлар ҳувиллаб қолди. Самарқанд ва Шаҳрисабзда бир неча йил давомида шаҳар ҳаёти тўхтаб қолди. Бухорода Аркдан ташқари фақат иккита маҳалладагина аҳоли қолди, холос. Мамлакат иқтисодий ва сиёсий инқироз ёқасига келиб қолди. Йирик ўзбек қабила ва уруғ бошлиқлари ўзларига тегишли ҳудудларда мустаҳкам қўрғонлар барпо этиб, марказий ҳокимиятга бутунлай бўйсунмай қўйдилар. Бунинг устига уларнинг бир-бирлари билан ўзаро низолари янада авж олди.

Бу сиёсий парокандаликдан яна бир ташқи душман усталик билан фойдаланди. Кўчманчи қозоқ қабилаларига қараганда анча кучли бўлган бу душман Эронда янги сулолага асос солган Нодиршоҳ қўшинлари эди. Бухоронинг Нодиршоҳ қўшинлари томонидан босиб олиниши кўпгина ёзма манбаларда, хусусан, Муҳаммад Қосимнинг (1720-1750) “Нома-йи оламаро-йи Нодири” (Нодиршоҳнинг оламини безовчи тарихи) асарида батафсил ёритилган бўлиб, унда марказий ҳокимият мамлакатни ташқи душманлар ҳужуми даврида ҳам бирлаштира олмаганлиги кўрсатилган.

1736 йилда Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқул бошчилигидаги Эрон қўшинлари Амударёни кечиб ўтиб Қаршига юриш қилдилар. Бухородан ўз душманлари иғвоси билан чиқиб кетишга мажбур бўлган Ҳокимбий бу пайтда Қаршида ҳокимлик қиларди. У бу вазиятда Абулфайзхонга содиқ қолиб, шаҳар мудофаасини ташкил этди ва Бухородан ёрдам сўради. Катта қўшин билан етиб келган Абулфайзхон шаҳар яқинида бўлган жангдан енгилиб, Қарши қўрғонига бекинишга мажбур бўлди. Ғузор шаҳрини ва бир нечта мудофаа қўрғонларини

эгаллаган Эронликлар қўшини қайтиш ҳақидаги Нодиршоҳ буйруғини олгандан сўнг, Қарши қамалини тўхтатдилар. Лекин орадан 3 йил ўтиб, 1740 йилда Нодиршоҳнинг ўзи катта қўшин билан келиб Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Ҳисорни эгаллади ҳамда катта бойликларни олиб кетди. Бу ҳарбий ҳаракатлар вақтида Қарши ҳокими Муҳаммад Ҳокимбийнинг ўғли Раҳимбий манғит Нодиршоҳ хизматига кирди. Бу Муҳаммад Раҳимга кейинчалик Бухоро тахтини эгаллашга ёрдам берди. 1747 йилда Нодиршоҳ Мовароуннаҳрга яна ҳужум уюштириб Тошкент, Утрор, Туркистонни эгаллади. Шу йили Абулфайзхон сарой фитнаси оқибатида ўлдирилди ва ҳокимиятни Муҳаммад Раҳим манғит эгаллади. Сўнгги Аштархонийлардан Абулмўмин (1747-1751), Убайдуллахон Иккинчи (1751-1754) ва Шерғози (1754-1756) Бухоро тахтига расман ўтқизилган бўлсалар-да, амалда давлат бошқаруви бутунлай Муҳаммад Раҳим манғит (1756-1759) қўлида эди. У 1756 йил декабрида расман Бухоро тахтига ўтқазилди ва шу тариқа Бухоро хонлигида янги сулола - манғитлар ҳукмронлиги бошланди.

Давлат тизими. Аштархонийлар давлат тизими ўз тузилиши, моҳиятига кўра Шайбонийлар давлат тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Хон расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал қилинарди. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий қилинар, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбада қўшиб ўқитиларди. Лекин амалда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар йирик сарой амалдорлари қўлида ўйинчоқ бўлиб, марказий давлат бошқаруви сарой амалдорлари қўлида тўпланган бўлса, жойларда маҳаллий ҳокимият тамомила вилоят ҳокимлари ихтиёрида эди. Бу марказий бошқарувнинг заифлиги оқибати бўлиб, давлат тизимини беқарорлигига, ижтимоий-сиёсий инқирозларга олиб келар эди.

Аштархонийлар даврида Бухородан кейинги энг нуфузли шаҳар Балх бўлиб, уни тахт вориси бошқарар эди. Давлат бошқаруви икки босқичли бўлиб - марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига эга эди.

Марказий бошқарув хон саройи амалдорлари қўлида бўлиб, аштархонийлар даврида оталиқ мансабига эга шахс

айникса, катта мавкега эга бўла бошлади. Бу даврда сарой амалдорлари, мансаблар номланиши шайбонийлар давридагидан айтарли фарк қилмасди. Оталикдан ташқари девонбеги, парвоначи, мушриф, хазиначи ва бошқа сарой амалдорлари давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга эдилар.

Вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятга бўйсунishi белгиланган йиллик солиқларни тўплаб хон хазинасига юбориб туриш, хон фармонига кўра ҳарбий юришларда ўз қўшинлари билан қатнашишдан иборат эди, холос. Вилоят ҳокимлари ҳам ўз бошқарув тизимида, ҳарбий кучларига эга эди.

Аштархонийлар даврида ҳарбий ва маъмурий амалдорлар катта ҳуқуқларга эга эди. Улар билан бир қаторда йирик дин пешволари - хожалар ва диний мансаб эгалари - шайхулисом, қози калон, садр ва бошқаларнинг аҳамияти ҳам катта бўлган. Давлат бошқарувида Жўйбор хожаларининг мавқеи бу даврда ҳам юқори бўлиб, асосий диний мансабдорлар улар ичидан тайинланар эди.

Маъмурий тузилиши. Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳудуди кескин қисқариб кетди. XVII аср бошларига тегишли манбаларда хонликка бўйсунувчи олти вилояти, Бухоро, Самарқанд, Сағараж, Ўратепа, Шаҳрисабз ва Ғузор вилоятлари тилга олинади холос. Кейинчалик Имомқулихон томонидан Ҳисор, Тошкент, Туркистон, Фарғона, Балх вилоятлари қайта бўйсундирилган бўлсада, Хуросондаги бир неча йирик вилоятлар (Ҳирот ва бошқа ҳудудлар) ва Хоразм бутунлай Бухоро хонлиги таркибидан чиқди. Хонликка бўйсунувчи вилоятлар ўртасидаги аниқ маъмурий чегаралар ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Кўпгина вилоятлар, хусусан, Ҳисор, Шаҳрисабз амалда ярим мустақил бошқарилиб, Бухорога номигагина тобе ҳисобланарди. Вилоятлар худди шайбонийлар давридагидек туманларга ва бошқа маъмурий бирликларга бўлинган.

Ижтимоий тизим. Бу даврда шайбонийлар давридагидек ижтимоий табақалар сақланиб қолган бўлса-да, уларнинг мавқеида ўзгаришлар кўзга ташланади. Расман олий табақа ҳисобланган хон ва йирик сарой амалдорлари кўп ҳолларда ҳарбий-маъмурий мансабдорлар, вилоят ҳокимлари, йирик қабила бошлиқлари фикри билан ҳисоблашишга мажбур

бўлиб, бу уларнинг ижтимоий аҳволини деярли тенглаштириб қўярди. Бу даврда Жўйбор хўжаларининг авлодлари бўлган уламолар ва бошқа диний амалдорларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи янада ошди. Асосий солиқ тўловчи бўлган ижтимоий табақа - раиятнинг аҳволи оғирлашиб борди. Бу даврда ижтимоий пиллапоянинг энг пастида турган қулларнинг, айниқса, сарой хизматчи қулларининг мавқеи ошиши учун имкониятлар кенгайди. Хонга ва бошқа йирик сарой амалдорларига тегишли бўлган қуллар, баъзи ҳолларда ўз салоҳияти билан саройдаги йирик амалдорлар қаторидан ўрин олишга ҳам муваффақ бўлган. Кўпгина хонларнинг шахсий қўриқчилари қуллардан иборат бўлиб, бу уларнинг саройдаги мавқеини ошириб турарди.

Харбий соҳа. Аштархонийлар даврида ўзаро урушлар, ташқи кучлар ҳужуми (кўчманчи қозоқлар, Хива хонлиги, Эрон шоҳларининг босқинчилик юришлари) одатий бир ҳолга айланиб қолган бўлсада, мамлакатда ҳарбий соҳада жиддий ўзгаришлар, ислохотлар олиб борилмади. Ўз даври учун замонавий бўлган ҳарбий қурол-яроғлар, замбараклар билан қўшиннинг таъминланиши ўта ёмон аҳволда эди.

Қўшин тузилиши, жанг олиб бориш услубида шайбонийлар даврига хос ҳарбий тартиб-қоидалар сақланиб қолинди. Лекин ўз самарадорлигини тобора йўқотиб бораётган бу ўрта аср ҳарбий жанг тартибларини ҳам аштархонийлар қўшини етарли ўзлаштира олмаганлигини кўрамиз. Мамлакатдаги ички низоларга, сепаратик кучларга, ташқи душманлар ҳужумига тўсик қўя оладиган доимий қудратли ҳарбий қўшиннинг барпо этилмаганлиги, қўшин таркибига урушлар пайтида оддий фуқароларнинг кенг жалб этилиши, уюшган марказий ҳарбий қўмондонликнинг йўқлиги ва бошқа сиёсий-иқтисодий сабаблар туфайли Аштархонийлар даврида Бухоро хонлиги ҳарбий жиҳатдан ўта заифлашиб кетди. Натижада, хонлик ҳудуди қисқариб борди. Шайбонийлар даврида Бухоро таркибига кирган вилоятлар, катта ҳудудлар қўлдан бой берилди. Фақат Имомқулихон давридагина қўшиннинг жанговар қобилиятини оширишга бирмунча эришилди ҳолос.

Иқтисод. Аштархонийлар даврига хос бўлган ўзаро урушлар, сиёсий тарқоқлик, солиқларнинг мутассил ошиб бориши мамлакат иқтисодини, хусусан, унинг етакчи тармоғи

бўлган кишлок ҳўжалигини инқирозли аҳволга солиб қўйди. Айниқса, ички низолар ва ташқи хужумлар авж олган йилларда деҳқончиликнинг издан чиқиши, суғориш иншоотларининг, экин майдонларининг қаровсиз қолиши ва натижада деҳқончиликдан олинадиган ҳосилнинг кескин камайиши, нарх-навонинг ошиб кетишига сабаб бўлди.

Бу давр деҳқончилигида ўрта асрларга ҳос ер эғалиги, иқтисодий муносабатлар тўлалигича сақланиб қолинди. Ҳосилдор яхши ерлар олдинги даврлардагидек хон ва унинг хонадонига тегишли эди. Анъанавий равишда Мулки султоний деб аталадиган бу ерлардан олинадиган даромад хон ва унинг хонадонининг шахсий бойлиги ҳисобланарди. Ҳарбий - маъмурий ва диний амалдорларга тегишли бўлган ва суюрғол иқтоъ, танҳо шаклдаги хусусий ерлар ҳам ер эғалигининг муҳим қўриниши сифатида сақланиб қолинди. Бу даврда вақф ерлар ҳажми ҳам муттасил оширилиб, диний амалдорларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеи ошиб борганлигидан далолат берди.

Давлат ерларида ҳам, вақф ва хусусий ер мулкларида ҳам асосан ерсиз камбағал деҳқонлар ижара ҳисобига меҳнат қилганлар. Лекин асосий маҳсулот етиштирувчи бундай кишиларнинг моддий аҳволи оғирлигича қолди.

Аштархонийлар даврида суғориладиган ерларда Ўрта Осиё минтақаси учун анъанавий бўлган буғдой, арпа, жўхори, ловия, мош, шоли, пахта, сабзавот ва полиз экинлари, дашт ва тоғ олди худудларидаги лалми ерларда буғдой, арпа, кунжут, тарвуз, қовун ва бошқалар экилиб, деҳқончилик қилинган. Манбаларда қайд этилишича, ўзаро урушлар деҳқончилик тараққиётини бир мунча орқага суриб турган бўлсада, тинчлик даврларида ерлардан анча юқори ҳосил олинган. Деҳқончилик маҳсулотлари ички талабини тўла қондириб, ташқи бозорга ҳам чиқарилган. Бу мамлакат иқтисодининг бутунлай инқирозга тушиб қолишидан сақлаб турган асосий омиллардан бири эди.

Чорвачилик аштархонийлар даврида ҳам кишлок ҳўжалигининг етакчи тармоғи сифатида катта аҳамиятга эга эди. Хон ва йирик сарой амалдорлари, дин пешволари, қабила бошлиқлари, йирик чорвадор бойларга тегишли катта яйловлардаги сурувларда минг-минглаб қўйлар, подалар, йилқилар,

туялар боқиларди. Ўтроқ деҳқончилик туманларида анъанавий уй чорвачилиги ривожланди. Йирик шохли уй ҳайвонлари(сигир, ҳўкиз)дан деҳқончиликда ер ҳайдашда (омоч тортишда) асосий восита сифатида фойдаланиш давом этди. Чорвачилик ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган қўйлар, йирик шохли ҳайвонлар, қорабайир отлар, икки ўрқачли туялар ҳамда жун, тери ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган асосий тармоқ сифатида ҳам бу даврда ўз мавқеини сақлаб қолди.

Хунармандчилик. Хунармандчиликнинг асосий марказлари шаҳарлар бўлиб қолган бўлса-да, ўзаро иқтисодий муносабатларнинг заифлашиши ва натурал ҳўжаликнинг ривожланиши сабабли, энг керакли хунармандчилик маҳсулотларини етиштириш кўпгина йирик қишлоқларда ҳам ривожлана бошлади. Мамлакатнинг хунармандчилик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи асосан маҳаллий хунармандлар маҳсулотлари ҳисобига қондириларди. Бу даврда тўқимачилик ва у билан боғлиқ хунармандчилик турлари (ип йигириш, газламалар тайёрлаш, тайёр кийимлар тикиш ва бошқалар) ривожланишда давом этиб, бу соҳа бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек хунармандчиликнинг етакчи тармоғи бўлиб қолди. Хунармандчиликнинг энг ривожланган тармоқларидан бири бўлган қўлолчилик хонликнинг барча йирик шаҳарларида, кўпгина қишлоқларида мавжуд бўлиб, унинг ривожиди бутун Ўрта Осиёга хос анъаналар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам яққол кўзга ташланади. Асосан икки тоифа(косагарлар ва кўзагарлар)га бўлинган қўлолларнинг маҳсулотларига ички бозорда талабнинг юқорилиги, хом ашё манбаи бўлган соғ тупроқнинг кўп жойларда мавжудлиги соҳанинг тараққиётига сабаб бўлди.

Металл ва ёғочга ишлов бериш, ёғоч ва ганч ўймакорлигида ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилиши билан бирга кўпгина ўзига хосликлар кўзга ташланади.

Умуман олганда, Аштархонийлар даври хунармандчилигида асрдан-асрга ўтиб келаётган етакчи анъаналар сақланиб, ривожлантирилиши билан бирга маҳаллий (локал) хусусиятларнинг ҳам таъсири ошиб борганлигини кўрамиз.

Савдо-сотиқ. Мамлакат иқтисодий ҳаётида савдо-сотиқнинг ўрни ва аҳамияти, ҳатто ўзаро урушлар кучайган даврда

ҳам бир қадар сақланиб қолди. Асосий савдо марказлари сифатида Бухоро, Самарқанд, Қарши, Тошкент, Балх ва бошқа йирик шаҳарларнинг мавқеи ошиб борди. Хонликда деҳқончиликдан, чорвачилик ва ҳунармандчиликдан олинадиган маҳсулотларнинг турли-туманлиги ички савдонинг ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Шаҳарларда деҳқончилик ва чорвачилик туманларидан келтириладиган маҳсулотлар (ғалла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари, хом ашёлар - тери, жун)га талаб юқори бўлса, шаҳарлик ҳунармандларнинг маҳсулотлари (кишлоқ хўжалигида ишлатиладиган меҳнат қуроллари, рўзгор буюмлар, сопол идишлар, турли хил асбоблар)га деҳқон ва чорвадор аҳолида талаб катта эди.

Бу даврда ташқи савдо алоқалари ривожланди. Хусусан, Россиянинг турли савдо шаҳарлари, (Астрахан, Оренбург, Сибирдаги шаҳарлар), Ҳиндистон, Эрон, Кошғар, Туркия билан савдо сотик олиб борилди. Ташқи бозорга асосан турли кишлоқ хўжалик маҳсулотлари чиқариларди. Бу даврда пахта, тери, жун, турли матоларнинг асосий ҳаридори сифатида Россия катта аҳамиятга эга бўла бошлади. Россияга, шунингдек, Ҳиндистонда тайёрланадиган маҳсулотларни олиб боришда ҳам Ўрта Осиёлик савдогарлар муҳим роль ўйнар эдилар. Россияда Ўрта Осиёдан олиб келинадиган маҳсулотларга талаб анча катталиги боис, Бухоролик савдогарлар бу ерда кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Манбаларда таъкидланишича, Бухоролик савдогарларнинг Сибир шаҳарларида доимий фаолият кўрсатувчи ўз савдо расталари бўлиб, улар бу шаҳарларда нафақат савдогар, балки билимдон ва ўқимишли кишилар сифатида ҳам катта мавқега эга бўлишган.

Бухоро хонлиги билан Хива хонлиги ўртасида гарчи ўзаро низолар бўлиб турганлигига қарамасдан икки ўртадаги иқтисодий савдо алоқалари тўхтаб қолмаганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Ташқи савдо катта фойда келтирганлиги сабабли, хон ва унинг яқинлари, сарой амалдорлари, дин пешволари, вилоят ҳокимлари ҳамда бошқа турли ҳарбий - маъмурий амалдорлар ҳам унда фаол иштирок этишган. Улар ўз савдо қарвонларини чет элларга ишончли кишилар бошчилигида жўнатиб туришган ва катта фойда олишган.

Солиқлар. Аштархоний ҳукмдорлар даврида давлат

хазиначини бойитишнинг ягона усули халқдан солиқларни кўпроқ йиғиб олиш деб ҳисобланилганлиги сабабли ҳам солиқлар сони ва миқдори ҳаддан ошириб юбориларди. Масалан, Субхонкулихон даврида 7 йиллик солиқларни бир йилда йиғиш ҳақида фармон эълон қилинган эди. Бу аҳолининг янада камбағаллашувига, ерларнинг қаровсиз бўлиб қолишига, деҳқончиликнинг инқирозига, нархларнинг ошиб кетишига олиб келди.

Бу даврда хонликдаги анъанавий бўлган хирож, закот, ихрожат, бож каби солиқлардан ташқари жуда кўплаб катта-кичик солиқлар жорий этилди. Улар асосан ўзаро низолар туфайли тез хувиллаб қоладиган хазинани тўлдиришга, қўшинлар таъминотига, хон ва сарой аъёнлари харажатларини қоплашга сарфланарди. Асосий солиқ тўловчи аҳоли раият - деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар, чорвадорлар эди. Турли солиқлардан ташқари кишлок ва шаҳар аҳолиси турли ишлар (каналлар қазиш, ариқларни тозалаш, қурилиш ишлари ва бошқалар)га мажбуран жалб этиларди. Бундан ташқари, мазкур тадбирлар учун сарфланадиган харажатлар аҳолидан турли йўллар билан ундириб олинарди. Мамлакат фуқаролари бўлмаган савдогарлардан олинадиган солиқлар (бож) деярли ўзгаришсиз бўлиб, кўпинча уларнинг миқдори сиёсий муносабатларга ҳам боғлиқ эди.

Илм-фан. Маданият. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддият маданий ҳаётга салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатда диндорлар мавқеининг ошиб бориши ва уларнинг давлат ишларига аралашувининг кучайиши аниқ фанлар (хандаса, риёзиёт, тиббиёт астрономия) соҳасида ўрта асрларда эришилган ютуқларининг аста-секин унутилишига, дунёни, жамият тараққиётини тушунтиришда фақат илоҳий дунёқарашнинг ҳукмронлиги ўрнатилишига олиб келди. Бу ўз навбатида диний ақидапарастликка, миллий бикиқликка, ижтимоий фикрнинг ва дунёвий тараққиётнинг бўғилишига сабаб бўлди. Натижада илм-фан, маданият бешиги бўлган Мовароуннаҳр Аштархонийлар даврида сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қолоқ бир ўлкага айланди.

XVII асрда Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150га яқин мадрасалар фаолият кўрсатган

бўлса-да, улардаги таълим тизими замон тараққиётини белгилаб берадиган билимларни беришда ожиз эди. Гарчи бу даврда ҳам риёзиёт, (математика), хандаса химия, астрономия соҳида иш олиб борган (Мулло Турсун Фаризий), фалсафа ва мантиқ каби илмлар билан шуғулланган (Мулла Юсуф Қорабоғий) кишилар бўлган бўлса-да, бу соҳаларда ҳатто ўрта асрлардаги ютуқлар даражасига ета оладиган асарлар яратилмади. Лекин шу билан бирга маданий ҳаётни бутунлай йўққа чиқариш ҳам мумкин эмас. Аштархонийлар даврида тиббиётда Шарқ халқларига хос анъаналар, халқ табobati ўз замонасига мос равишда ривожланишда давом этди. Бухорода Субхонқулихон даврида тиббиётга ихтисослашган мадраса ва шифохона фаолият кўрсатган бўлиб, бу ерларда бу соҳага оид билимлар ўқитилиши билан бирга, беморларни даволаш ишлари ҳам олиб борилганлиги маълум. Шунингдек, бу даврда тарих, адабиёт каби ижтимоий фанлар фаолиятида ҳам ривожланиш давом эттирилди.

Тарихнавислик. Бу даврда ўрта аср анъанавий тарихнавислиги давом эттирилиб, кўпгина тарихий адабиётлар яратилди. Улар ичида Маҳмуд ибн Валининг XVI аср охири - XVII аср бошларидаги Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихига оид “Баҳр ал асрор” асари, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг Балх ҳокими Муқимхонга атаб ёзилган “Тарихи Муқимхоний” асари, хожа Самандар Термизийнинг ўрта аср мусулмон бадий-тарихий адабиётида нодир ҳисобланган “Дастур ал-мулук” асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Тухфат ул-хоний (Бу асарнинг иккинчи қисми Саидо Насафий томонидан ёзиб тугалланган), Абдурахмон Давлат(Толё)нинг “Тарихи Абулфайзхон” каби тарихий асарларни айтиб ўтиш мумкин. Бу асарларда хон ҳокимиятини, шахсини улуғлаш билан бирга жамиятдаги инқирозли ҳодисалар ўзаро урушларнинг натижаси эканлиги тўғри англаниб, бунга барҳам беришнинг асосий чораси марказий ҳокимиятни адолатли бошқаришда деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Ушбу тарихий асарларда мусулмон оламида кенг тарқалган афсоналар, ривоятлар, шеърӣй ва насрий шаклдаги ҳикматли сўзлар, Куръон оятлари ва диний китоблардан парчалар тарихий воқеаликка ўта маҳорат билан бирлаштирилиб юбо-

рилганлигини кўрамиз. Бу аштархонийлар даври тарихшунослигида ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилганлигини кўрсатадиган муҳим белгидир.

Адабий ҳаёт. Аштархоний ҳукмдорлар ўз мавқеини мустаҳкамлашда суз усталари нуфуздан фойдаланишга интилиб, уларга ҳомийлик қилардилар. Адабиёт айниқса, Субхонқулихон даврида анча ривожланди. Хоннинг ўзи ҳам “Нишоний” таҳаллуси билан шеърлар ёзганлиги маълум. Бу даврда ижод қилган шоирлар ичида Турди Фароғий (VII аср) фаолиятини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекларнинг Юз уруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида анча нуфузга эга бўлиб сарой доираларига яқин турган бўлса, Субхонқулихондан анча зулм кўради ва хонга қарши кўтарилган кўзғолонда ҳам иштирок этади. Ундан 400 мисрадан ортиқроқ шеърлар бизгача етиб келган бўлиб, уларда меҳнаткаш халқ аҳволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тотувликка, тинчликка чорловчи ғоялар етакчи ўрин тутди. Турди Фароғий айниқса “Тор кўнгуллик беклар”, “Субхонқулихон ва унинг амир амалдорлари ҳақида ҳажв” каби шеърлари билан машҳурдир.

Бу даврда ижод қилган шоирларнинг кўпчилиги ночор аҳволда яшаб, ўз меҳнатлари билан кун кечирганлар. Улар ижодида ҳалол меҳнат билан ҳаёт кечиришни тарғиб қилувчи нақшбандия тариқатининг таъсирини ҳам кўрамиз. Масалан Бухорода мадрасани тугатиб шу ерда яшаб қолган Қаршилик шоир Сайидо Насафий тикувчилик қилиб кун кечирган. Унинг ижодида турли ҳунаромандлар меҳнатини улуғлаш етакчи ўринда туради. Насафийдан мажозий услубда ёзилган “Баҳориёт” асари ва қўлаб шеърлари бизгача етиб келган. Бутун умр қашшоқликда ҳаёт кечирган бу шоир аштархонийлар даврида Мовароуннаҳр вайрон бўлган қишлоқ ҳолига келиб қолганлигини ачиниб ёзган эди.

XVII асрда Самарқандда кўпгина шоирларни бирлаштирган адабий мактаб вужудга келди. Унинг вакиллари ижодида ҳам ҳалол меҳнатни улуғлаш, зулмни қоралаш ва шарқ шеъриятига хос бошқа ғоялар етакчи ўрин тутди. Самарқандлик бу ижодкорлар ичида атторлик билан шуғулланган Ғофур Самарқандийни, темирчи Масихони, этикдўзлик билан ҳаёт кечирган Манзур Самарқандийни, зардўзлик касби

билан шуғулланган Фитрат Самарқандийни ва бошқаларни адабиёт, хусусан, шеърят ривожига бирмунча ҳисса қўшган ижодкорлар сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Самарқандлик яна бир шоир Мухаммад Вали Самарқандий томонидан яратилган 200га яқин ижодкорнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот берувчи “Музаққир ул-асҳоб” (1692) асари шу давр маҳсулидир. Бу мажмуадаги маълумотлар XVII аср адабий ҳаёти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар адабиёт ривожига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Бу даврда Сўфи Оллоёр ва Машраб каби буюк ижодкорларнинг ижодий фаолиятлари жамиятнинг ҳаётида адолат устунлик қилиши учун курашнинг ўзига хос ифодасидир.

Меъморилик. Аштархонийлар даври ҳам хонликда кўплаб мачит ва мадрасалар, бозорлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, работлар, ҳаммомлар, сардоби ва бошқалар барпо этилди. Бинолар, анъанавий равишда хон ва сарой амалдорлари, қабила бошлиқлари, йирик бойлар, уламолар маблағлари ҳисобига қуриларди. Улар ичида Бухорода Абдуллазизхон томонидан барпо этилган мадрасани алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Бу мадраса ўз тузилиши билан ўрта асрлардаги Мовароуннахрда қурилган мадрасалардан фарқ қилмаса-да, лекин ундаги мрамар тахтачалар, кимматбаҳо кошин безаклар, нафис ганчли гумбазлар бу давр меъморичилигида ҳам етакчи анъаналар сақланиб қолганлигидан далолат беради.

Бухоронинг энг бадавлат кишилардан бўлган Нодир девонбеги томонидан Бухорода масжид-мадрасадан иборат меъморий мажмуа - Лаби Ҳовуз барпо этилди.

Самарқандда ҳам XVII аср охирида бир қанча олий сифатли бинолар барпо этилган. Шулар ичида ҳозирги пайтда ҳам шаҳар кўркига кўрк қўшиб турган, Регистон майдонида қурилган Шердор ва Тиллақори мадрасаларини айтиб ўтиш керак. Самарқанднинг йирик бойларидан бўлган Ялангтўшбий маблағига қурилган бу иншоотларнинг бири - Шердор мадрасаси (1661 й.) Улугбек мадрасаси (XV аср) рўпарасида барпо этилган бўлиб, улар ўз тузилишлари билан бир-бирига ўхшаб кетади. Мадраса пештоқида чиқиб келаётган куюш ва ўлжага интилаётган иккита шер тасвирланган. Мадрасанинг

номланиши шу шерлар тасвирига боғлиқ бўлиб, мутахассисларнинг фикрича бундай шерлар тасвири Шаҳрисабзда Амир Темур қурдирган машҳур Оқсарой биноси пештокида ҳам бўлган. Бу мадрасанинг нақш ва безакларида ҳам қадим шарк меъморий анъаналари қўзга ташланиб туради.

Ялангтушбий қурдирган Тиллақори мадрасаси ҳам XVII аср меъморчилигининг нодир намунасидир. Бу бино безатилишига жуда қўп олтин ишлатилганлиги учун у “Тиллақори” (“Олтин қадалган”) деб аталган. Бу мадраса жума масжиди вазифасини ҳам бажарган. Ялангтушбий қурдирган бу икки мадраса Самарқандда Регистон майдонининг яхлит ансамбл бўлиб шаклланишига олиб келди.

Аштархонийлар даврида, шунингдек, Самарқанд атрофидаги Хожа Аҳрор қабри олдида мадраса ва Намозгоҳ, Самарқанд ва Бухоро йўлида бир нечта работлар барпо этилган.

Хонликнинг қўпгина бошқа шаҳарларида ҳам йирик қурилишлар олиб борилгани маълум, хусусан, Қаршида XVIII аср бошларида 2 та иншоот - Шермуҳаммадбий ва Хўжа Қўрбонбий мадрасалари, Шаҳрисабз воҳасида Хўжа Илим кон меъморий мажмуаси (XVII-XVIII) барпо этилди.

Аштархонийлар даврида савдо-сотик билан боғлиқ иншоатлар қурилиши ҳам анча ривожланди. Маҳаллий бойлар, амалдорларнинг хусусий маблағлари ҳисобига барпо этилган қўплаб карвонсаройлар, работлар, карвон йўллари бўйидаги сардобалар буни кўрсатиб турибди. Масалан, Саройда дастурхончи лавозимини эгаллаб турган Зокирбий ўз маблағидан Бухоро - Қарши савдо йўлида катта работ қурдирган бўлса, хонликдаги энг йирик бойлардан бўлган Нодир Девонбеги томонидан Бухоро-Самарқанд савдо йўли бўйида ҳашаматли работ барпо этилади. Бу бинолардан ташқари хонликнинг бошқа шаҳарларида, қишлоқларида қўплаб масжидлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий фойдали бинолар қурилдики, бу ўзаро низоларга, мураккаб сиёсий вазиятга қарамадан Мовароуннаҳр меъморчилигида етакчи анъаналар давом эттирилганлигини кўрсатиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда Аштархонийлар даври (1601-1756) Мовароуннаҳрда ўзаро сиёсий қелишмовчиликлар, марказий ҳокимиятнинг заифлашиб бориши билан характерланса-да,

иктисодий ҳаётда, маданиятнинг баъзи соҳалари (меъморчилик, тарихнавислик, адабиёт)да ижобий силжишлар ҳам кўзга ташланади Бу ҳар қандай оғир вазиятда ҳам меҳнаткаш халқимизнинг бунёдкорлик, яратувчанлик хислатларини намоён қила олганлигидан далолатдир.

Аштархонийлар сулоласи ҳукмдорлари

1. Боки Муҳаммад - 1601 - 1606 йй.
2. Вали Муҳаммад - 1606 - 1611 йй.
3. Имомқулихон - 1611 - 1642 йй.
4. Нодир Муҳаммадхон - 1642 - 1645 йй.
5. Абдулазизхон - 1645 - 1681 йй.
6. Субхонқулихон - 1681 - 1701 йй.
7. Убайдуллахон - 1702 - 1711 йй.
8. Абулфайзхон - 1711 - 1747 йй.
9. Абдулмумин - 1747 - 1751 йй.
10. Убайдуллоҳ II - 1751 - 1753 йй.
11. Шерғози - 1754 - 1756 йй.

Бухоро амирлиги

Бухоро хонлигида XVIII асрнинг ўрталарида юз берган сиёсий воқеалар ўзбекларнинг манғит уруғи вакилларини ҳокимият тепасига олиб чиқди. Ҳукмрон сулола алмашуви давлатнинг сиёсий мақомида ҳам ўзгариш бўлишига олиб келди. Янги ҳукмдорлар ҳокимиятни расман “Амир” унвони билан бошқара бошладилар ва бу давлат Бухоро амирлиги номи билан тарихда қолди.

Манбалар. Бухоро амирлиги тарихига оид ёзма манбалар ичида “Қушбеги архиви” ҳужжатлари, маҳаллий тилларда, шунингдек, рус ва бошқа Европа тилларида ёзилган тарихий асарлар муҳим ўрин тутadi. Маҳаллий тарихчилар асарлари ичида “Тарихи салотини манғития”, “Тухфаи шоҳий”, “Дастони амирони манғит”, “Тарихи амири Ҳайдар”, “Гулшан ал-мулук”, “Рисолаи мухтасари аз тарихи салотини хонадони манғития” (“Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола”) каби бир қанча асарларни айтиб ўтиш

мумкин. Уларнинг баъзилари рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган.

Бу давр тарихига оид рус манбалари ичида 1820 йилда Бухорода бўлган Е.К.Мейендорфнинг “Оренбургдан Бухорога саёҳат” асарини, 1833 йили Бухорода татар мулласи Мирзо Жаъфар номи билан 4 ой яшаган П.И.Демезоннинг “Бухоро хонлиги ҳақида қайдлар” асарини, 1841 йилда амирликка Бутенов элчилик миссияси таркибида ташриф буюрган ориенталист Н.Ханиковнинг “Бухоро хонлигининг таърифи” асарини айтиб ўтиш мумкин. Ўрта Осиё Руслар томонидан истило этилгандан сўнг Бухоро тарихига бағишланган рус тилидаги манбалар сони янада ортиб кетди.

Бухорода XIX асрнинг 1-ярмида бўлган инглиз жосуслик хизмати ходимлари Мир Иззатулло ва А.Борнс, шунингдек, А.Вамберининг асарларида ҳам Бухоро амирлиги тарихига оид муҳим маълумотлар бор.

Сиёсий тарихи. Ўзаро низолар ва ташқи душманлар ҳужуми туфайли тобора заифлашиб бораётган, марказий давлат ҳокимият бошқаруви қарахт ҳолга келиб қолган аштархонийлар даврида катта сиёсий нуфузга эга бўлган ўзбекларнинг манғит уруғи бийлари аста-секин давлат бошқарувида муҳим ўринларни эгаллай бошладилар. Нодиршоҳнинг истилочилик юришлари бу сиёсий ўзгаришларни бирмунча тезлаштирди. Абулфайзхоннинг ўлими(1747)дан сўнг тахтга то 1756 йилгача унинг авлодлари ўтказилган бўлса-да, амалда ҳокимият манғитлар сулоласи вакили Муҳаммад Раҳим қўлида эди. У ўз ҳукмронлигининг дастлабки давридаёқ марказий Давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришди. Мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг яхшиланишидан манфаатдор бўлган кучлар: йирик ер эгалари, савдогарлар, уламою фузалолар унинг бу интилишларини қўллаб-қувватладилар. Ишни аввало сарой амалдорларини ўзгартиришдан, марказий бошқарувни тартибга олишдан бошлаган Муҳаммад Раҳим аста-секин вилоятлар ҳокимлигига ҳам ўзига содиқ одамларни қўйишга киришди. Бунинг учун у сепаратистик кайфият жуда кучли бўлган Шаҳрисабзга 1750-1752 йилларда 4 марта юриш қилиб, бу ердаги муҳим мудрофаа қўрғонлари (Китоб, Сангфуруш, Говмиш, Кушчи)ни эгаллади ва воҳада тўлиқ ўз ҳокимиятини ўрнатди. Ғузор ҳам Бухоро ҳокимиятини тан олди.

Бу ҳукмдор шунингдек, Миёнқол, Нурота, Ургут, Кабодиён, Бойсун каби марказий ҳокимиятни тан олмаётган вилоятларга бир неча бор ҳарбий юришлар қилиб, уларни бўйсундиришга эришди. 1753-1756 йилларда Зарафшон воҳасининг юқори оқими, Жиззах, Зомин яна Бухоро таркибига қўшиб олинди. Бухоро шахрининг мудофаа деворини янада мустаҳкамлаш учун 1752-1753 йилларда эски девор ёнида баланд (2м) мудофаа девори қурилди.

1756 йил декабрь ойида Муҳаммад Раҳимни расман тахтга ўтказиш маросими бўлиб ўтди. Қадимий одатга кўра у ок кигизга солиниб, унинг 4 томонини йирик ўзбек уруғлари (манғит, сарой, кипчоқ, баҳрин) вакиллари кўтариб тахтга ўтказилди. Лекин у Чингиз авлодидан бўлмаганлиги учун “Хон” бўлиб эмас “ноиб” деб эълон қилинди. У тахтга ўтиргач, бир қанча сиёсий-маъмурий ислохотлар ўтказди. Янги ҳукмдорга бу соҳада ёрдам берган қабилалар вакиллари саройдаги олий ва юқори мансабларга ўтказилди. Сўнгги аштархонийлар даврида қисқариб кетган сарой амалдорлари, мансаб-унвонлар сони анча ошди. Исёнкор шахрисабзликлар кучини сусайтириш учун илгари Шаҳрисабз вилоятига тегишли Яккабоғ тумани алоҳида беклик деб эълон қилиниб, Имомқули парвоначи Яккабоғ ҳокими этиб тайинланади. Расмий равишда ҳам тахтни эгаллаган Муҳаммад Раҳим Шарқий Бухорога: Ҳисор, Денов, Душанбе, Термиз, Бойсунга қарши янги ҳарбий юришларни амалга оширди ва бу ерларни ҳам ўзига бўйсундирди. Хоразмдаги сиёсий низолардан фойдаланиб, Хива тахтига ҳам ўз одамларини ўтказишга эришди.

Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олган ғайратли Муҳаммад Раҳимни Бухоронинг қонуний ҳукмдори эканлигини тан олишиб, Қўқон, Тошкент, Марв, Балх ва Қундуз бекликларидан расмий элчилар ташриф буюришди.

Муҳаммад Раҳимнинг вафотидан сўнг, Бухоро тахтига унинг тоғаси, Миёнқол ҳокими Дониёлбий манғит (1759-1784) ўтирди. Унинг ҳукмронлиги даврида (1759-1784) “Бухорода давлат ва дин ишларида бузуқлик кўпайди” (Аҳмад Дониш). Бу марказий ҳокимиятта қарши чиқишларда кўринади. Айниқса, турли ўзбек қабилалар ва уруғлар ўртасида низолар, сиёсий бирликнинг йўқлиги, марказий бошқарувнинг давлат-

чиликдаги аҳамияти тушуниб етилмаганлигини манғитлар давридаги ўзаро урушлар тасдиқлаб турибди.

Дониёлбий тахтга ўтирган дастлабки йиллардаёқ марказий ҳокимиятга қарши чиқиш мамлакатнинг ҳамма ерида кенг ёйилди. Юз, Кенагас, Бургут, Баҳрин, Сарой ва бошқа йирик ўзбек уруғларининг амирлари бирлашиб катта қўшин билан Бухорога юриш қилдилар. Томонлар орасидаги музокаралар самарасиз тугагандан сўнг, марказий ҳокимиятнинг кучайишидан манфаатдор бўлган савдогарлар, ҳунармандлар ва шаҳар аҳолисининг қўллаб-қувватлаши туфайли қўзғолончилар тор-мор этилди, унинг бошида турганлар тугилиб, қатл этилди.

Лекин мамлакатдаги сиёсий вазият яхшиланмади. Мамлакатнинг шарқий қисмида ҳам Бухородаги марказий ҳокимиятга қарши қўзғолонлар кўтарилди. Айниқса, 1771 йилда Шаҳрисабз ва Ғузорда кўтарилган қўзғолон давлат асосларини жиддий ларзага солди. Бухородан давлат тўнтариши қилишга уринганлиги учун қувилган Норбўтабий ўзининг Қаршилиқ навкарлари билан Қўзғолончилар сафига қўшилганлиги вазиятни янада кескинлаштирди. Бу қўзғолонни катта куч сарфлаб бостиришга муваффақ бўлган Дониёлбий қўзғолончилар раҳбарларини тутиб қатл эттирди.

Мамлакатда ғалаёнларнинг деярли тўхтовсиз равишда кўтарилиб туриши марказий ҳокимиятнинг обрўсини, қудратини тушириб юборди. Иқтисодий вазият ҳам ночор аҳволга келиб қолди. 1784 йилда Бухорода бошланган қўзғолон тахтга янги ҳукмдорни олиб келди. Қўзғолон бостирилган бўлса-да, тахтдан воз кечиш пайти келганлигини англаган Дониёлбий вазият тақозасига кўра, 1785 йилда ҳокимиятни ўғли Шохмуродга топширади.

Шохмурод Бухоро давлати тарихида ўз ўрнига эга бўлган ҳукмдорлардан саналади. У манғитлар сулоласи ҳукмдорлари ичида биринчи бўлиб, “амир” унвони билан давлатни бошқарди. Шундан сўнг бу давлат Бухоро амирлиги деб атала бошланди. Тарихда “Амири маъсум” (“Бегуноҳ амир”) номи билан қолган Шохмуроднинг ҳукмронлиги йиллари (1785-1800) Бухорода марказий ҳокимиятнинг нисбатан мустаҳкамланиш даври бўлди. Марказий давлат бошқарувини тиклаш учун Шохмурод ҳам ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилла-

рида мамлакатдаги сепаратистик кучларга қарши қаттиқ кураш олиб боришга мажбур бўлди. Одатда ҳукмдор алмашган пайтда юз берадиган ғалаёнлар туфайли Бухорога бўйсуннишдан бош тортган Кармана, Шаҳрисабз, Хужанд ва бошқа шаҳарларга катта қўшин билан ҳарбий юришлар уюштириб, бу ерларни қайта эгаллади ва улар унинг вафотигача Бухоро таркибида қолди. У нафақат сиёсий вазиятни яхшилашга эришди, балки бир қатор маъмурий, иқтисодий-маданий тадбирларни амалга оширди. Саройда камтарона, дарвишларга хос ҳаёт кечирган, ислом ақидаларига катта эътиқод қўйган бу ҳукмдор Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидаги, Амударё бўйларидаги суғориш тизимларини қайта тиклади, янги ижтимоий-фойдали иншоотлар, кўприклар, йўллар барпо эттирди.

Амир Шохмурод томонидан ўтказилган молия, суд, маъмурий ва ҳарбий соҳалардаги ислохотлар натижасида мамлакатда сиёсий-иқтисодий юксалиш кўзга ташланади. Солиқларининг тартибга солиниши, суд ишларидаги ноҳақликларга чек қўйилиши, маҳаллий амалдорлар фаолияти устидан назорат ўрнатилиши савдо-сотиқ ва ҳунармандчиликнинг, кишлоқ хўжалигининг юксалишига шароит яратди.

Амир Шохмурод ўғли Амир Ҳайдарни манғитларнинг ота мерос мулки ҳисобланган ва амирликда катта нуфузга эга бўлиб бораётган Қарши шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади. Шундан сўнг Бухоро тахти ворисларининг Қаршида ҳокимлик қилиши одат тусини олди.

Шохмуроднинг вафотидан сўнг тахтга ўтирган Амир Ҳайдар отаси бошлаган сиёсатини изчиллик билан давом эттира олмади. Унинг амирлиги даврида (1800-1826) мамлакатда сиёсий вазиятда кескинлик сакланиб қолди. У Бухорога бўйсуннишдан бош тортган Шаҳрисабз, Ургут бекликларига, Миёнқолга қарши жанглар олиб боришга мажбур бўлди. Ҳарбий куч самара бермаган вазиятларда келишувчанлик йўлини тутди. Хусусан, бўйсунмаган Шаҳрисабз маҳаллий ҳоким Дониёр валломага мулк сифатида тақдим этилди ва Шаҳрисабз воҳаси то 1858 йилгача деярли мустақил равишда бошқарилди. Ўратепа беклиги ҳам бўйсундирилди ва амирлик ҳудуди анча кенгайтирилди. Бухорога тобе бўлган Марвда

кўтарилган туркманлар кўзғолонини, айниқса, 1821-1826 йилларда Миёнқолда бўлиб ўтган кўзғолонни бостириш учун амир Ҳайдар катта куч сарфлашга мажбур бўлди.

Бу даврда қўшни хонликлар билан муносабатлар анча кескинлашди. Хива хони қўшинларининг Бухоро сарҳадларига уюштириб турадиган талончилик ҳужумлари давом этди. Лекин уларга қарши оддий халқ кўмагида қаттиқ зарба берилди ва мамлакатдан қувиб чиқарилди.

Унинг ҳукмронлиги даврида тобора кучайиб бораётган Қўқон хонлиги билан муносабатлар анча ёмонлашди. Азалдан Бухорога тобе ҳисобланган Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд ва бошқа шаҳарларга қўқонликларнинг тажовузи анча авж олди. Амир Ҳайдар 1807-1810 йилларда Қўқон хони Олимхон билан Тошкент, Ўратепа, Жиззах, Зомин шаҳарлари учун жанглар олиб боришга мажбур бўлди ва бу шаҳарлар бир неча бор қўлдан қўлга ўтиб турди.

Амир Ҳайдар вафотидан кейин тахтни унинг учинчи ўғли Насрулло эгаллади. Ўз акалари (Хусайн, Умар)ни ўлдириб, Бухоро тахтини эгаллаган Амир Насрулло Бухоронинг энг шафқатсиз ва қонхўр ҳукмдор сифатида тарихда қолди. Шу билан бирга у давлат ҳокимиятини бирмунча мустаҳкамлаган, ҳарбий соҳада анча самарали ислохотлар ўтказиб, ўз қўшинининг жанговар ҳолатини оширган, мамлакатнинг ҳудудий яхлитлигини бирмунча тиклаган ҳукмдор эди.

Унинг ҳукмронлиги даври (1826-1860) ҳам ички ва ташқи душманлар билан тўхтовсиз курашлар остида ўтди. Биринчи галда у тахтни эгаллашда ўзига ёрдам берган (яъни унинг ўз акаларининг қотили бўлганлигини билган) кишиларни йўқ қилди. Ўз душманларида қўрқувни кучайтириш, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун Бухорода ҳар куни кўплаб кишиларни қатл эттириб турганлиги учун уни “Қассоб амир” деб ҳам аташарди. Марказий ҳокимиятни тан олмайдиган бўйсунмас маҳаллий ҳукмдорларга қарши у қаттиқ кураш олиб борди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан анча кучли бўлган Шаҳрисабз беклигига қарши олиб борилган урушлар узоқ давом этди. 1832 йилда бошланган бу урушлар 1858 йилда Шаҳрисабз ва Китоб бекларининг бўйсундирилиши билан якунланди. Шаҳрисабз эгалангандан сўнг у маҳаллий ҳукмдор Искандар Валломанинг синглисига уйланади. Бухорода

“Кенагас хоним” номи билан машхур бўлган бу жасур аёл амир Насруллонинг кулоғига симоб кўйиб ўлдиришга уриниб кўрганлиги манбаларда қайд этилган.

Амирликнинг шимолидаги чегара шаҳарлари (Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Жиззах, Зомин) учун қўқонликлар билан бўлган низолар давом этди ва ҳарбий жихатдан анча кучи бўлган Бухоро қўшинлари бу шаҳарларни аста-секин ўзига бўйсундирди. Амир Насрулло 1842 йилда Қўқон шаҳрини ҳам эгаллайди ва Қўқон хони Муҳаммад Алихонни оила аъзолари билан бирга қатл эттиради. Ҳатто истеъдодли шоира Нодирабегимга ҳам шафқат қилинмади. Бунда Насруллохонга Қўқон хонидан норози бўлган баъзи амалдорлар ҳам ёрдам бердилар.

Қўшни Хива хонлиги билан ҳам низоли муносабатлар сақланиб қолинди. Амир Насруллонинг Қўқон юришида эканлигидан фойдаланган хиваликлар Бухоро ҳудудига ҳужум қилганлиги (1843), Хива хонининг Марв туркманларини Бухоро ерларига ҳужум қилишга рағбатлантирганлиги бу икки давлат ўртасидаги муносабатларни характерлайдиган воқеаларга мисол бўлиши мумкин.

Амир Ҳайдар ҳамда амир Насрулло ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё Россия ва Англиянинг сиёсий иқтисодий манфаатлари тўқнаш келган ўлкага айланиб қолди. Бу даврда Ҳиндистонни эгаллаган ва Афғонистонда катта таъсирга эга бўлган Англия Ўрта Осиёнинг қудратли давлати - Бухоро амирлигига ўз вакиллари юбора бошлайди. XIX асрнинг 30-40 йилларида амирликда бир қанча инглиз разведкаси ходимлари: Муркрофт (1824), А.Борнс (1831), Майор Вольф (1843) ҳамда Насруллохон томонидан қатл этилган (1838) полковник Стоддарт ва майор Коннолилар бўлишиб, бу ерда Россияга қарши Бухоро-Хива иттифоқини ташкил қилишга уриниб кўрдилар. Лекин бу уриниш самарасиз яқунланади.

Амир Насрулло даврида чор Россияси қўшинларининг Ўрта Осиё чегараларига яқинлашиши давом эттирилди. Россия ҳукумати ҳам Бухорога ўз таъсирини ўтказишга фаол интилди. Истилочилик юришларига қадар Бухорога 4та йирик рус элчилик миссиясининг ташрифи фикримизнинг далилидир. Бухорода бўлган рус дипломатларига рус махфий хизмати томонидан махсус топшириқлар берилган бўлиб, улар мам-

ва бошқа қўшни ҳудудлар ҳам амирлик таркибига вақтинча киририлган эди.

Пойтахт шаҳар Бухоро ва атрофдаги туманлар амир томонидан бошқарилган. Векликлар ўз навбатида кичик ҳудудий бўлинма - амлақдорликларга бўлинган бўлиб, уларни бошлиғи амлақдор деб аталарди. Давлат маъмурий тузилишидаги энг қуйи бўғини оқсоқол томонидан бошқариладиган қишлоқ жамоалари ҳисобланарди.

Шу тариқа Бухоро амирлиги то рус истилосигача ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон Республикаларининг катта қисмини ўз ичига олган Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди.

Ижтимоий тузум. Манғитлар сулоласи даврида ҳам олдинги даврларга хос ижтимоий табақалар сақланиб қолинди. Уларнинг ижтимоий аҳволида айтарлик ўзгаришлар қўзга ташланмайди. Одатдагидек Олий табақа ҳисобланган Амир ва сарой аёнлари (вазиру-вузаро) ижтимоий жиҳатдан энг катта имтиёзларга эга бўлган табақа эди. Давлат бошқарувида у ёки бу даражада иштирок этадиган ҳарбий-маъмурий амалдорлар (умаро) ҳам нуфузли ижтимоий табақа сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолдилар.

Ўзларини оқсуяклар деб бошқа барча аҳолидан устун қўядиган, Муҳаммад пайғамбар авлодларидан ҳисобланган саидлар ҳамда хожалар (улар ўз авлодлари шажарасига эга бўлишлари шарт эди) бир қатор имтиёзларга эга бўлган табақа бўлиб, улар бошқа ижтимоий табақалардан ажралиб туришарди. Хусусан, ҳар қандай бой-бадавлат киши бу ижтимоий табақага мансуб бўла олмас эди. Агар бошқа ижтимоий табақалар ўртасида қатъий чегара йўқ бўлиб, оддий фуқаро маълум вазиятда амалдорга айланиши мумкин бўлса, лекин бошқа ҳеч қайси ижтимоий табақа вакили бу “оқсуяк” табақадан ўрин ололмасди. Бу олий насаб фақат авлоддан авлодга ўтар эди.

Бу даврда жамият маданий ҳаётига масъул бўлган ижтимоий гуруҳлар: олимлар, шоирлар, мударрислар, талабалар ҳаётида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй бермади. Асосий солиқ тўловчи аҳоли, жамиятдаги барча моддий бойликларни яратувчи ижтимоий табақа - раият (фуқаро) ижтимоий поғонанинг қуйи қисмида қолиб, ижтимоий адолатсизликларнинг

асосий оғирлиги улар зиммасида эди. Бухоро амирлигида кулчилик бу даврда ҳам сақланиб қолинди. Куллар асосан рус, эрон миллатларга мансуб бўлиб, улар ҳарбий талончилик юришлари пайтида қўлга олинарди ва кўпинча туркман ҳамда козоклар томонидан Бухоро бозорида сотилар эди. Манбаларда ҳар бири 40тагача кулга эгалик қилувчи бадавлат бухороликлар борлиги ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Бу кулчиликнинг анча кенг ривожланганлигини кўрсатиб турибди.

Амирликдаги ижтимоий тузим ҳақида фикр юритганда шуни эътиборга олиш керакки, аҳолини табақаларга бўлишда уларнинг қайси миллат ёки уруғга мансублигига ҳам эътибор беришган. Масалан, баъзи манбаларда амирликдаги барча аҳоли қуйидаги табақаларга бўлинган ҳолда келтирилади.

1. Оксуяклар. Уларга Муҳаммад пайғамбар авлодлари ҳисобланган сайдлар ҳамда хожалар кирган.

2. Уруғдорлар. Уларга ўз уруғига эга барча аҳоли, яъни ўзбеклар мансуб бўлган.

3. Шоғирдпеша. Уларга тожиклар, форслар мансуб бўлган.

4. Муллалар. Уларга мадрасани тугатган ва етарли билимга эга бўлган ўқимишли барча кишилар кирган.

Бу табақаларнинг барчаси ўз навбатида сипойи, яъни давлат хизматида бўлган амалдорларга ва фуқароларга бўлинган.

Ҳарбий соҳа. Бухоро давлати учун одатий ҳолга айланиб қолган урушлар туфайли ҳарбий соҳада ҳам жиддий ўзгаришлар амалга оширилишини давр тақозо қиларди. Бундай ислохотлар қисман сулола асосчиси Муҳаммад Раҳим томонидан, кейинчалик Амир Шохмурод томонидан олиб борилди. Бухоро амирлигининг ҳарбий қудрати айниқса, Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида ўзининг энг юқори нуқтасига етди. Унинг даврида Бухорода мунтазам армия - сарбозлар (сипох) қўшини ташкил этилди. Уларнинг сони, баъзи манбаларга қараганда 40 мингга яқин бўлган. Қўшинлар отлик ва пиёда жангчилардан ташкил топган бўлиб, уларнинг қуроллари асосан қилич, найза ва ўқ-ёйдан иборат эди. Бухоро қўшинлари мамлакатнинг барча шаҳарларида, айниқса, чегара шаҳарларда (Жиззах, Ўратепа, Қорақўл, Марв) жойлаштирилганди. Бу даврда Бухорода замбараклар ясовчи чет эллик

(эронлик) мутахассислар ҳам бўлганлиги маълум. Лекин қўшинни замонавий милтиқлар ва замбараклар билан қуроллантириш соҳасида бошланган ишлар тугалланмасдан қолиб кетди.

Олий ҳарбий амалдорлар саркарда унвонига эга бўлиб, давлат хазинасидан маош олиб туришган. Энг юқори ҳарбий амалдор (амирдан кейин) додхоҳ (қўшин бошлиғи) бўлиб, қўрғонбеги, тўқсабо, мингбоши каби олий тоифали ҳарбий амалдорлар ҳамда понсадбоши, чурабоши, юзбоши, даҳбоши каби ҳарбий бўлинма бошлиқлари томонидан қўшин бошқарилган. Мингбоши туғ (байроқ) олиб юришга ҳақли бўлган.

Суд ишлари. Бу даврда ҳам асосий судловчи идора қозилик маҳкамалари ҳисобланиб, қозикалон бутун мамлакатнинг бош қозиси (судьяси) эди. Жиноятни аниқлашда ва жазо белгилашда шариат қонунлари ва асрлардан асрларга ўтиб келаётган одоб-ахлоқ қоидалари асосий мезон эди. Суд ишлари улар қўлида бўлиб, фуқаролик ва жиноий ишларнинг барчасини қозилар қўриб чиққан. Суд ишларида оддийлик ҳукм сурарди. Қозига оғзаки ёки ёзма равишда ариза тушгандан сўнг, айбдорлар қози ҳузурига чакирилган. Икки кишининг гувоҳлиги айбдорни аниқлашда етарли эди. Гувоҳликка фақат намоз ўқийдиган, шариат қонун-қоидаларига риоя қиладиган, ҳалол кишиларгина ўтиши мумкин бўлган. Айбдорларга айбига қараб жарима солиш, тан жазоси бериш, зиндонга ташлаш, сазойи қилишдан тортиб ўлим жазоси беришгача бўлган жазо чоралари қўлланилган. Қози ҳукмидан норози бўлганлар қози калон ёки амирга ариза беришга ҳақли эди. Қози чиқарган ҳукмни қозикалон, унинг ҳукмини эса фақат амир бекор қилиши мумкин бўлган. Суд ишларида аълам, муфти каби диний мансаб эгалари ҳам катта рол ўйнаганлар. Одатда ҳар бир айбдордан ёки унинг оила аъзоларидан белгиланган жазодан ташқари каттагина жарима ҳам ундириб олинар эди. Амирликдаги жазо турларига мисол тариқасида Бухорода ароқ сотганлиги учун айбдор деб топилган маҳаллий яҳудийга 60 дарра урилиб, унинг оиласидан 150 тилло жарима ундириб олинганлигини келтириш мумкин.

Арkning шарқ тарафида айбдорлар сақланадиган иккита зиндон -Зиндони боло ва Зиндони поён жойлашган эди. Одатта

кўра ҳар икки ойда жинойтчилар Амир ҳузурига - Аркка олиб борилган. Бу ерда кимни озод қилиш, кимни қатл этиш масаласи кўрилган. Қолганлари яна зиндонга қайтарилган. Аркнинг ўзида ҳам давлат ва амир учун ўта хавфли ҳисобланган айбдорларни сақлаш учун мўлжалланган махсус зиндон бор эди.

Иқтисодий ҳаёт. Дехқончилик ва чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик мамлакат иқтисодининг асосий тармоқлари эди. Олдинги даврларигидек давлатта, амир ва унинг яқинларига қарашли давлат ерлари, хусусий мулкдорларга тегишли ер мулклар (мулки холис), диний маҳкамалар, мадраса ва масжидлар, қабристонлар харажатлари учун берилган вақф ерлар мавжуд эди.

Дехқончиликда сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Асосий меҳнат қуроли деярли ўзгармасдан қолди. Лекин шунга қарамадан XVIII асрнинг охирларида бошланган иқтисодий юксалиш аввало деҳқончиликнинг тикланиши билан характерланади. Одатдагидек, суғориладиган ва лалмикор ерларда ерсиз деҳқонлар ижара асосида деҳқончилик қилишарди. Асосий зироатчилик буғдой, арпа, жўхори, полиз ва сабзавот экинлари ҳисобига эди. Бу даврда анъанавий боғдорчилик, узумчиликда ҳам ривожланиш кўзга ташланади. Фақат узумнинг 10дан ортиқ навлари экилганлиги фикри-мизнинг далилидир. Шоликорлик ҳам амирликда анча ривожланган. Сифатли шоли гуруч, айникса, сув манбалари етарли бўлган Шаҳрисабз, Каттақўрғон ва бошқа воҳаларда кўплаб етиштирилган. XIX аср бошларига келиб пахтачилик янада тараққий этди. Пахта толасининг Россияга кўп миқдорда чиқарила бошлаши туфайли бу ҳосил экиладиган ер майдонлари тўхтовсиз кўпайиб борди.

Шариатда чекиш қаттиқ тақиқланганлигига қарамай, Қарши ва Каттақўрғонда тамаки етиштириш ҳам анча ривожланганлигини айтиб ўтиш керак.

Чорвачилик. Амирлик ҳудудидаги бепоён дашт ва чўллар, тоғ ва тоғ олди туманлари чорвачилик учун қулай шароит туғдирарди. Чўл зоналарида, хусусан, Бухоро, Қарши атрофидаги даштларда, айникса, қорақўл тери етиштиришга ихтисослашган қўйчилик ривожланиб борди. Ташқи бозорда унга талабнинг катталиги бу соҳанинг тараққиётини белгилаб

берарди. Чорвачиликнинг етакчи тармоклари сифатида йилкичиликнинг ҳам аҳамияти катта эди. Айниқса, ўз чидамлилиги, тезлиги ва кучи билан Шаҳрисабз қорабайир отлари амирликда жуда машҳур бўлган. Чорвачиликка ихтисослашган ҳўжаликларнинг ташқи ва ички бозорга туёқли моллар, сифатли тери, жун ва турли маҳсулотлар (шол, наMAT, арқон ва бошқалар) ҳамда озиқ-овқат (гўшт, сут маҳсулотлари) етказиб беришда ўрни катта эди.

Хунармандчилик. Амирликда асосий хунармандчилик марказлари сифатида шаҳарлар катта ўрин тутса-да, кўпгина йирик қишлоқларда ҳам хунармандчиликнинг баъзи соҳалари ривожланди. Бутун ўрта асрларда бўлганидек, хунармандлар бу даврда ҳам ўз уюшмалари(касаба, цех)га эга бўлиб, уларнинг ташкил топиши маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни устидан назорат ўрнатишга, бу соҳада ўз монополиясини, яъни маҳсулотни ишлаб чиқаришга бўлган ягона ҳуқуқини сақлаш ва рақобатга дош беришга интилиш билан боғлиқ эди. Хунармандчиликнинг барча соҳаларида бундай уюшмалар мавжуд бўлиб, уни сайлаб қўйиладиган киши - раис ёки оқсоқол бошқарган. Одатда бундай лавозимга тажрибали ва катта ҳурматга эга бўлган кекса кишилар сайланган.

Хунармандлар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг нарҳини белгилашда, турли солиқларни йиғишда, уста ва ёлланиб ишлайдиган шогирд (халифа) муносабатларни, ҳўжалик муносабатларини олиб боришда Уюшма раисининг вазифаси катта бўлган.

Хунармандлар ўз уюшмаларига эга бўлсалар-да, ўзларига тегишли алоҳида устахоналарда ишлаганлар. Ҳар бир устанинг ўз ёрдамчилари, шогирдлари бўлиб одатда шогирдликка устанинг ўғиллари ёки яқин қариндошлари олинган. Четдан шогирд ёллаш жуда кам учрайдиган ҳолат бўлиб, хунармандчилик сирлари авлоддан-авлодга, отадан-ўғилга ўтиб келган.

Бухоро амирлигида олдинги даврларидагидек тўқимачилик хунармандчиликнинг етакчи тармоғи бўлиб қолди. Унинг тараққиёти, бир томондан ички ва ташқи бозорда бу турдаги маҳсулотларга талаб катталиги туфайли, иккинчи томондан маҳаллий хом ашё манбалари (пахта, жун, ипак) етарли эканлигига боғлиқ эди. Тўқимачиликнинг ип йиғи-

риш, матолар(бўз, алага, чит) тўқиш, тайёр кийимлар тиқиш, гиламчилик ва бошқа соҳалари анча ривожланган эди. Бухоронинг зарбоф тўнлари, Шаҳрисабзнинг Ироқи дўппилари, Самарқандлик усталарнинг ипак буюмлари, айниқса машхур эди.

Кулолчилик амирликнинг кўпгина жойларида ривожланган эди. Унинг асосий марказлари Ғиждувон, Қарши, Шаҳрисабз, Каттакўрғон ва бошқа шаҳарлар бўлиб, бу ерлик кулоллар маҳсулотига талаб анча юқори бўлган. Бу давр кулолчилигида Ўрта Осиёнинг кўпгина кулолчилик районларига хос бўлган мотивлар (турли гул ва ўсимликлар тасвири, геометрик нақшлар), турли ҳайвонлар, қушлар, ҳашаротларни ёки улар танасининг бир қисмини шартли равишда тасвирлаш косагар усталар томонидан кенг қўлланилган.

Россия истилосидан кейин бу мамлакатдан келтириляётган фабрика маҳсулотлари(чинни)нинг кўпайиши билан Ўрта Осиёда кулолчилик бир қадар орқага кетди. Лекин бу нарса кўпроқ Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудидаги ерларга тегишли бўлиб, амирликда эса бу соҳа янада ривожланиб борди. Маҳаллий кулоллар энди гул учун вазалар, йирик декоратив вазалар, мевалар қуйиш учун мўлжалланган идишлар ясаб, ўз маҳсулотлари турини янада кўпайтирдилар.

Амирликда металлга ишлов бериш ва металл буюмлар яшаш ҳам ётарлича ривожланган эди. Хонликнинг тоғлик туманлари (Шаҳрисабз, Бойсун, Шеробод)да қадим даврлардан бошлаб турли маъданлар қазиб олинган бўлиб, бу конлардан фойдаланиш баъзи танаффуслар билан то XX аср бошларигача давом этди.

Металлга ишлов бериш ва металл буюмлар яшашни ўз навбатида янада майда тармоқларга бўлиниб кетадиган 4та асосий турини кўрсатиш мумкин.

Темирчилик. Темирчи усталар (чилангар) қишлоқ хўжалигида ва кундалик турмушда ишлатиладиган меҳнат қуроллари ясаганлар. Кўпгина шаҳарларда темирчи усталарнинг махсус маҳаллалари (Темирчи, Гузари чилангарон) борлиги ҳунармандчиликнинг бу тури анча тараққий этганлигидан далolat беради.

Мисгарлик. Асосан йирик шаҳарларда ривожланган. Мисгар усталар турли идишлар, чилим ва бошқа буюмлар

ясашган. Мис асосан Россиядан келтирилган. Мисдан ясалган идишларга нафис нақшлар туширилган бўлиб, улар ички бозор эҳтиёжини тўлиқ таъминлаб қўшни ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Чўян қўйиш. (Дегрезлик) Металга ишлов берувчи кустар саноат турлари ичида дегрезлик катта аҳамиятга эга эди. Дегрезлар асосан шаҳарларда махсус гузарларда яшашган. Улар чўян қозон, чирок, манқалдон ва бошқа буюмлар ясашган.

Рихтагарлик. Бронзадан қуйиб буюмлар яшаш ҳам Бухоро амирлигининг кўпгина шаҳарларида ривожланган эди. Бу усталар турли буюмлар, тақинчоқлар ясаганлар, баъзи мис идишларнинг қисмлари, бўйни, дастаси ҳам бронзадан ясалган.

Хунармандчилик турлари ичида заргарлик ҳам қадимий анъаналарга эга хунармандчилик тури сифатида катта аҳамият касб этди. Заргар усталар қимматбаҳо тошлар ва металллардан, рангли шишалардан турли тақинчоқлар ясаганлар. Бухоро заргарлари махсулотлари ўз чирой ва нафислиги билан анча шуҳрат топган эди.

Хунармандчилик турлари ичида кўнчилик (териға ишлов бериш, чармгар), ёғочға ишлов берувчи усталар (дурадгорлар), турли озиқ-овқат махсулотлари тайёрлайдиган (новвойлар, ошпазлар, бакқоллар ва бошқалар) усталар борлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Амирликдаги бу хунармандчилик турлари нафақат шаҳарларда, балки кўпгина йирик қишлоқларда ҳам ривожланган бўлиб, хунарманд усталарнинг кўп махсулотлари ички бозор эҳтиёжини тўлиқ таъминлаб қолмасдан, кўп ҳолларда ташқи бозорга ҳам чиқариладди.

Савдо-сотиқ. Бухоро амирлиги, гарчи сиёсий жихатдан иккинчи даражали давлатлар қаторига тушиб қолган бўлса-да, йирик савдо мамлакати сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолди. Қишлоқ хўжалиги ва хунармандчилигининг нисбатан анча ривожланганлиги туфайли бу соҳа махсулотлари нафақат ички бозорни тўлиқ таъминлаб, балки кўп миқдорда ташқи бозорга ҳам чиқариладди.

Амирликдаги йирик шаҳарлар: Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шаҳрисабз, Денов, Каттақўрғон ва бошқалар асосий савдо марказлари сифатида юксалиб борди. XIX аср бошларига

келиб йирик карвон йўллари чоррахасида жойлашган Қарши шаҳрининг аҳамияти жуда ошиб кетди.

Ички савдонинг тараққиётида йирик шаҳарларнинг атрофлардаги қишлоқлар билан иқтисодий муносабатлари, шаҳарлараро савдо алоқаларининг ривожланганлиги муҳим ўрин тутарди. Амирликдаги барча шаҳарларда, йирик қишлоқларда ихтисослашган бозорларнинг мавжудлиги ички савдонинг иқтисоддаги аҳамиятини кўрсатиб турувчи муҳим белгидир.

XVIII аср охири - XIX аср бошларидан бошлаб Бухоронинг ташқи савдо алоқаларида Россиядаги савдо шаҳарлари (Оренбург, Астрахан) муҳим ўрин тута бошлади. Амирликдан ташқи бозорга чиқариладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хом ашёлар (тери, қорақўл тери, жун, пахта, ипак, толалар, турли матолар ва бошқалар)нинг асосий харидори Россия эди.

Россиядан эса турли фабрика маҳсулотлари, металллар (чўян, мис, қўғошин) келтириларди. Амирликнинг ташқи савдо алоқаларида Хива ва Қўқон хонликлари, шунингдек Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва Қашқар билан муносабатлар ҳам муҳим ўрин тутган эди. Ички савдо ривожидида амирликдаги мавжуд пул муомаласининг ўрни катта эди. Манғитлар ҳукмронлиги даврида бу соҳада бирмунча барқарорлик ўрнатилди. Муомалада асосан уч турдаги: тилло, танга (кумуш) ва пул (мис) мавжуд бўлиб, савдо-сотик ва турли тўловларда кўпинча танга ва пул ишлатилган.

Солиқлар. XVIII асрнинг сўнгги чорагида ўтказилган иқтисодий ислохотлар, хусусан солиқларнинг тартибга солиниши мамлакат иқтисодининг бир қадар юксалишига имкон берди. Бу даврда ҳам солиқлар сонининг ва миқдорининг белгиланишида шариат қонун-қоидалари ва давлат хазинасининг эҳтиёжидан келиб чиқилганлигини кўрамиз.

Ўрта асрлардаги мусулмон давлатлари учун анъанавий бўлган, асосий ер солиғи хирож, савдогарлар ва чорва молларидан олинадиган закот, ташқи савдодан келадиган бож солиғи, шунингдек, хунармандлар тўлайдиган турли солиқлар (закот, тамға, тахтажой), амирликдаги асосий солиқ турлари эди. Солиқлар пул ва маҳсулот тарзида маҳаллий солиқ

йиғувчилар, ҳамда амир тайинлайдиган кишилар томонидан йиғиб олинган.

Улардан ташқари турли майда солиқлар ҳам мавжуд бўлиб, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси турли оммавий ҳашар ишларига ҳам жалб этиларди.

Маданий ҳаёт. Бухоро Амирлиги иқтисодининг XVIII аср охирларда бир қадар юксалиши маданий ҳаётга ҳам ўзининг самарали таъсирини ўтказди. Бухоро бу даврда ҳам мусулмон Шарқининг йирик маданий маркази сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Асрлар давомида шаклланган мактаб ва олий таълим берувчи мадрасалар фаолияти бу даврда анча юксалди. Бошланғич таълим мактаблари мамлакатдаги барча йирик қишлоқларда, шаҳарларнинг ҳамма маҳалла-гузарларида мавжуд бўлиб, бу ерда болаларнинг дастлабки саводи чиқарилган. Бу мактабларнинг энг катта ютуғи сифатида мураккаб араб алифбосининг болаларга ўргатилганлигини айтиб ўтиш керак. Олий таълим масканлари бўлган мадрасалар амирликнинг барча шаҳарларида мавжуд эди. XIX аср бошларида, манбаларнинг гувоҳлик беришича, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида вақф ерлардан келадиган даромад ҳисобига фаолият кўрсатадиган 108та мадраса бўлган бўлиб, уларнинг 60 таси асосий таълим масканлари сифатида машхур эди. Мадрасада ўқитиш, олдинги даврлардагидек, қуйидаги 3 босқичда амалга оширилган: 1) паст қадам; 2) миона; 3) пеш-қадам. Мадраса ўқитувчилари - мударрислар ва бошқа хизматчиларнинг йиллик маоши (250-350 тилло), талабалар нафақаси (3 тиллодан 4 тиллогача), мадрасадаги кутубхона харажатлари, таъмирлаш ишлари ва бошқаларга асосий маблағлар ҳар бир мадрасага бириктирилган вақф ерлардан келадиган даромадлар ҳисобига қопланган. Мадрасалар, одатда пишиқ ғиштдан икки қаватли қилиб қурилган бўлиб, унинг 1-қаватида дарсхоналар, кутубхона; масжид ва бошқа хўжалик хоналари, 2-қаватида эса талабалар яшайдиган хужралар бўлган.

Мадрасаларда талабалар Қуръонни, фикҳ, шариат асосларини, диний-ахлоқий адабиётларни ҳамда тил, адабиёт, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, шунингдек, хандаса (математика) ва бошқа бир қанча аниқ фанлардан таълим олишган. Лекин бу даврда мадрасаларда диний-ахлоқий таълим беришга

асосий эътибор қаратилиб, дунёвий таълим бериш бир қадар орқада қолган эди.

Шу билан бирга, амирликдаги мадрасаларни тугатиб бир қатор илмларни эгаллаган машхур кишиларнинг яшаб ўтганлиги мадраса таълимининг ютуқларини ҳам кўрсатиб турибди.

Бу давр маданий ҳаёти ҳақида адабиёт, тарих, хаттотлик, мусиқа санъати ёдгорликлари, меъморчилик обидалари муҳим маълумотлар беради.)

Адабиёт. Амир Ҳайдар саройида Мунши (амир котиби) лавозимида хизмат қилган Мирзо Содик Мунший XIX аср бошларидаги адабий ҳаётнинг кўзга кўринган намояндаларидан биридир. Ундан мерос қолган шеърӣй девон ҳамда шеърӣй усулда битилган “Манғит ҳукмдорлари тарихи” асари унинг адабиёт ривожига сезиларли ҳисса қўшган талантили шоирлигини кўрсатиб турибди.

Бу даврда амирликнинг турли шаҳарларида яшаб ижод қилган кўплаб шоирлар (шоир Ҳозик, шоир Мужрим ва бошқалар) ижодида халқпарварлик, жабр зулмга қарши исёнкорлик кайфияти кучли бўлиб, бу ҳукмрон табақаларнинг уларни сиқувга олишига сабаб бўлди. Масалан, шоир Ҳозик амир зулмидан қочиб Шаҳрисабзга кетган бўлса-да, Бухородан юборилган махфӣй жаллод томонидан ўлдирилди.

(XIX аср адабий ҳаётида, Шавкӣй таҳаллуси билан шеърлар ёзган Каттақўрғонлик Муҳаммад Шариф, “Чор дарвиш”, “Махфилоро”, “Тўтинома” каби асарлар муаллифи Мулло Қурбон Хиромий ва бошқалар ҳам катта роль ўйнаганлар.)

Бухоро адабий муҳити ривожига катта ҳисса қўшган, кўп қиррали ижодкор Аҳмад Дониш (1827-1897) фаолиятида ҳам бу давр адабиётига хос бўлган етакчи анъаналарни кўрамиз. Ундан бизга кўпгина илмӣй, бадий, тарихӣй асарлар мерос бўлиб қолган бўлиб, улар ичида “Манозир ал-кавокиб”, “Жадвали соат”, “Мажмуи рисолаи нуҷумӣй”, “Рисолаи аъмоли кура”, “Таквим соли асб”, “Наводир ул-вақоъ”, “Таодили ҳамсаи мутақаййиро”, “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.)

Каттақўрғонлик қози Очилди Мурод Мирий Каттақўрғонӣй (1830-1893) ҳам амирликдаги маданий ҳаёт тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган ўқимишли кишилардан бўлган. У бошланғич мактабда домлалик қилиб, ўқувчиларнинг тез

савод чикаришларига ёрдам берадиган янги дарслик-алифбе яратади; араб, форс, ўзбек, туркча луғатлар тузиб чиқади. Ундан бизга “Порахўр қозилар”, “Мурид овловчи”, “Эшон-жар” каби ўткир ҳажвли адабий-шеърый сатиралари етиб келган. Бу асарларда уламоларнинг нафсиб узуклигини, порахўрлигини қаттиқ танқид қилганлиги учун, у қора қучлар томонидан 1899 йилда ўлдиртилди.

Тарихнавислик. Бу даврда яратилган тарихий асарларнинг кўпчилиги ҳукмрон манғитлар сулоласи тарихига бағишланган бўлиб, уларда ўрта аср тарихнавислигидаги анъаналар давом эттирилганлигини кўрамиз. Амирликда яшаб ўтган зиёли ижодкорлар фаолияти кўп қиррали бўлиб, уларнинг аксарияти тарихий асарлар ҳам ёзиб қолдирганлар. Улар ичида Мулло Ибодулло ва Муҳаммад Шарифларнинг “Тарихи амир Ҳайдар” ва “Дастони амирони манғит”, Миролим Бухорийнинг “Фатҳномаи-султоний”, Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғития”, “Даҳман шоҳон” каби асарлари, Муҳаммад Шариф ибн Муҳаммад Нақининг “Тоҷу таворих” асарини, Аҳмад Донишнинг “Манғитлар хонадони ҳукмдорлари тарихидан қисқача рисола” асарини ва Мирзо Содик Муншийнинг “Тарихи силсилоти Манғития” (Манғит ҳукмдорлари тарихи) асарларини эслатиб ўтиш мумкин. Умуман олганда, бу даврда ўндан ортиқ тарихий асарлар яратилган бўлиб, улар манғитлар ҳукмронлиги даврида ҳам ўрта аср тарихнавислигидаги етакчи анъаналар давом этганлигини кўрсатади.

Бухоро амирлиги маданий ҳаётида ҳаттотлик ҳам катта ўрин тутарди. Давлат ва ҳўжалик ишларига оид ҳужжатлар, илмий-бадий асарларнинг барчаси араб ёзувида битилиб, уларни чиройли ёзиш, кўчириш махсус тайёргарликни талаб этарди. Бу даврда ижод қилган ижодкорлар ҳам ҳаттотлик сирларини яхши эгаллаганлар. Лекин бу ишни ўзига касб қилган тажрибали ҳаттотлар бўлиб, улар ўз илмий мактабларига асос солганлар. Хусусан, Бухоро, Самарқанд, ҳаттотлик мактаблари мавжуд эди. Ҳаттотлар меъморий иншоотларга турли ёзувлар (Қуръон оятлари, ҳадислар, ҳикматли сўзлар)ни чиройли нақшлар тарзда битишда ҳам муҳим роль ўйнаган.

Меъморчилик. XVIII аср иккинчи ярми XIX аср Ўрта Осиё, хусусан Бухоро амирлиги меъморчилигида ўзига хос

давр хисобланади. Гарчи бу даврда мамлакатда Амир Темур ва темурийлар ҳамда шайбонийлар давридагидек олий сифатли меъморий иншоотлар кўп қурилмаган бўлса-да, ижтимоий бинолар қурилиши тўхтаб қолмади ва қурилаётган биноларда услубий ўзига хослик кўзга ташланади. Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шаҳрисабз, Ғузор, Каттақўрғон ва амирликнинг бошқа бир қанча шаҳарларида кўплаб масжид ва мадрасалар барпо этилди.

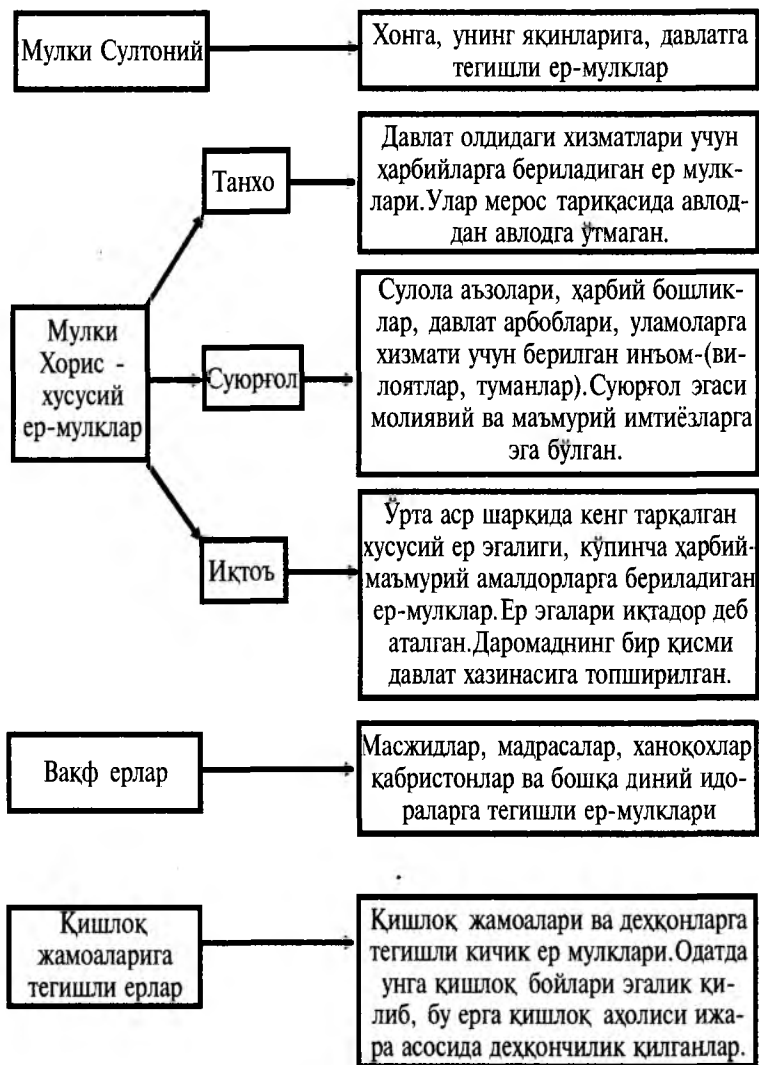
Бухоро шаҳрида барпо этилган бинолар ичида Домулло Турсунжон (1796-1797) мадрасасини, масжид, мадраса ва сардобани ўз ичига олган Худойдод меъморий мажмуасини (1777-1855), Эрназар элчи мадрасасини (1795), халиф Ниёзқул маблағига қурилган Чор минор (1807) мажмуасини ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Меъморчиликнинг ривожланган йўналишлари савдосотик билан боғлиқ иншоотлар қурилишида ҳам кўзга ташланади. Амирлик пойтахти Бухорода ва бошқа шаҳарларда кўплаб ихтисослашган ёпиқ бозорлар мавжудлиги, шаҳарларда карвонсаройлар сонининг муттасил ошиб бориши, савдо йўллари бўйида работлар, сардобалар қурилиши фикримизнинг далилидир. Улар ичида XIX аср ўрталарида амир Насрулло томонидан Бухоро-Қарши йўлида қурилган Қақир сардобани, Қарши-Оқработ -Термиз йўлидаги бир нечта работларни айтиб ўтиш мумкин.

Қарши шаҳрига манғитларнинг ота юрти сифатида катта эътибор берилди. Натижада XIX аср бошларига келиб Қарши ўз тараққиётида Самарқанд ва Балх каби шаҳарларни ҳам орқада қолдириб, амирликда Бухородан кейин ўз аҳамияти жихатидан иккинчи ўринда турувчи шаҳарга айланди. Қаршида бу даврда кўплаб мадрасалар масжидлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоий бинолар барпо этилди. Улар ичида Қаршилиқ сут сотувчи аёл маблағи ҳисобига қурилган Али мадрасасини (бу мадраса амир Хайдар томонидан қуриб тугатилган) ва Мир Мухаммад мадрасасини айтиб ўтиш мумкин.

XVIII аср охири - XIX асрнинг I-ярмида шаҳарларнинг мудофаа деворларини, қишлоқ мудофаа қўрғонларини таъмирлаш ишлари ҳам олиб борилди. Қурилган бинолар, одатдагидек давлат хазинаси ва айрим кишиларнинг хусусий

Бухоро хонлигида ер эгалиги

Бухоро амирлигидаги сарой унвон ва мансаблари

маблағлари ҳисобига амалга оширилди.

Бухоро амирлиги тарихига хулоса сифатида шуни айтиб ўтиш керакки, манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида гарчи иқтисодий-иҷтимоий ҳаётда баъзи ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, мамлакат ҳудуди мунтазам равишда қисқариб бориши кузатилади. Шимолий вилоятлар (Тошкент, Туркистон, Ўратепа, Хўжанд) Қўқон хонлигига қўшиб олинган бўлса, жанубда Балх вилояти бутунлай қўлдан чиқарилди. Охир-оқибат бой ва серҳосил Зарафшон воҳасининг катта қисми Самарқанд шаҳри билан биргаликда чор Россияси томонидан босиб олинди ва амирлик Россияга қарам давлатга айланди. Бу давлатни шу ҳолатда то 1920 йилгача манғитлар сулоласи вакиллари бошқариб турдилар.

Манғит амирлари сулоласи:

1. Муҳаммад Раҳим - 1747 - 1756 - 1758 йй
2. Дониёлбий - 1759 - 1784 йй
3. Амир Шохмурод - 1785 - 1800 йй
4. Амир Хайдар - 1800 - 1826 йй
5. Амир Насрулло - 1826 - 1860 йй
6. Амир Музаффар - 1860 - 1885 йй
7. Амир Абдулахад - 1885 - 1910 йй
8. Амир Олимхон - 1910 - 1920 йй

Қўқон хонлиги

Бухоро хонлигига тобе ҳисобланган Фарғона водийсида XVIII аср бошларида янги давлатга - Қўқон хонлигига асос солинди. XVIII асрда фақат Фарғона водийсини ўз ичига олган бу давлат XIX аср бошларида Тошкент воҳаси, ҳозирги Қирғизистон Республикаси, Жанубий Қозоғистон ва Шимолий Тожикистон ҳудудларини ўз ичига олган йирик давлатга айланди. Хонлик 1876 йилда чор Россияси истилочилари томонидан тугатилиб, унинг ҳудуди Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига қўшиб олинди.

Манбалар. Қўқон хонлиги тарихига оид манбалар ичида маҳаллий тилларда битилган асарлар, рус элчилари, сайёҳлари, ҳарбийлари томонидан ёзилган ҳисоботлар ҳамда архив ҳужжатлари муҳим ўрин тутати. Қўқон хонлиги тарихи ҳақида

маълумотлар берувчи маҳаллий муаллифлар асарлари ичида Миразиз бин Муҳаммад Ризо Марғилонийнинг “Тарихи Азизий” асари, Отабек Фозил ўғлининг “Муфасссал тарихи Фарғона”, Шавкийнинг “Тарихи Шавкий”, Мулла Олим Маҳдумхожанинг “Тарихи Туркистон” асари, Мулло Мирзо Олим Мулло Раҳим Тошкандийнинг “Ансоб ас-салотин ва товариҳи ол-хавоқин” асари ҳамда Исроқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибратнинг “Тарихи Фарғона” асари ва бошқалар муҳим тарихий манбалар ҳисобланади.

Давлатнинг ташкил топиши. Сиёсий тарихи. Аштархоний Субхонкулихон вафотидан сўнг Бухоро тахтига ўтирган Убайдуллахон ҳукмдорлиги (1702-1712) даврида хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазият чигаллашиб, марказий ҳокимият янада заифлашди. Бундан фойдаланган Чодак хўжалари 1709 йилда Фарғонада кўзғолон кўтариб, водийнинг бир қисмини эгаллайдилар. Натижада мустақил давлат тузилганлиги эълон қилинди ва 1710 йилда ўзбекларнинг минг қабиласи бошлиғи Шохруҳбий ҳокимият тепасига келади. (1710-1721) Дастлаб Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва улар атрофидаги қишлоқларни ўз ичига олган бу давлат ҳудуди Шохруҳбийнинг ўғли ва вориси Муҳаммад Абдураҳимбий (1721-1733) тахтга ўтиргандан сўнг анча кенгайди. У Андижон ва Хўжандда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, ҳатто қисқа вақт Бухорога тегишли Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларини эгаллаб, Шаҳрисабзга ҳам таҳдид солади. Абдураҳимбий Қўқон қишлоғи яқинида янги шаҳар қурдира бошлайди. Дастлабки даврларда бу шаҳар “Қалъаи Раҳимбий” деб аталган. У қаттиқ касалланиб Хўжанд шаҳрида 33 ёшида вафот этгандан сўнг ҳокимият тепасига укаси Абдукаримбий ўтиради. У янги шаҳар қурилишини тугаллаб, пойтахтни Тепақўрғондан Қўқонга кўчиртириб келади. Шу тариқа янги шаҳар - Қўқон шаҳри давлатнинг пойтахти бўлиб қолди ва кейинчалик давлат бу шаҳар номи билан Қўқон хонлиги деб атала бошланади. (Тарихий манбаларда Қўқон - Хўқанд деб юритилади). Абдукаримбийнинг ҳукмронлиги даврида давлат ҳокимияти янада мустаҳкамланди, ҳудуди кенгайди. 1745 йилда Фарғона водийсига ҳужум уюштирган қалмоқлар оғир жанглардан сўнг қувиб чиқарилиб, улар босиб олган Ўш, Андижон, Марғилон шаҳарлари қайтариб олинди. Қалмоқлар ҳужуми мамлакат

иктисодиётига катта зарар етказган бўлса-да, Қўқон хонлиги ўз мустақиллигини ва ҳудудий яхлитлигини сақлаб қола олди.

Абдукаримбий вафотидан сўнг бир қанча вақт давлат тепасида ҳукмронлар тез-тез алмашиб турдилар. Ниҳоят, унинг набираси Эрдонабий иккинчи бор ҳокимиятни қўлга киритади. 1755-1769 йилларда ҳукмронлик қилган Эрдонабайдан сўнг тахтга Шохрухбийнинг учинчи ўғли Шодибекнинг фарзанди Сулаймонбек ўтиради. Бор-йўғи 6 ой ҳукмронлик қилгандан сўнг у ҳам суиқасд қурбони бўлади ва тахтни 1770 йилда Норбўтабек (1770-1801) эгаллайди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлашда, бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир мунча муваффақият қозонди. Чуст ва Наманганда кўтарилган ғалаёнларни бостиргандан сўнг, бу шаҳарларга ўзига содиқ кишиларни ҳоким қилиб тайинлайди. Бир қанча уринишлардан сўнг Хўжанд шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлди. 1799 йилда Тошкентни ҳам эгаллаш учун катта қўшин юборди. Лекин Хонхўжа бошчилигидаги қўқонликлар қўшини Тошкентда мағлубиятга учради.

Норбўтабек 1801 йилда Қўқонда вафот этгандан сўнг тахтга унинг катта ўғли Олимбек ўтиради. Гарчи у қисқа вақт давлатни бошқариб турган бўлса-да, унинг ҳукмронлиги даврида (1801-1810) Қўқоннинг сиёсий мавқеи анча ошди. Дастлаб у ҳарбий ислохотлар ўтказиб, қўшинни анча кучайтирди. Ҳарбий юришлар қилиб, Ангрен воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни ўзига бўйсундирди. Натижада, у Россия империяси билан бевосита савдо-сотик олиб бориш имкониятини қўлга киритди. Қўқон давлати кучайиб бориши билан унинг сиёсий мақоми ҳам ўзгарди. Агар Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари “бий” ва “бек” унвонлари билан давлатни бошқарган бўлсалар, 1805 йилдан бу давлат расман Қўқон хонлиги деб эълон қилинди ва Олимхон “хон” унвони билан ҳокимиятни бошқара бошлади.

Марказий ҳокимиятнинг кучайиб бориши, давлатни бошқаришда хоннинг чексиз ҳуқуқларга эга эканлиги, Олимхоннинг сиёсатидан норози айрим гуруҳларнинг унга қарши фитнасига олиб келди (манбаларда у “Золимхон” лақаби билан аталганлиги ҳақида ҳам маълумотлар учрайди). Олимхон ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун укаси Рустамбекни ва бир қанча саркардаларни, дин пешволарини ўлдиртириб юбор-

гандан сўнг, фитначилар сафи янада ортди. Манбаларда уларга Олимхоннинг укаси Умарбек бошчилик қилганлиги таъкидланади. Ниҳоят, 1810 йилда Олимхон Қўқонга келаётганда ўғли Шохруххон билан бирга фитначилар томонидан отиб ўлдирилади ва тахтни укаси Умархон эгаллайди. Унинг ҳукмронлиги даврида (1810-1822) хонликда сиёсий вазият мураккаблигича қолди. Чимкент ва Туркистонда ғалаён кўтарилди. Ўратепа ҳокими хонга итоат этишдан бош тортди. Аммо давлатни бошқаришда катта таъсирга эга бўлган дин пешволари ва ҳарбий саркардалар билан иттифок бўлиб иш тутган Умархон бу ғалаёнларни бостириб, хонлик ҳудудини бўлиниб кетишдан сақлаб қолди.

1818 йилда Қўқонда катта жомеъ масжидини қуриш ҳақида фармон бериб, дин ҳомийси сифатида ҳам ўз мавқеини янада оширди. Натижада “Амир-ул-муслимин” унвонини ва диний ҳокимиятни ҳам ўз қўлига олишга эришди. Умархон ҳукмронлиги даврида Қўқонда адабиёт, шеърят анча юксалди. Хоннинг ўзи ҳам яхши шеърлар битганлиги маълум. 1822 йилда “Жаннатмакон” номини олган Умархон касалланиб вафот этгач, тахтга ўғли Муҳаммад Алихон ўтиради. Тарихда Мадалихон номи билан қолган бу ҳукмдор даврида (1822-1842) Қўқон хонлиги анча юксалди. Қоратегин, Кўлоб, Дарвоз вилоятлари ва бошқа бир қанча ерлар босиб олиниб, хонликнинг ҳудуди анча кенгайтирилди. 1826-1831 йиллар давомида бир неча марта Қашғарга ҳужум қилиб, хитойликлар билан уруш олиб борди. Қашғарда мусулмонларни Хитойликлар зулмидан озод этиш учун олиб борилган бу урушлар туфайли Мадалихонга дин пешволари “Ғози” (яъни “дин ҳомийси”, “дин йўлида курашувчи”) унвонини бердилар. Қашғарда олиб борилган урушлар пайтида 70 минг уйғур мусулмонлари Андижон вилоятига кўчирилиб келтирилди.

Бу даврда Бухоро амирлиги билан ҳам чегара шаҳарлар учун тез-тез ҳарбий тўқнашувлар бўлиб турди. Бу феодал урушлар меҳнаткаш халқ зиммасига янги солиқлар солинишига ва аҳоли турмушининг оғирлашишига олиб келди. Натижада бир неча марта халқ ғалаёнлари юз берди. Ҳукмронлигининг сўнгги йилларида давлат ишларидан кўра кўпроқ айшу-ишратга берилиб кетган Мадалихондан норози бўлган кучлар унга қарши фитна тайёрлайдилар. Қўқонда Мадалихон

Ўз отасининг канизагига, яъни ўтай онасига уйланди ва бу билан у мусулмончиликдан чиқиб, кофир бўлди, деган гаплар тарқатилди. Давлатни бошқаришда катта тажрибага эга бўлган ва хоннинг яқин маслаҳатчиси Мингбоши Ҳаққули тухматга учраб, хон томонидан қатл этилгани фитначиларга янада қўл келди. Фитнага бош қўшган Қози Калон, лашкарбоши, саркарда Исохўжа, мингбоши, Тошкент ҳокими ва бошқалар Мадалихонни тахтдан ағдариб, Олимхоннинг ўғли Шералини ёки Муродбийнинг ўғли Хўжабийни (у Норбўтабийнинг укаси эди) хон қилиб қўтармоқчи бўладилар. Лекин Мадалихонни ўз кучлари билан ағдаришга кўзи етмаган фитначилар Бухоро амирига бир неча мактуб битиб, элчи юбориб, амир Насруллохондан “кофир” деб эълон қилинган Мадалихонни тахтдан ағдариш ва жазо беришни илтимос қиладилар. Қўқон хонлигини забт этиб Бухорога қўшиб олишни режалаштириб юрган амир Насрулло 1842 йил апрелда катта қўшин билан Қўқонга юриш қилади ва шаҳар яқинида қароргоҳ қуриб жойлашади. Бухоро қўшинларининг тўсатдан босиб келганидан қаттиқ ваҳимага тушган Муҳаммад Алихон (Мадалихон) катта ўғли Муҳаммад Амин, Қози Калон ва Лашкарбошини сулҳ тузиш учун амир ҳузурига йўллайди. Уларга Мадалихон амирнинг ҳамма шартларига қўнишга, ҳатто Қўқон хонини Бухоро амирининг вассали деб тан олишга, амир номини хутбага қўшиб ўқитишга, амир номидан танга зарб қилишга рози эканлигини билдириш топширилган эди. Амир элчиларни яхши кутиб олиб, улар билан суҳбатлашгандан сўнг, Мадалихоннинг ўғлини ва Қози Калонни Қўқонга қайтариб юборади. Лашкарбоши амир билан суҳбатда Қўқон аҳолиси ва амалдорлари Мадалихонни ҳимоя қилиш ниятида эмаслигини очиқ эътироф этади. Амир Насрулло Лашкарбошини ҳам хон ҳузурига юбориб, Мадалихонни ўз қароргоҳига таклиф этади. Бундан ташвишга тушган ва сарой амалдорларининг асл ниятини пайқаган Мадалихон яширинча сарой хазинасини, оиласини олиб, ўзига содиқ бўлган 1000 киши билан Қўқондан Наманган томонга қочади. Қушбеги, Қози Калон ва бошқа амалдорлар “етим бўлиб қолган” Қўқонга амир Насруллони таклиф этиб яна амир қароргоҳига бордилар. Жангсиз Қўқонни эгаллаган амир Насрулло ўз қўшини билан шаҳарга кириб келди ва хоннинг хазинани олиб қочганлигидан

газабга тушиб, Қўқонни талон-тарож қилишга фармон беради. Эртаси кун и эса аҳолидан зўрлик билан тортиб олинган нарсалар мажбуран яна қўқонликларга сотилади. Фақат қумуш ва олтин буюмлар хазина учун олиб қолинади.

Амир Насруллодан Мадалихон ва унинг оиласини тутиб келтириш ҳақида буйруқ олган бир неча қўқонлик қочок хонни тутиб келтиришни ўз зиммаларига олади. Қўқондан қочган хон Наманган йўлида бир қишлоқда бир кеча тунаш учун қолган эди. Эрталаб турган собиқ хон ўзининг 1000 кишилиқ содиқ кишиларидан фақатгина 3 киши қолганлигини, қолганлари Қўқондан олиб чиқилган буюмларни олиб қўйиб бўлганлигини билиб қаттиқ саросимага тушади. Шунда у Қўқонга қайтишга, амир олдида тиз чўкиб шафқат сўрашга жазм этади. “Ўз ихтиёри билан келиб, тобелик изҳор қилган хонни ўлдиришга амир жазм этмайди” деб умид қилган Мадалихон янглишган эди. Қўқонга кириб келиши билан уни тутиб келтиришни ўз зиммаларига олган кишилар томонидан қўлга олиниб, амир хузурига олиб келинади. Турли жойлардан унинг оила аъзолари: онаси Нодирабегим, укаси, ўғиллари ва хотинлари тутиб келтирилади.

Манбаларда таъкидланишича, Мадалихоннинг ҳарамидаги канизаклар 40та аравада Бухорога жўнатилади. Мадалихон, унинг онаси, укаси ва катта ўғли қатл этилади. Қўқонда 12 кун турган амир Насрулло Қўқон хонлигини Бухорога қўшиб олинганлигини эълон қилиб, Қўқонда ўз ноиби этиб Иброҳим Додхоҳ Манғитни қолдиради. Унга бир неча амалдорлар ва 600 кишилиқ қўшин бериб, ўзи эса собиқ хон хизматида бўлган 250та амалдорларни гаров тариқасида Бухорога олиб кетади. Лекин осонлик билан қўлга киритилган Қўқон 3 ойдан сўнг яна осонлик билан қўлдан бой берилди. Иброҳим Дадхоҳнинг Қўқон халқига ўтказган жабр-зулми, солиқларнинг ҳаддан ташқари оширилганлиги туфайли қўқонликлар 1842 йилнинг ёзида қўзғолон қўтариб, қипчоқлар ёрдамида бухороликлар қўшинини тор-мор этиб, тахтга Шералихонни қўтарадилар. Тўрақўрғонда оқ қигизга солиниб хон деб эълон қилинган Шералихон катта қипчоқ қўшини билан Қўқонга кириб келади. Иброҳим додхоҳ ва унинг укаси Исҳоқ Манғит Хўжанд орқали Бухорога қочиб қолишга муваффақ бўлади. Амир уларни қаттиқ жазолаб, мол-мулкини тортиб олади ва

1842 йил кузида 20 минг қўшин билан яна Қўқонга юриш қилади. Қўшин сафида гаровга олинган 250 та қўқонлик амалдор ҳам бор эди. Қўқон аҳли таслим бўлиш ҳақидаги таклифни рад этади. Шунда гаровга олинган амалдорлардан бири, Мадалихон даврида юзбоши бўлган Мусулмонқул қипчоқ қўқонликларни таслим бўлишга қўндиришни ўз зиммасига олиб, амир рухсати билан қўқонликлар ҳузурига келади. Лекин у қўқонликларни амир қўшинларига таслим бўлмасликка ундаб, шаҳар мудофаасини кучайтиришга бош бўлади. Бундан қаттиқ ғазабга тушган амир Насрулло Қўқонни қўлга киритмасдан қайтмасликка аҳд қилиб шаҳарга қаттиқ ҳужум қилади. Лекин камал чўзилиб кета бошлайди. Бу орада Хива қўшинлари Бухоро чегараларига бостириб кириб, бир неча юз оилани асир олиб кетганлиги ҳақидаги хабарни олган амир Насрулло гаровга олинган амалдорларни озод қилиб Бухорога қайтишга мажбур бўлади. Бу вазиятда Қўқонни Бухорога тобеликдан сақлаб қолган Мусулмонқул қипчоқ мингбоши лавозимини олади. Хонликдаги бошқа лавозимлар ҳам қипчоқ бекларига топширилади.

1845 йилгача Қўқон хонлигида хотиржамлик ҳукм сурди. Хивада яшайдиган ва Оллоқулихон ўлимидан сўнг тахтга ўтирган Муҳаммад Раҳим билан келиша олмаган Муродбек Ҳожибой ўғли 1844 йилда Бухорога келади. Амир Насрулло саройида 1 йилча яшаган Муродбек 1845 йил ёзида Бухоро лашкарлари билан Қўқонга юриш қилади. У Шералихоннинг ўлдириб тахтни эгаллаши, қўрсатилган ёрдам эвазига Қўқон хонлиги Бухорога вассал бўлиб қолиши керак эди. Мусулмонқул бошчилигидаги қипчоқлар закот йиғиш учун кетганлиги сабабли, ҳимоясиз қолган Қўқонни осонлик билан қўлга киритган Муродбек Шералихоннинг қатл этиб Қўқон тахтини эгаллайди ва ўзини амир Насруллонинг вассали деб эълон қилади. Бундан хабар топган Мусулмонқул қипчоқ қўшинлари билан келиб, Қўқонликлар ёрдамида шаҳарни яна қўлга киритади. Бор йўғи 8 кун тахтда ўтирган Муродбек қўлга туширилиб қатл этилади, унинг хизматида бўлган амир қўшини Бухорога қайтиб кетади. Тахтга Шералихоннинг 13 ёшли ўғли Худоёрхон ўтказилади. Лекин амалда ҳокимият Худоёрхоннинг кайнотаси Мусулмонқул мингбоши қўлига ўтади.

Бу ҳолат 1850 йилнинг охиригача давом этди. Мусулмонқул қипчоқ амалда саройда чексиз ҳокимиятга эга бўлган бош вазир, биринчи амалдор ҳисобланиб, бундан ўз шахсий манфаатлари учун ҳам унумли фойдаланган. Бу Қўқондаги катта-кичик амалдорларда, биринчи галда қипчоқ уруғидан бўлган амалдорларда ҳам норозилик уйғотди. Мусулмонқулга қарши қипчоқлар орасида ҳам кучли душман гуруҳ пайдо бўлди. Бу гуруҳга Ўратепа, Хужанд ҳамда Марғилон беклари бирлашиб, уларга Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад ҳам қўшилди. Сарой хазинасини талон-тарож қилишда айбланган дастурхончи ва рисолачи Тошкентга қочиб кетгандан сўнг 1852 йил февралда Мусулмонқул мингбоши ва хон бошчилигида 40 минг қўшин Тошкентни қамал қилади. Лекин Марғилон қушбегисининг 600 киши билан тошкентликлар томонга ўтиб кетиши ҳамда қамалнинг чўзилиб кетганлиги сабабли бу юриш муваффақиятсиз якунланади.

1852 йилнинг июн ойида Мусулмонқул мингбоши 30000 кишилиқ қўшин билан яна Тошкентга юриш қилади. Чирчиқ дарёси бўйидаги ҳал қилувчи жанг пайтида Худоёрхон ўз қўшинининг катта қисми билан тошкентликлар томонига ўтиб кетади. Бу саройда Мусулмонқул қипчоққа қарши бошланган курашда ҳал қилувчи бурилиш эди. Хоннинг ҳимоясидан маҳрум бўлган Мусулмонқул қипчоқ қўшини тор-мор этилиб, унинг ўзи бир гуруҳ одамлар билан зўрға қочиб кетишга муваффақ бўлди. Бу воқеалардан сўнг Қўқонда сарой амалдорлари этиб Мусулмонқулга қарши курашган гуруҳлар тайинланди. Хусусан, Марғилон қушбегиси Утенбой қипчоқ мингбоши этиб тайинланди. Лекин уларнинг ҳукмронлиги ҳам узоққа чўзилмади, негаки, 1852 йилнинг кузида хонликда бутун қипчоқларни қирғин қилиш бошланиб кетди. Натижада 20 минг қипчоқ ўлдирилди. Бунга Худоёрхоннинг ўзи бошчилик қилди. Саройдаги амалларни эгаллаб турган барча қипчоқлар ҳам қатл этилиб, уларнинг ер-мулклари мусодара қилинди. 1853 йилнинг кузида қора-қирғизлар орасида яшириниб юрган Мусулмонқул қипчоқ тутилиб, Қўқонга олиб келинди ва Худоёрхонни тахтга ўтказган, шаҳарни 2 марта Бухоро амиридан сақлаб қолган Мусулмонқул қипчоқ Қўқон хони томонидан ўлдирилди.

Бу пайтда Қўқон хонлиги билан Россия муносабатлари

анча кескинлашди. Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги катта ҳудудни назорат қилиб турган Қўқонликлар билан Россия ўртасидаги дастлабки тўқнашувлар 1850, 1851 ва 1852 йилларда содир бўлди. Қўқон хонлигидаги ички низолардан фойдаланган руслар 1853 йилда генерал-адъютант Перовский бошчилигида Окмачит қалъасини босиб олдилар. Қўқонлик саркарда Ёқуббек бошчилигида қўқонликлар Окмачитни қайтариб олиш учун икки марта катта куч билан хужум уюштирган бўлсада, улар натижасиз тугади. Кейинчалик Ёқуббек Шарқий Туркистонга кетишга мажбур бўлади ва Қашғар ҳокимлигини қўлга киритади.

Шу тариқа Россия империянинг Оренбург ва Омск шаҳарлари билан чегарадош бўлган Қўқон хонлиги ҳудудига хавф сола бошлади. Лекин бу ташқи хавф ўзаро ички низолар, ҳокимият учун кураш гирдобиди қолган қўқонликларнинг кўзини очмади. Мамлакатда сиёсий низолар давом этди. Худоёрхон 3 марта тахтдан маҳрум этилиб (1858, 1863, 1865), ҳар гал Бухоро амири томонидан Қўқон тахтига қайта ўтказилганлиги, хонликдаги давлат бошқарув тизимидаги парокандаликдан далолат берар эди. 1858 йилда Худоёрхонни Шералихоннинг иккинчи хотинидан бўлган ўғли Маллахон тахтдан ағдаради ва Худоёрхон Бухорода паноҳ топади.

1862 йилда Маллахон ўз вазирлари мулла Олимқул ва Олимбек кирғизлар қўлида ўлдирилгач, тахтга Худоёрхоннинг акаси Саримсоқбекнинг ўғли Шохмурод ўтказилади. Лекин қўшин бошлиқлари ва саройдаги кўпчилик амалдорлар унга қарши фитна уюштириб, Худоёрхонга яна тахтни олишни таклиф этиб, киши юборадилар. Маллахон ўлимини эшитган Худоёрхон бу пайтда амирнинг рухсати билан Жиззах қалъасига келган эди. Мактубни олган Худоёрхон Тошкентга келиб, Қаноат парвоначи бошлиқ Тошкент қўшини билан Хўжандга келди. Бу орада амир Музаффар ҳам Бухоро лашкарлари билан Хўжандга етиб келади. Амирнинг рухсати билан Худоёрхон Қўқонга юриш қилади. Мулла Олимқул қипчоқ-қирғиз қўшинини олиб шаҳардан чиқиб кетади. Озгина қўшин билан қолган Шохмурод Марғилонга қочади. 1863 йилда Худоёрхон иккинчи марта тахтни эгаллайди.

Қўқон тахтига Худоёрхон ўтиргандан сўнг амир хотир-жам бўлиб Бухорога қайтади. Худоёрхон катта совғалар билан

Бухорога элчи юборади. Лекин элчилар бошлиғи, Худоёрхонга тахтни қайта эгаллашда ёрдам бергани учун оталик унвонини олган Тошкент ҳокими Қаноатхон амир томонидан ўлдирилади. Қирғиз-қипчоқ кабилаларида яшириниб турган мулла Олимқул Худоёрхонга бўйсунмай, тез-тез ғалаёнлар кўтариб турди. Натижада 1963 йил июль ойида Худоёрхон яна Бухорога қочади. Қўқон тахтига Султон Мурод ўтказилади.

Бу ички низолар ташқи душманга қўл келди. Вазиятдан фойдаланган чор Россияси қўшинлари 1864 йилда Туркистон ва Чимкентни босиб олади. 1865 йил баҳорида улар Тошкентга яқинлашиб Ниёзбек қалъасини ишғол қиладилар ва Тошкентга ҳужум қилдилар. Мулла Олимқул бошчилигидаги 6 минг қўқонликнинг ёрдамга келиши ҳам босқинчиларни тўхтата олмади. Мулла Олимқул жангда яраланиб Тошкентда вафот этади. Бир неча ойлик қамал ва жанглардан сўнг 1865 йил 17 июнда Тошкент чор Россияси қўлига ўтди.

Қўқондаги саросималиқдан фойдаланган Худоёрхон 1865 йил ёзида амир қўшинлари ёрдамида сўнгги марта Қўқон тахтини қўлга киритади. Қўқонда Амир Музаффар номига хутба ўқилди. Қирғиз-қипчоқ қўшинлари қўмагида тахтни эгаллаб турган Худойкулибек (14 кун тахтда ўтирган) эса хазинани олиб Қашғарга қочиб кетади.

Сиёсий-иқтисодий ва ҳарбий жихатдан қолоқлик, диний жаҳолат, ақидапарастлик, сиёсий қалтабинлик оқибатида ўзаро тахт талашишлар, ҳокимият учун курашлар бу даврда ҳам барҳам топмади. Натижада 1866 йилда Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах чор Россияси қўлига ўтди. Босиб олинган ҳудудлар Россия империяси мустамлакасига айлантирилиб Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди. Пойтахти Тошкент шаҳри бўлган бу янги сиёсий тузилманинг биринчи генерал-губернатори этиб генерал-адъютант К.П.Кауфман тайинланди. У шарқ тилларини пухта эгаллаган, шарқ дипломатиясидан яхши хабардор бўлган киши эди. Қўқон хонлигининг катта қисмини қўлга киритган чор Россияси ўз истилоларига қонуний тус бериш учун 1868 йилда Қўқон хони билан шартнома имзоладилар. Қўқонга келган полковник Шаифус раҳбарлигидаги Россия элчилари ва Худоёрхон ўртасида имзоланган шартномага кўра Қўқон хонлиги амалда Россиянинг вассалига айланиб қолди. Хонликнинг барча ташқи алоқалари

Туркистон генерал-губернаторлиги билан келишилган ҳолда, амалда руслар назорати остида олиб бориладиган бўлди. Россия савдогарларига Қўқон хонлигида анча имтиёзлар яратиб берилди.

XIX асрнинг 70-йиллари бошига келиб, хонликда сиёсий вазият янада кескинлашиб кетди. Хонлик чегараларининг қисқариб кетганлиги хазинага тушадиган даромадларнинг камайишига олиб келди. Сарой харажатларини қоплаш, катта-кичик амалдорларни, қўшинни маош билан таъминлаш учун халқ оммасига янги солиқлар жорий этилди. Бу ўз навбатида халқнинг хон ҳокимиятидан норозилигини кучайтирди. Катта ҳудудларда кучли ғалаёнлар бўлиб турди. 1873 йилда Ғуломхон (асли исми Мулла Исҳоқ Ҳасан ўғли) бошчилигида бошланган қўзғолон хонликни янада заифлаштирди. Саройдаги нуфузли амалдорлардан Абдурахмон офтобачининг ва бошқа амалдорларнинг хонга қарши эканлиги боис 1875 йил ёзда Худоёрхон тахтни ўғли Насриддинбекка қолдириб, ўзи Тошкентга генерал-губернатор ҳузурига кетишга мажбур бўлади. Бу ердан генерал-губернаторнинг таклифи (буйруғи) билан оқ пошшони кўриб келиш учун Санкт-Петербургга йўл олади. Лекин Туркистон орқали Оренбургга келган Худоёрхон пора бериб Эрон ҳудудига ўтиб кетишга муваффақ бўлади. У ердан Афғонистон орқали Пешоварга, у ердан Бомбейга ва сўнгра Жидда шаҳрига ўтади. Бу ерда бироз яшаб Маккага бориб ҳаж қилади. Кейин Нурмуҳаммад шарбатдор қистови билан юртига қайтишни истаб, Ҳиндистон ва Афғонистон орқали Амударё бўйидаги Каррух деган қишлоққа келади. Бу ерда Худоёрхон касалланиб, 1882 йилда вафот этади.

Қўқон хонлигидаги нотинчлик ва ўзаро низолар давом этади. Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолончилар Насриддинбекка қарши кураш олиб бордилар. Абдурахмон офтобачи уларнинг кучини русларга қарши қаратиш учун ғазовот эълон қилади. Бу чор Россия қўшинларининг 1875 йилда Фарғона водийсига бостириб киришига баҳона бўлди. Пўлатхон ва Абдурахмон офтобачи қўшинлари бирлашиб ҳаракат қила олмадилар ва мағлубиятга учрадилар. 1875 йил 22 сентябрда Марғилонда фон Кауфман ва Насриддинхон ўртасида тузилган шартномага кўра хонликнинг Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги барча ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрига

ўтади ва қўқонликлар катта товон тўлаш мажбуриятини олдилар. Бу хонга қарши кучларнинг ғазабига ва бирлашувига сабаб бўлди. Насриддинхон тахтни ташлаб қочиб кетади. Пулатхон ягона хон деб эълон қилинади. Фарғонада рус қўшинларига қарши яна кураш бошланди. Лекин кучлар тенг эмас эди. Яхши қуролланган, замонавий ҳарбий тактикага эга бўлган руслар Қўқон хонлигини босиб олишга киришдилар. 1876 йил февралда Қўқон хонлиги тутатилиб, унинг барча худуди Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб олинди. Пулатхон тутиб олиниб 1876 йил март ойида қатл этилди.

Давлат тизими. Қўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўлкамиздаги ўрта асрларда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди. Хусусан, Темур ва темурийлар даврида аниқ тартиблар асосида шаклланган ва Шайбонийлар даврида бироз ислохотларга учраган давлат тизимини деярли ўзгаришсиз Қўқон хонлигининг давлат тизимида ҳам кўрамиз.

Қўқон давлат бошқарув тизимида энг олий ҳукмдор “хон” бўлиб, у деярли чекланмаган ҳуқуққа эга эди. Лекин Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари “бий” унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлиб, давлат бошлиғи расман “Хон” деб Олимхон давридагина (1805-йилдан бошлаб) юритила бошлади. Унинг вориси Умархон (1810-1822) эса ўзини “амир ал-мўминин” деб эълон қилиб, диний ҳукмдорликни ҳам ўз қўлига олган эди.

Хон чексиз ҳокимиятга эга бўлса-да, сарой амалдорлари ва қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли эди. Буни Худоёрхоннинг тахтда ўтирган биринчи даврида Мусулмонкул қипчокнинг мингбоши ва оталиқ лавозимини эгаллаган йилларида (1845-1852) аниқ кўрамиз. Бу хоннинг сиёсий кучқудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга боғлиқ эди дейишга асос беради.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, хон саройида муҳим ишларни кўриб чиқадиغان Кенгаш тузилган бўлиб, унга мингбоши бошчилик қилган. Аъзолари дастурхончи, рисолачи ва яна баъзи муҳим амалдорлар бўлган. Давлатни бошқаришда бу кенгашнинг ҳам ўрни катта эди. Сарой амалдорлари ичида мингбоши (бош вазир) ва амири лашқар (ҳарбий вазир), кушбеги - хон маслаҳатчиси ёки вилоят

ҳокими, парвоначи (хон маслаҳатчиси), - шиғовул (вазири илмия), худойчи, тункатор, ноиб (сарбозлар бошлиғи) оталик, додхох, меҳтарбоши, дастурхончи, тўксабо, девонбеги, мирзо боши, саркар ва бошқалар муҳим амалдорлар ҳисобланади. Улар ўз хизматлари эвазига йиллик маош олганлар. Бундан ташқари уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

Маъмурий тузилиши. Фарғона водийси Қўқон хонлигининг асосий ҳудуди ҳисобланиб, XIX асрнинг бошларига келиб Тошкент вилояти, ҳозирги Шимолий Тожикистон (Хўжанд ва Ўратепа, тоғлик туманлар) Жанубий Қозоғистон ва Қирғизистон Республикалари ҳудудлари ҳам унинг таркибига киритилди. Шу тариқа Қўқон хонлиги шарқда Шарқий Туркистондан ғарбда Сирдарёнинг қуйи соҳилларигача, шимолда Туркистоннинг Бекпақдала саҳросидан жанубда Бухорога тобе Дарвоз, Қоратегин, Кулоб бекликларигача бўлган катта ҳудудни эгаллаб Ўрта Осиёдаги йирик давлатга айланди. Хонлик маъмурий жихатдан бекликларга бўлиниб уларнинг баъзилари бир неча марта хонлик таркибидан чиқиб турган. Қўқон давлатининг асосий бекликлари сифатида Наманган, Марғилон, Андижон, Тўрақўрғон, Ўш, Ўратепа, Хўжанд, Тошкент, Туркистон, Чимкентни кўрсатиш мумкин. Бекликлар хон томонидан тайинланадиган ҳоким - қўшбеги томонидан бошқариладди. Бекликлар ўз навбатида бошқа кичик маъмурий бирликларга бўлинган.

Ижтимоий тизим. Қўқон хонлигидаги ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётидаги мавқеи қўшни Бухоро хонлигидан айтарли фарқ қилмайди. Давлатда хон ва унинг яқинлари, марказий ва маҳаллий бошқарувни амалга оширган. Маҳаллий манбаларда вазир ул-вузаро, амир ул-умаро деб номланган ижтимоий табаканинг, ҳарбий-маъмурий амалдорларнинг мавқеи жуда юкори эди. Бу амалдорлар ўз хизматлари эвазига муайян маош олишдан ташқари ер-мулкларга ҳам эга бўлганлар. Бутун ўрта аср мусулмон давлатларида бўлганидек, мусулмон руҳонийлари ҳам алоҳида имтиёзларга эга бўлган ижтимоий табақа ҳисобланарди. Давлат бошқарувида, таълим-тарбияда, суд ишларида ва жамият ҳаётининг турли соҳаларида уларнинг фикри катта аҳамият касб этган. Жамиятнинг энг қўн сонли ва энг кам ҳуқуқли табақаси оддий халқ - фуқаро эди. Мамлакатнинг барча

моддий бойликлари уларнинг меҳнати ҳисобига яратилсада, бу ижтимоий табақа доимо муҳтожликда ҳаёт кечирганлиги манбаларда қайд этилган.

Ҳарбий соҳа. Хонлик ҳаётида ўзаро низолар, сарой фитналари, қўшни ҳудудларга уюштириладиган хужумлар, хон ва амалдорлар зулмига қарши кўтарилган қўплаб қўзғолонлар одатий ҳол эди. Бу ўз навбатида ҳарбий-маъмурий амалдорлар ва умуман қўшиннинг жамият ҳаётидаги ўрнини ошириб турарди. Хонликда энг юқори ҳарбий амалдор - амири лашкар лавозими бўлиб, кўп ҳолларда бу лавозимга қипчоқ уруғидан бўлган кишилар тайинланган. Қўшиннинг асосини ҳам қипчоқлар ташкил этарди. Бу кўп ҳолларда мамлакат сиёсий ҳаётида қипчоқларнинг таъсири ошишига ҳам олиб келар, саройдаги кўпгина юқори лавозимлар қипчоқлар томонидан эгаллаб олганди.

Қўшинлар ўша давр ҳарбий қонун-қоидаларига мос равишда 10 минглик, минглик, юзликларга бўлинган. Ҳарбий маъмурий амалдорлар ичида йирик шаҳарлар ва бекликлар ҳокимлари-қушбегилар ҳам олий ҳарбий амалдорлар қаторига кириб, уларнинг ҳар бири ўз қўшинига эга бўлган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида қўплаб аҳоли қўшин таркибига киритилиши оғир ҳарбий мажбуриятлардан бири эди.

Ҳарбий-маъмурий амалдорлар учун сарой хазинасидан белгиланган тартибда йиллик маош ва “танҳо”, “тархон”, шаклидаги ер-мулклар берилган. Ҳарбий юришлар пайтида қўлга киритиладиган ўлжанинг бир қисми ҳам муайян тартибда уларга берилган.

Иқтисодий ҳаёт. Иқтисодда деҳқончиликнинг салмоғи жуда юқори эди. Айниқса, қадим деҳқончилик анъаналарига эга бўлган Фарғона водийсида бу нарсаяққол кўзга ташланади. Хонлик ҳудудида сув манбаларининг етарли эканлиги деҳқончиликдан юқори ҳосил олинишига асос бўларди. Экиладиган экинлар бутун Ўрта Осиё минтақасига хос бўлиб, донли экинлар етиштириш (ғаллачилик, жўхори) полизчилик, боғдорчилик, сабзавотчилик, шоликорлик анчагина яхши ривожланган эди. XIX асрга келиб хонликда пахта майдонлари ҳам тўхтовсиз кенгайиб борди. Пахтанинг асосий харидори Россия эди.

Мамлакатнинг асосий бойлиги бўлган ерга эгалик қилиш

қўшни мусулмон давлатлардагидек бўлиб, ҳосилдор ерларнинг катта қисми давлатники ҳисобланарди. Давлатдаги энг катта мулкдор - хон бўлиб, у катта-катта ҳосилдор ерларга, улардан олинадиган ҳосилга, бу ерларда жойлашган яйловлар, чорва моллари, хунармандчилик устахоналари, савдо дўконлари ва бошқаларга эгалик қиларди. Ҳарбий-маъмурий амалдорларга берилган “Танхо”, “Тархон” шаклидаги ер мулклари фақат хизмат даврида берилган ва мерос бўлиб авлоддан-авлодга ўтмаган. Диний маҳкамалар ва мадрасалар харажатлари учун вақф ерлардан келадиган даромадлар асосий роль ўйнаган. Бундай ер-мулкларга одатда бутун-бутун қишлоқлар, устахоналар, дўконлар, тегирмонлар ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналари бўлган катта ер-мулклари кирган.

Чорвачилик мамлакат-иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган соҳа бўлиб, у, айниқса, қўчманчи қирғиз қабилалари яшайдиган тоғ олди ҳудудларида, Тошкент воҳаси ва Туркистонда яхши ривожланган эди. Чорвачиликнинг энг ривожланган соҳаси қўйчилик ва йилкичилик ҳисобланарди. Бундан ташқари, ўтроқ деҳқон аҳоли яшайдиган ҳудудларда уй чорвачилиги, айниқса, йирик шохли уй ҳайвонлари - қорамол боқиш кенг тарқалган бўлиб, улардан гўшт, сут маҳсулотлари олишдан ташқари, деҳқончиликда фойдаланиларди.

Хунармандчилик. Хонликда Ўрта Осиё минтақасига хос бўлган барча йирик хунармандчилик турлари: тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, дурадгорлик ва бошқалар мавжуд эди. Иқтисоднинг бу соҳаси, айниқса, йирик шаҳарларда: Қўқон, Тошкент, Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Туркистонда яхши ривожланган бўлиб, хонликдаги айрим йирик қишлоқларда хунармандчиликнинг бир қанча турларини ишлаб чиқариш ҳам яхши йўлга қўйилганди.

Хусусан, Қўқон ўз темирчилари, мисгарлари, Чуст дўппидўзлари, Риштон кулолчилик маҳсулотлари, Шаҳрихон пичоқлари, Марғилон ипак ва шойи буюмлари билан шуҳрат топган бўлиб, хонликдаги юқори сифатли хунармандчилик буюмларига ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган. Шу боис хунармандчиликни қадим анъаналарга эга соҳа сифатида XVIII-XIX асрда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Савдо-сотик. Хонликдаги мураккаб сиёсий вазият савдо-

сотик ривожига, карвонлар хавфсизлигига катта хавф туғдиришига қарама, мамлакат иқтисодидаги савдо-сотикнинг аҳамияти катта эди. Қўқон, Марғилон, Андижон, Тошкент, Чимкент, Ўратепа ва бошқа шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида ном чиқарган эдилар. Шаҳарлар ва қишлоқлар ўртасидаги иқтисодий-савдо муносабатлар мамлакатда ички савдонинг тараққиётини белгиловчи асосий омил эди.

Йирик шаҳарларда ихтисослашган бозорлар, кўплаб карвонсаройлар бўлиб, уларнинг сони савдо-сотик ривожини кўрсатиб турувчи муҳим белгидир.

Ички савдо муносабатларида маҳаллий маҳсулотлар асосий ўрин турарди. Четдан келтириладиган маҳсулотлар ичида турли металллар, фабрика маҳсулотлари (Россиядан), чой (Хитой ва Ҳиндистондан) ва қўшни давлатлардан олиб келинадиган баъзи ҳунармандчилик буюмларини айтиб ўтиш мумкин.

Ташқи бозорга чиқариладиган маҳсулотларнинг асосини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, жун, ип, матолар, қуруқ мевалар ва бошқа маҳсулот) ташкил этиб, улар XIX асрдан бошлаб бевосита Россияга чиқарила бошланди.

Солиқлар. Хонликдаги мавжуд солиқлар тизими шарият қонун қоидаларида белгиланган тартибларга мос келса-да, аҳолидан кўплаб майда солиқлар, жарималар ундириб олиш кенг тарқалган эди. Асосий солиқ хирож бўлиб, у пул ва маҳсулот тарзида ундириб олинарди. Савдогарлар ва чорвадорлар закот солиғини тўлашар, ҳунармандлардан ҳам турли солиқлар (тамға жой солиғи) олинарди. Солиқ йиғувчи амалдор тановчи (ҳар бир танов ердан солиқ олувчи), закот солиғини йиғувчи амалдорлар Закоatchи деб аталар эди. Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ва вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу нарса ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқлар тури ва миқдори оширилган.

Солиқлардан ташқари, аҳоли мажбурий равишда турли ишларга: каналлар қазииш, ариқларни тозалаш, ободончилик ишларига, турли қурилишларга жалб қилинарди.

Маданий ҳаёт. Хонликдаги илм-фан тараққиёти, маданият ривожии ўз даражасига кўра Ўрта Осиёдаги қўшни давлатларга яқин туради. Асосий маданият ўчоқлари хонликдаги йирик шаҳарлар бўлиб, олий таълим берувчи кўпгина

мадрасалар шаҳарларда жойлашган эди. Бошланғич мактаблар хонлиқнинг ҳар бир йирик аҳоли пунктида мавжуд бўлиб, уларда араб тилида хат савод чиқарилар, ўқиш ёзиш ўргатиларди. Бошланғич мактабларда ҳам, мадрасаларда ҳам асосий эътибор диний таълим беришга қаратиладди. Қуръон, шариат, фикҳ (мусулмон қонунчилиги) асосларини ўқитиш мадрасаларининг асосий вазифаси ҳисобланиб, дунёвий фанлар, айниқса, аниқ фанлар тараққиётида бир қадар турғунлик кўзга ташланади.

Дунёвий фанлардан адабиёт, тарих, нутқ, мантик, алжабр ва хандаса (геометрия) каби фанлар ўқитиларди. Пойтахт шаҳар Қўқонда XIX асрда 15та мадраса фаолият кўрсатган бўлса, бошқа шаҳарларда ҳам бир нечта йирик мадрасалар фаолият кўрсатган. Лекин хонлиқда Бухоро мадрасаларини тугатиб келган кишиларнинг мавқеи анча баланд ҳисобланарди.

Адабиёт. Бу даврда адабиётнинг ўрни айниқса юқори эди. Ўзбек адабиёти ривожига катта таъсир кўрсатган Қўқон адабий муҳитининг шаклланиши хонлиқда маданият тараққиётини белгиловчи муҳим мезон бўлди. XIX аср бошида Қўқон хони Умархоннинг ҳомийлиги Қўқон адабий муҳитини шакллантирган ва ривожлантирган қатор талантли ижодкорларни юзага чиқарган эди. Бу даврда фаолият кўрсатган шоирлар ва уларнинг ижоди Умархоннинг буйруғи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф томонидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” номли тазкирада яхши ёритиб берилган. Бу тазкирада XVIII аср охири - XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод қилган Махмур, Гулҳаний, Фазлий, Мушриф, Ғозий, Содик, Хижлат, Ҳозик, Хотиф ва бошқа ижодкорлар ҳақида муҳим маълумотлар топиш мумкин.

XVIII аср Қўқон адабиётининг ривожига катта ҳисса қўшган истеъдодли шоир Ҳувайдо (1780-1781) ҳисобланади. Ҳўжаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо Ўшда туғилиб, Фарғонанинг Чимён қишлоғида яшаган. Аввал қишлоқ бошланғич мактабида, кейин Қўқонда мадрасада ўқийди. Ундан муҳаббат, маънавият, софлик, садоқат каби барҳаёт ғоялар қуйланган ўтли ғазаллар етиб келган. Ижоди Махмур, Муқимий, Фурқат каби шоирлар ижодига ҳам катта таъсир кўрсатганлиги маълум. Унинг ғазаллари “Девони Ҳувайдо” тўпламига жамланган бўлиб халқимизнинг севимли қўшиқларига айланган,

Хувайдодан ахлоқий - дидактик мазмундаги “Роҳати дил” асари ҳам етиб келган.

Қўқоннинг яна бир машҳур ижодкори, XVIII аср охири XIX аср бошларида яшаб ижод қилган таниқли ҳажвчи шоир Махмурдир. У мударрис ва хаттот Мулла Шермуҳаммад Акмал оиласида Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг исми Маҳмуд бўлиб, “Махмур” адабий таҳаллуси билан ижод қилган. Шоир Қўқондаги Мадрасаи Мирда ўқийди. Ундан хону бекларнинг зулмини танқид қилувчи, меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини ҳаққоний тасвирловчи “Ҳапалак”, “Қозимуҳаммад Ражаб авж”, “Ҳожиниёз”, “Муножот”, “Ҳаким Туробий ҳазор халта”, “Қози хўжа сакбон”, “Каримкул меҳтар”, “Такаббур” асарлари етиб келган.

Қўқон адабий муҳитининг ривожига атоқли ҳажвчи шоир, ўзбек масалчилигининг йирик вакили Муҳаммад Шариф Гулҳаний катта ўрин тутди. У тоғли Дорвозда туғилди, Қўқон мадрасасида ўқиди, Қўқон хони Олимхон қўшинида навкар бўлиб хизмат қилади. Гулҳаний “Журъат” таҳаллуси билан ҳам ижод қилганлиги маълум. У асарларини икки тилда - ўзбек ва тожик тилларида ёзарди. Гулҳанийнинг “Зарбулмасал” асари мажозий тимсоллар - япалоқ қуш ва бойўғли ўртасидаги қудачилик можаролари орқали турли тоифадаги, ҳар хил феъл-атвордаги табақалар, кишилар муносабатини, мамлакатдаги вайронагарчиликларни тасвирлайди. “Зарбулмасал”да қушлар тилидан масал, мақол, матал ва ҳикматли сўзлар келтириш орқали хонликдаги мавжуд ҳаёт ҳақиқати ифодаланади. Асарда “Маймун билан Нажжор”, “Туя билан Бўғалоқ”, “Тошбақа билан Чаён” каби мустақил сюжетли масаллар ҳам берилган.

Қўқон хонлигининг XIX аср 1-ярмидаги адабий ҳаёти ривожига Марғилонлик Жаҳон отин - Увайсий, Нодира бегим номи билан шуҳрат қозонган Мохларойим (1792-1842), Ўратепалик Дилшод Барно (1800-1905), Маҳзуна каби ижодкор аёлларнинг алоҳида ўрни бор.

Тарихнавислик. Қўқон хонлиги тарихига оид маҳаллий манбалар нисбатан кам бўлса-да, улар хонликда ўз тарихнавислик мактаби мавжуд эканлигидан далолат беради. Гарчи бу даврда яратилган тарихий асарларда бутун Ўрта аср мусулмон тарихнавислигига хос дабдабавозлик, ҳукмдор

шаҳсини улуғлаш каби хусусиятлар кўзга ташланса-да, бу асарлар ўз даврининг маҳсули сифатида, ўша давр тарих фани тараққиётини кўрсатувчи муҳим манба сифатида ўта қимматлидир. Улар ичида Нияз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи Шохрухий”, Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансаб - ус-салотин ва таворих ул-хавоқин асарлари, Отабек Фозил ўғлининг “Муфассал тарихи Фарғона” асарини ва бошқаларни айтиб ўтиш керак.

Меъморчилик. Хонликда бутун Ўрта Осиё учун характерли бўлган анъанавий меъморий услублар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам яққол кўзга ташланди. Барпо этилган меъморий иншоотлар асосан, мадраса, мачит каби анъанавий бинолар бўлиб, улар хонликнинг деярли барча йирик шаҳарларида қўлаб қурилган эди. Уларга Умархон томонидан Қўқонда барпо этилган катта жоме масжидини, ундан кейинги хонлар (Мадалихон, Худоёрхон) барпо этган мадрасаларни, Тошкентда қурилган Мўйи муборак мадрасасини, Тиллашайх жоме масжидини, Шайхонтоҳур меъморий мажмуасини (масжид, чиллахона, хонақоҳ), Наманган, Андижонда қурилган бир нечта мадраса ва жоме масжидларини айтиб ўтиш керак. Хонликнинг барча йирик қишлоқларида ҳам масжидлар фаолият кўрсатар, уларнинг аксарияти XVIII - XIX асрларда барпо этилган эди.

XVIII аср, айниқса, XIX асрда хонликда шаҳарсозлик тез суратлар билан ривожланди. Пойтахт шаҳар Қўқоннинг пайдо бўлиши ва тез фурсатда Ўрта Осиёдаги катта шаҳарга айланиши хонликдаги шаҳарлар тараққиётига ёрқин мисолдир.

Савдо-сотик билан боғлиқ бўлган иншоотлар, бозорлар, карвонсаройлар қурилишида ҳам меъморчиликнинг ривожланган йўналишлари кўзга ташланади. Уй-жойлар қурилиши соҳасида ҳам асрдан асрга ўтиб келаётган ўзига хос меъморий йўналишлар мавжуд эди. Ижтимоий биноларни, саройларни, уй-жойларни безашда, нақшлар танлашда ҳам Қўқон, Тошкент меъморчилик мактабларининг анъаналари давом эттирилганлигини айтиб ўтиш керак.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлиги XVIII-XIX асрларда Ўрта Осиёда сиёсий жиҳатдан етакчи ўринда турма-сада, минтақадаги йирик давлатлардан бири сифатида иқтисодий, маданий ҳаётда қўпгина ўзига хосликларга эга

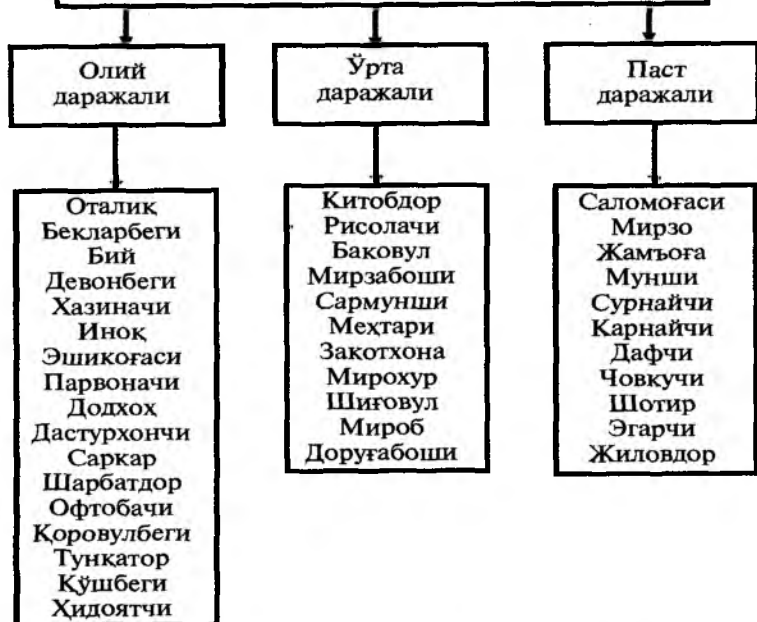
ва ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутди.

Қўқон хонлари:

1. Шохрухбий - 1710-1721 йй.
2. Абдурахимбий - 1721-1733 йй.
3. Абдукаримбий - 1733-1752 йй.
4. Абдурахмонбий - 1750-1551 йй.
5. Эрдонабий - 1751-1753 йй.
6. Бобобек - 1753-1554 йй.
7. Эрдонабий (2 марта) - 1755-1569 йй.
8. Сулаймонбек 1569 йил 6 ой ҳукмронлик қилади.
9. Норбўтабек - 1770-1801 йй.
10. Олимхон - 1801-1810 йй.
11. Умархон (Амирий) - 1810-1820 йй.
12. Муҳаммад Али (Мадалихон) - 1821-1842 йй.
13. Бухоро амири ноиб Исроҳ манғит 1842 йй. (3 ой)
14. Шералихон - 1842-1845 йй.
15. Худоёрхон - 1845-1858, 1863 (4 ой), 1865-1875йй.
16. Маллахон - 1858-1862 йй.
17. Шохмуродбек - 1862-1863 йй.
18. Султон Мурод - 1863 - 1865 йй.
19. Насриддинбек - 1875-1876 йй.

Қўкон хонлигидаги сарой унвонлари ва мансаблар

Қўкон хонлигидаги ҳарбий-маъмурий мансаблар ва унвонлар

Хива хонлиги

Хива хонлиги Амударёнинг қуйи оқимидаги, қадимги Хоразм воҳасида XVI аср бошларида шаклланган феодал давлат бўлиб, XVII аср бошларидан мустақил давлат сифатида бошқарилган. 1763 йилдан Ўзбекларнинг қўнғирот уруғининг вакиллари - иноклар Хивада ҳокимиятни қўлга олишади. 1873 йилда Руслар истилосидан кейин Россияга қарам давлатга айланди. 1920 йилда большевиклар томонидан бутунлай тугатилди.

Манбалар. Хива хонлиги тарихига оид манбалар ичида маҳаллий муаллифлар томонидан ёзилган асарлар муҳим ўрин тутади. Улар ичида Хива хони Абулғозихон томонидан ёзилган “Шажараи турк” ва “Шажараи тарокима” асарлари, сарой тарихчиси Мунис (1778-1829) томонидан ёзилган, шоир ва тарихчи Оғаҳий (1809-1874) томонидан давом эттирилган “Фирдавс ул-икбол” (“Иқболнома”) асари, Баёнийнинг (1859-1923) “Шажараи Хоразмшоҳий” асари ва бошқа бир қанча тарихий асарларни таъкидлаб ўтиш мумкин.

Давлатнинг ташкил топиши. Сийсий тарихи. Темурийлар давлати таркибига кирган Хоразм воҳаси 1505 йилда Шайбонихон томонидан босиб олинган бўлса, 1510-12 йилларда Эрон шоҳи Исмоил Сафавий давлати таркибига қўшиб олинди. Хоразмда Эрон шоҳининг 3та доруғаси тайинланди. Лекин Вазир шаҳрининг қозиси Умар шайх ташаббуси билан Хоразмда эронликларга қарши кучли халқ ҳаракати кўтарилди. Хоразмнинг обрўли шайхларидан бўлган Шайх ота авлодлари Дашти қипчоқлик ўзбеклар йўлбошчиси Элбарсхонга Хоразм тахтини таклиф қилдилар. Унинг қўшинлари қисқа фурсатда Вазир шаҳрини (Устюртда, қўхна Урганчдан 60 кмча узоқликда жойлашган бу шаҳар XV асрда ўзбек хонларидан Мустафоҳон томонидан барпо этилган) эгаллаб, воҳадаги барча шаҳарлардан эронликларни қувиб чиқардилар. Элбарсхон (1712-1780/81) Хоразм пойтахти ҳисобланган Урганч шаҳрини ҳам қўлга киритди ва амалда мустақил хонликка асос солди. У тез орада хонлик ҳудудини бир мунча кенгайтирди. Ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисмини, Эроннинг шимолидаги Серахс туманини, Оролни

ва Манғишлокни эгаллади. Вафотидан сўнг ворислари хукмронлик қилдилар. Хусусан, XVI асрда Хоразмни унинг авлодларидан Берикач Султон, Султонхожи, Суфиёнхон, Султонғози, Аванушхон, Қолхон, Ақатойхон, Дўстхон, Хожимхон, Нурмуҳаммадхон каби хонлар бошқариб турганлар. Шайбоний Убайдуллахон 1537-1538 йилларда Хоразмда қисқа муддат ўз хукмронлигини ўрнатишга эришган бўлса-да, Аванушхон ворислари томонидан тезда Хоразм озод этилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон Иккинчи Хоразмни бўйсундириш учун ҳаракат қилди. Бир неча марта воҳага уюштирилган истилочилик юришларидан сўнг, 1593 йилда Хоразм ҳам Бухоро хонлиги таркибига қўшилди. Лекин, Абдуллахон Иккинчининг ўлиmidан сўнг шайбонийлар давлатида бошланган ўзаро ички низолардан сўнг Хоразм яна мустақил давлатга айланди.

XVI асрнинг 70-йилларида Хоразм пойтахти Урганчдан Хива шаҳрига қўчирилади. Унга Амударё ўзанининг ўзгариб Каспий денгизига окмай қўйиши, Урганч ва унинг атрофларида сув танқислиги юз берганлиги сабаб бўлди. Баъзи манбаларда, Амударё ўзанининг ўзгаришини шайбоний Абдуллахон Иккинчининг фаолияти билан боғлайдилар. У Хоразмни ўзига бўйсундириш учун тўғон қуриб, Амударё оқимини ўзгартиради. Пойтахт Хивага қўчирилгандан сўнг Хоразмдаги бу давлат пойтахт шаҳар номи билан Хива хонлиги деб атала бошланди.

XVII аср бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг Араб Муҳаммадхон (1602-1623) тахтга ўтирди. Бу даврда рус казаклари, қозоқлар, қалмиқларнинг хонлик ҳудудига талончилик юришлари бўлиб турди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ҳатто, рус казакларидан 1000 киши, шаҳарда қўшин йўқлигидан фойдаланиб, Урганчга бостириб кирадилар, катта ўлжа ва қўпгина кишиларни қул қилиб олиб кетишга ҳаракат қилдилар. Лекин ўз вақтида етиб келган хон қўшинлари бу босқинчи тўдани бутунлай тор-мор этишга муваффақ бўлади.

Хонликда катта таъсирга эга Дарвиш шайхларининг аралашуви билан Араб Муҳаммаднинг ўғиллари - Хабаш ва Элбарс ҳокимият учун отасига қарши кураш бошлайдилар

ва уни тахтдан маҳрум этишиб, кўзига мил тортадилар, сўнгра Хивада қатл эттирадилар. Шу тариқа тахтга Элбарс ўтиради. Қисқа ҳукмронликдан сўнг у ҳам укаси Исфаңдиёр томонидан тахтдан туширилди. Исфаңдиёр ҳукмронлиги даврида (1623-1643) Хива хонлигида сиёсий вазият анча кескинлигича қолди. Айниқса, Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган Орол ҳокимлиги (бу ерда ўзбек қўғиротлари катта сиёсий таъсирга эга эди) марказий ҳокимиятга бўйсунмай, Хоразмнинг сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутарди. Туркман қабилаларининг ҳам бу хонга таъсири кучли эди. Улар ёрдамида тахтга ўтирган Исфаңдиёр ўзбек қабилалари вакилларини давлат бошқарувидан четлаштира бошлади. Бу хонликдаги сиёсий вазиятнинг янада чигаллашувига олиб келарди.

Унинг ўлиmidан сўнг Хива тахтига ўтирган Абулғозихон Хоразм тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида муқим ўрин тутати. Бу ҳукмдорнинг ҳаёт йўли жуда оғир кечади. Араб Муҳаммаднинг ўғли бўлган Абулғозихон ўз акалари Элбарс ва Хабашлар билан келиша олмаганлиги учун Хоразмни ташлаб чиқиб кетади. У бир қанча муддат Бухорода Имомқулихон саройида яшайди. Тахтни эгаллаган Исфаңдиёрнинг таклифи билан 1623 йилда Хоразмга келади ва Урганч шаҳрига ҳоким этиб тайинланади. Лекин тез орада Исфаңдиёр билан келиша олмай Туркистонга Эшимхон ҳузурига кетади. У ердан Тошкентга келиб, бу ерда 2 йил истиқомат қилади. Бухоро орқали Хивага қайтган Абулғозихонни ўзига жиддий рақиб деб билган Исфаңдиёрхон уни босқинчиликда айблаб, ҳибсга олдиради ва Эрон шоҳи ҳузурига гаров тариқасида жўнаттиради. Исфаҳон яқинидаги Таборак қалъасида 10 йил тутқунликда яшашга мажбур бўлган Абулғози 1639 йили ўз назоратчилари ёрдамида Эрондан яширинча чиқиб кетишга муваффақ бўлади ва 3 йилга яқин туркман қабилалари орасида яшайди. 1642 йилда Орол ўзбеклари ҳузурига келади ва улар ёрдамида Хива тахтини эгаллайди. Унинг ҳукмронлиги даври (1643-1663)да марказий давлат ҳокимияти бирмунча мустаҳкамланди. Кўчманчи туркман қабилалари ва қалмиқларга қарши муваффақиятли курашлар олиб борилди.

Унинг даврида Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юришлари уюштирилди. Хива қўшинлари Чоржўй,

Қорақўл, Кармана ва Қарши воҳасига хужумлар уюштириб, бу ерларни талон-тарож қилдилар. 1662 йилда тузилган сулҳга қарамасдан Хива ва Бухоро ўртасидаги низоли вазият кейинги даврларда ҳам сақланиб қолди. Абулғозихон оғир дардга чалингани учун 1663 йилда ўз ихтиёри билан тахтдан воз кечди.

Унинг вориси Анушахон ҳукмронлиги даври(1663-1687)да Хива қўшинлари Бухорога, Самарқандга, Қаршига яна хужумлар қилиб турдилар. 1685 йилда хиваликлар Ғиждувон яқинида қаттиқ зарбага учрагандан сўнггина бу талончилик юришларга барҳам берилди. Бухоронинг янги хони Субҳонқулихон нафақат хиваликлар хужумини тўхтатишга, балки Хивада ўз таъсирини ўрнатишга муваффақ бўлди. Унинг ёрдамида Анушахоннинг ўғли Эрнак 1687 йилда Хивада ҳокимиятни эгаллаш учун фитна уюштиради. Лекин ўз отаси Анушахонни кўр қилиб, тахтни эгаллаган Эрнак ҳокимиятни узоқ вақт сақлаб қола олмади. Субҳонқулихон 1688 йилда Хива тахтига Шохниёзни (1688-1707) ўтқазиб, Хивани амалда Бухорога вассал давлатга айлантирди.

Аммо хонликдаги кейинги сиёсий воқеалар бу қарамлик қисқа вақтгина давом этганлигини кўрсатади. Бухоро таъсиридан қутулиш учун Шохниёз Россия ҳукмдори Петр I га хат йўллаб, Хивани Россия таркибига қўшиб олишни сўрайди. Ўз сиёсатида Шарқни ҳам эгаллашни кўзлаётган рус подшоши учун бу айтиш муддао эди. 1703 йилда Петр I нинг Хива Россия таркибига қўшиб олинганлиги тўғрисидаги ёрлиғи Хиванинг янги хони Араб Муҳаммад(1707-1714)га топширилди. Лекин Хивани ўзига тобе этиш Россияга ҳали насиб этмаган эди.

Араб Муҳаммад ва унинг вориси Шерғозихон ҳукмронлиги даврида (1715-1728) хонликдаги сиёий низолар мамлакатнинг иқтисодини ҳам издан чиқарди. Бу вазиятда Пётр I томонидан уюштирилган Александр Бекович - Черкасский раҳбарлигидаги ҳарбий экспедиция хонликка кириб келди. Хива хони Шерғозихон томонидан рус қўшинлари илиқ кутиб олинди. 6 минг рус аскарини озиқ-овқат ва яшаш жойи билан таъминлашни енгиллаштириш учун уларни 3 қисмга бўлиш ҳақидаги хон таклифига биноан, рус ҳарбийлари 3га бўлиниб, турли қишлоқларга жойлаштирилди. Шундан сўнг бу отрядлар Хиваликлар томонидан бутунлай

кириб ташланди. Шу тариқа Россиянинг Хива хонлигини бўйсундириш учун уюштирган бу ҳарбий экспедицияси самарасиз якунланди.

Лекин ташқи душман хавфи остида бирлаштирилган хиваликлар хатар бартараф этилгач, ўзаро низоларни янги куч билан бошладилар. Ўзаро низоларга фаол аралашиб турган Бухоро хони Абулфайзхон Хивадаги марказий ҳокимиятга қарши чиқаётган Орол ҳокимларини қўллаб-қувватлаб турди. Улар эса ўз навбатида Бухорода яшаётган шахзода Темур Султонга Хива тахтини олиб бериш учун ҳаракат қилдилар. Ўзаро урушлар Шерғозихон ўлимигача давом этди. Элбарсхон даври(1728-1740)да ўзаро низолар бирмунча сусайди, лекин қўшни ҳудудларга талончилик юришлари олиб бориш яна жонланди. Унинг даврида Хива қўшинлари Хуросон сарҳадларига ҳарбий юришлар уюштириб катта ўлжа ва асирлар билан қайтардилар. Бу ўз навбатида Эрон шоҳи Нодиршоҳни Хоразмга ҳужум қилишга ундади. Ҳазорасп ва Хонқа ёнида бўлиб ўтган жангларда ғалаба қозонган эронликлар 1740 йилда Хива хони Элбарсхонни ўлдириб Хоразмни бутунлай бўйсундирдилар. Шундан сўнг Хоразмда сиёсий парокандалик бошланди. Хива тахтида кичик қозоқ жузидан бўлган, рус фуқаролигини қабул қилган Абулхайрхоннинг қисқа ҳукмронлиги давридан сўнг Нодиршоҳ Хоразмга иккинчи марта юриш қилиб Хивани эгаллади. Шаҳардаги барча эрон ва рус миллатига мансуб қўллар озод қилинди. Хоразм халқига катта солиқ солиниб, Хива Нодиршоҳнинг ноиби томонидан бошқарила бошланди. 1741 йилда Хивада қўзғолон кўтарилди ва Нодиршоҳнинг ноиби ўлдирилиб, эронликларнинг ҳарбий қўшини кириб ташланди. Тахтга Нуролихон ўтиради. Лекин Нодиршоҳнинг ўғли Насрулло Хоразмга катта куч билан кириб келгандан сўнг у тахтни ташлаб Дашти Қипчоққа қочиб кетади. Шундан сўнг Хива тахтида хонлар тез-тез алмашиб турдилар. 1747 йилда қозоқ султони Таибхон тахтга ўтказилди (1747-1757). У хонликда катта нуфузга эга бўлган Оталиқ Ҳузурбекни давлат бошқарувидан четлаштириб, давлатдаги йирик мансабларни қозоқларга бўлиб бера бошлади. Натижада Хивада яна қўзғолон кўтарилди. Хон тахтни ташлаб қозоқ даштларига қочиб кетганидан сўнг, ҳокимиятни унинг укаси Абдуллахон (1757-1758) эгаллайди.

Хива хонлигида рўй бераётган сиёсий парокандаликдан Бухоро ҳукмдорлари ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Хивада кўтарилган навбатдаги қўзғолондан фойдаланган Бухоро ҳукмдори Муҳаммад Раҳим Хива тахтига ўз одами Темур Ғозихонни ўтказди. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида ўзбекларнинг Қўнғирот уругидан бўлган инокларнинг давлат ҳокимиятидаги таъсири ошиб борди. 1763 йилда Инок Муҳаммад Амин амалда Хивадаги биринчи даражали ҳукмдорга айланди. Бу даврда тахтда расман бир неча хонлар ўтирган бўлса-да, ҳокимият амалда бутунлай унинг қўлида эди. Шаҳарлик савдогарлар, хунармандлар ва дин пешволари ёрдамида ўз ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган бу ҳукмдор туркманлар ҳужумини(1770), бухороликлар тажовузини(1782) бартараф этиб, марказий ҳокимиятни анча мустаҳкамлади. Маҳаллий ҳокимлар бебошлигига чек қўйилди. Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи яхшиланди. Хунармандчилик, қишлоқ ҳўжалиги ва савдо-сотиқ ривожланди.

XIX аср бошларига келиб иноклар фақат амалда эмас, балки расман ҳам Хива тахтини эгалладилар. Элгузархон Инок(1804-1806) Хива тахтига ўтирган қўнғиротлар сулоласининг биринчи хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳим I (1806-1825) Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. Унинг даврида бир қанча сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар ўтказилди. Хон саройи қошида доимий фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) таъсис этилди. Ислохотлар ўтказилиб солиқлар тартибга солинди. Уларнинг мунтазам равишда йиғилиши туфайли хазина даромадлари ошиб борди. Божхона ташкил этилиб, ташқи савдодан келадиган даромадлар кўпайтирилди. Ички муомала учун олтин ва кумуш тангалар зарб этилди. 1811 йилда бўйсунмас ороллиқлар - қорақалпоқлар Хива таркибига қўшилди.

Муҳаммад Раҳимнинг ворислари Оллокуллихон даврида (1825-1842) ва Муҳаммад Аминхон даврида(1845-1855) хиваликларнинг Хуросонга талончилик юришлари бирмунча кучайди. Бухоро билан Хива ўртасида Марв вилояти учун тўқнашувлар бўлиб турди. Ҳар икки томон ҳам бу ўзаро низоларда туркман қабилаларидан ўз манфаатлари учун фойдаланишга ҳаракат қиларди. 1855 йилда Серахсни қамал қилиш пайтида Муҳаммад Раҳим вафот этди ва Хива тахтига

Абдуллахон ўтказилади. 6 ойдан сўнг у туркманлар билан бўлган жангда ўлдирилгач, тахтни Қутлуғмуродхон эгаллади. Хива хонлигида сиёсий вазият яна кескинлашиб кетди. Туркман ёвмуллари Ота Муродни, қозоқ ва қорақалпоқлар Жорлиқ Тўрани хон деб эълон этдилар. Туркманлар Хива шаҳрини босиб олиб Қутлуғмуродхонни ўлдирдилар. Хонликда кўп ҳокимиятчилик юзага келди. Савдо-сотик тўхтаб қолди, бозорлар ёпилди, очарчилик юзага келди. Юқумли касалликлар тарқаб аҳоли шаҳарни ташлаб кета бошлади.

Бу вазиятда Хива тахтини Саид Муҳаммад эгаллади. У ички низоларни бирмунча бартараф этиб, бўйсунмас туркман ва қорақалпоқ қабилаларига қарши қирғин уюштирди. Натижада кўпгина қорақалпоқлар Бухоро амирлигига ва русларга тобе қозоқ даштларига кўчиб кетдилар.

1859 йилда Оролбўйи қабилалари Хивага қарши яна қўзғолон кўтардилар. Туркманлар томонидан қўллаб-қувватланган Муҳаммад Паноҳ Орол бўйини русларга топшириш режасини тузди ва Оренбург губернаторига хат жўнатди. Лекин Хива хонининг Қўнғиротни катта қўшин билан келиб эгаллаши натижасида Оренбург генерал-губернаторининг Сирдарё флотилияси бошлиғи Бутаковга берган Амударёга ўтиш ҳақидаги буйруғи бажарилмай қолди. Орол бўйида яна Хива хонлиги ҳокимияти тикланди.

1865 йилда Хива тахтига Саид Муҳаммад Раҳим 11 (1865-1910) ўтирди. “Феруз” таҳаллуси билан ижод қилган бу ҳукмдор ўзбек мумтоз адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган бўлиб, у амалда Хиванинг сўнгги мустақил хони бўлиб қолди. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатидан юксалиш юз берди. Лекин 1873 йилда Хива генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан босиб олинди ва тузилган сулҳга биноан Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айлантирилди.

Давлат тизими. Хива хонлиги хон томонидан сарой амалдорлари ёрдамида бошқариладиган, яқка ҳокимчиликка асосланган давлат бўлиб, унинг бошқарув тизими Бухоро ва Қўқон хонликларидан деярли фарқ қилмаган. Хонликдаги энг юқори унвон хон бўлиб, у сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимиятга эга эди. Бухоро ва Қўқон хонлигидан фарқли равишда XIX аср бошларига келиб хон ҳузурида доимий

фаолият кўрсатувчи Кенгаш (Девон) бор эди. Энг юқори лавозимдаги амалдорлар аъзо бўлган бу кенгашнинг ваколатлари чекланган, барча қарорлар амалда хон томонидан қабул қилинган бўлса-да, лекин сарой аъёнларининг, қабила бошлиқларининг, маҳаллий ҳокимларнинг давлат бошқарувидаги ўрнини эътироф этиш зарур. Ўзаро сиёсий низо-ларни бартараф этадиган, марказий ҳокимиятни жойларда маҳаллий бошқарувни амалга оширадиган бу амалдорлар амалда давлат бошқарувида катта кучга эга эдилар. Айниқса, марказий давлат ҳокимияти заифлашган даврларда бу нарса яққол кўзга ташланади.

Хонликдаги барча мансаб ва унвонларни 3 тоифага: ҳарбий-маъмурий, ҳарбий ва диний амалларга бўлиш мумкин. Сарой унвонлари ичида Хондан кейин энг катта нуфузга инок, оталиқ ва бий унвонидагилар мансуб бўлган. Улар хоннинг энг яқин маслаҳатчилари бўлиб, давлатнинг сиёсий, иқтисодий, молиявий, ҳарбий ҳаётини назорат қилган. Хон-ликнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётида улардан ташқари нақиб, амир ул-умаро, меҳтар, қушбеги, беклар беги, девонбеги, парвоначи, дастурхончи, эшик оғаси, шотир, ясовулбоши, удайчи, мингбоши, мирробоши ва бошқа мансабдорлар ҳам муҳим ўрин тутadi. Диний ҳокимият шайхулислом бошлиқ дин пешволари қўлида эди. Маҳаллий шайхлар Саид Ота Шайх авлодлари, Дарвиш шайхлари - давлатдаги нуфузли диний амалдорлар сирасига кирар, барча диний мансаблар уларнинг вакилларига бериларди.

Хива хонлигида давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқон давлатларидан фарқли равишда, бу ерда икки тиллилик ҳукмрон эмас эди. Барча фармонлар, давлат ишлари, ҳужжатлар ўзбек тилида ёзиларди.

Маъмурий тузилиши. Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVIII асрларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири - XIX аср бошларидан бошлаб, давлатдаги асосий маъмурий бирлик бекликлар деб юритила бошлади. Бу даврда хонликда 16та беклик ва 2та ноиблик мавжуд эди. Улар Ҳазорасп, Гурлан, Хонка, Қўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Ғазовот, Қиёт, Шоббоз(Шоҳаббоз), Шовот, Тошҳовуз, Амбарманақ, Урганч, Хўжайли, Шўманой ва Қўнгирот беклик-лари ҳамда Бешарик, Қиёт-қўнгирот ноибликларидир. Бу

беклик ва ноибларни хон тайинлайдиган беклар ва ноиблар бошқарар эди. Хива шахри эса хон ва бош вазир (инок)нинг измида бўлган.

Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

Хонликда ўтроқ деҳқончилик туманларида асосан ўзбеклар яшаб, улар мамлакатнинг асосий кўпчилигини ташкил этарди. Хонликда, шунингдек, туркманлар, қорақалпоқлар, қозоқлар, кам миқдорда тожиклар, эронликлар, яҳудийлар, арманлар ҳам истиқомат қилишарди.

Ижтимоий тизими. Якка ҳокимликка асосланган ўрта аср мусулмон давлатларида бўлганидек, хон ва унинг аъёнлари катта ижтимоий ҳуқуқларга эга эди. Лекин бу мустақкам қонунлар билан кафолатланмаган бўлиб, ҳокимиятга, яъни чекланмаган ижтимоий ҳуқуқларга эга бўлишга интилувчи кучлар томонидан доимий равишда хон ҳокимиятига катта хавф мавжуд эди.

Сарой амалдорлари, марказий ва маҳаллий бошқарувнинг юқори поғонларини эгаллаб турган ижтимоий табақалар, ҳарбий маъмурий амалдор ва мансаб эгалари катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга ижтимоий табақа эди.

Дахлсиз ҳуқуқларга, аҳолининг барча ижтимоий табақаларига катта таъсир кўрсатиш кучига эга бўлган оқсуяк табақа - маҳаллий шайхлар ва хожалардан Саид ота, Дарвиш шайхлари авлодлари хонликдаги энг нуфузли ижтимоий табақа ҳисобланарди. Катта миқдордаги хусусий ер мулкларга эгалик қилишдан ташқари улар одатда вақф ерлардан келадиган даромадларни назорат қилишда ҳам кўпгина имтиёзларга эга эдилар. Уларнинг ҳуқуқлари ва имтиёзлари мутлақо дахлсиз бўлиб, бошқа ижтимоий табақалардан фарқли равишда, сарой фитналари, ўзаро урушлар, ҳукмдор ва ҳукмрон сулола алмашишларига қарамасдан тўлалигича сақланиб қолинарди.

Ҳарбий соҳа. Ўрта Осиё давлатлари ичида Хива хонлиги қўшни мамлакатларга доимий хавф солиб турувчи, тез-тез талончилик юришлари уюштириб турувчи давлат сифатида маълум эди. Буни қўшни Бухоро хонлиги ҳам, Эрон давлати ҳам ўз бошидан кўп мартабалаб ўтказилганлиги тарихдан маълум.

Хонликда энг олий бош қўмондон хон ҳисобланади. Нуфузли сарой аъёнларидан бўлган, ўз мавқеи жиҳатидан хондан кейинги ўринда турган Иноқ ўз хизмат вазифасига кўра ҳарбий-маъмурий амалдорларга етакчилик қиларди. Ундан кейинги ҳарбий мансабдор Амир ул-умаро бўлиб, қўшинлар бошлиғи эса саркарда деб аталарди. Хоннинг шахсий гвардияси бошлиғига ясовулбоши унвони берилган бўлиб, у хонни қўриқлаш, тартиб-интизомни сақлашга масъул ҳисобланган. Хонликдаги ҳарбий-маъмурий амалдорлар ичида мингбоши, юзбоши каби ҳарбий бўлинмалар бошлиқлари, шифовул (айғокчи), кутвол (қалъа бошлиғи), тўғбеги каби ҳарбий мансабдорлар ҳам катта аҳамиятга эга эдилар.

Қўшинлар отлиқ ва пиёда навкарлардан ташкил топган бўлиб, ҳарбий талончилик юришлари даврида асосан тез ҳаракат қилувчи отлиқ қўшинлардан, шаҳар ва қалъалар ҳимоясида пиёда қўшинлардан фойдаланган.

Асосий ҳужум қуроллари ўқ-ёй, қилич, найза дубулға бўлиб, ҳимоя учун қалқон, совутдан фойдаланилган. Қўшинни милтиқлар билан таъминлаш паст даражада эди. Замбараклар ҳам хонликда кенг тарқалмаган бўлиб, буларнинг ҳаммаси мунтазам қўшиннинг ҳарбий ишларидаги салоҳиятини кучсизлантирарди.

Хива хонлигида ёлланган туркман сарбозлари, турли ўзбек қабилаларидан тузилган қўшинлар асосий ҳарбий куч эди. Жанг олиб бориш усули Чингизхон ва Амир Темур давридаги ҳарбий қонун-қоидаларга асосланса-да, аммо бу ҳарбий тартиблар ижодий ривожлантирилмади.

Суд ишлари. Асосий судлов идоралари қозилик маҳкамалари ҳисобланган. Бу маҳкамалар бир неча поғонадан ташкил топган. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи олий шахс Хон бўлиб, оғир жиноий ишларни у шахсан қўриб чиқиб, ҳукм чиқарарди. Ундан кейинги ўринда хонликда бош судья - Қозикалон турарди. Хонликдаги ҳар бир вилоят, туман, қасаба, шаҳарларда хон томонидан тайинланган қозилар бўлиб, улар ўз ёрдамчилари - муфтилар ёрдамида мулкчилик билан боғлиқ можароларни ҳал қилиш, майда жиноятларни очиш ва шу сингари ишлар билан шуғулланган. Вилоятлардаги жиноий ишларни қўриб чиқишда маҳаллий ҳокимнинг ҳам иштирок

этиш ҳуқуқи бор эди. Қишлоқлардаги майда можаролар қишлоқ оқсоқоли томонидан ҳал қилинарди.

Айбдорларга нисбатан ўлим жазоси (бу жазо фақат хон кўрсатмаси билан амалга оширилган), тана аъзоларини, кўпинча бармоқларни, қўлни (турли ўтирликлар учун) кесиш, калтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима солиш ва бошқа жазо чоралари тайинланарди. Буларнинг бари Хива хонлигидаги суд ишлари қўшни мусулмон мамлакатларидан айтарли фарқ қилинмаганлигини кўрсатиб турибди.

Иқтисодий ҳаёт. Давлат ерлари, вақф ер эгалиги ва хусусий ер мулклари мавжуд эди. Давлат ерлари хон ва унинг яқинларига тегишли бўлиб, одатда улар сув манбаларига яқин, ҳосилдор ер мулклардан иборат эди. Давлат хазинасига хоннинг шахсий мулки сифатида қараш ҳукмрон эди.

Вақф ерларга одатдагидек, мадрасалар ва диний маҳкамалар, масжидлар, қабристонлар харажатлари учун ажратилган ер-мулклар киради.

Хусусий шахсларга тегишли ер мулклар ичида йирик мансабдор, ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорларга тегишли ер мулклар катта фоизни ташкил этарди. Қишлоқ жамоалари эгалик қиладиган ерлар деҳқонларга одатда 8-12 таноб қилиб бўлиб берилган. Деҳқон бу ерда ўз оила аъзолари ёрдамида ишлаган. Ҳосилни йиғиш пайтида хашар усулидан фойдаланганлар ёки четдан одам ёллаганлар.

Воҳа иқтисодининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотик ташкил этиб, деҳқончиликда Амударё куйи оқимидан олинган қўплаб каналлар ва ариқлар муҳим ўрин тутган. Улардан қуйидаги 11та йирик каналлар давлат аҳамиятига молик эди:

Питнак канали, Полвон канали, Казовот канали, Шох-аббаз канали, Ярмиш канали, Қилич Ниёз бий канали, Каракуз канали, Арна канали, Бўзсув канали, Сувволи, Хон канали.

Булардан ташқари умум жамоа ерларини суғоришга мўлжалланган ўртача узунликдаги каналлар ва ариқлар ҳамда хусусий кишиларга тегишли кичик канал ва ариқлар (Шерхон, Найман, Уйғур, Элгузархон) ҳам хонликнинг суғориш тизимида муҳим бўғинлар эди.

Хонликда сув манбаларининг етарли эканлигига қарамасдан, деҳқончилик тараққиёт Бухоро хонлигидагидек юксак даражада ривожланмаган эди.

Бугдойчилик хонликда кенг ривожланган бўлиб, бу экин Питнакдан Шоҳаббосгача бўлган ҳудудда айниқса кўп экилган. Бугдойи йиғиб олинган далаларга қовун, мош, жўхори экилган. Суғориладиган ерларга бугдойнинг саранчи нави экилган. Жўхори Шоҳаббосдан Қўнғиротгача бўлган ҳудудда яшовчи ўзбеклар томонидан етиштирилган. Унинг ҳосили озиқ-овқатга ва отларга ем учун ишлатилган.

Пахтачилик асосан Гурлан, Янги Урганч, Хива, Хонқа, Шоҳаббосда ривожланган эди. Пахта чигитидан ёғ олинар, толаси маҳаллий ҳунармандлар эҳтиёжига ва ташқи бозорга чиқариларди.

Сув кўп талаб қилмайдиган ерларга (Ҳазорасп, Қўнғирот, Тошҳовуз, Илалли, Казовот, Манғит ва Гурлан) кунжут, нўхат, мош, арпа ва бошқа экинлар экилган. Сабзавот-полизчилик маҳсулотларидан қовуннинг бир неча навларини, тарвуз, бодринг, қовоқ, қалампир, пиёз, саримсоқ, лавлаги, сабзи ва бошқаларни айтиб ўтиш керак.

Хонликда боғдорчилик ҳам анча ривожланган бўлиб олма, гилос, олхўри, ўрик, узум кўплаб етиштириларди.

Ипакчилик хонликда унчалик ривожланмаган эди. Хивада худди Бухородагидек ипак маҳсулотлар ишлар чиқарилган бўлса-да, улар анча кам миқдорда бўлган.

Чорвачилик. Хонликнинг ўтроқ деҳқончилик туманларида кишлоқ ҳўжалигининг бу соҳаси деярли ривожланмаган бўлиб, йирик қорамоллардан деҳқончиликда фойдаланилган ва гўшт, сут маҳсулоти олиш учунгина боқилган. Воҳа аҳолисининг гўштга бўлган талабини хонликда яшайдиган кўчманчи туркман, қозоқ қабилалари тўлиқ таъминларди. Кўчманчи қабилалар йилқи, туя (асосан бир ўркачли туялар) боқишарди. Хонликда Туркманларнинг аргумоқ отларига талаб катта бўлганлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Ҳунармандчилик. Ҳунармандчилик бу ўлкада ўз тарихий илдизларига эга соҳа сифатида катта аҳамиятга эга эди. Ҳунармандчилик марказлари сифатида асосан йирик шаҳарлар, хусусан, пойтахт Хива, шунингдек, Урганч, Ҳазорасп, Тошҳовуз, Хонқа ва бошқа шаҳарлар катта ўрин тутарди. Маҳал-

лий хом ашё манбалари (жун, тери, ипак, пахта ва бошқалар), четдан келтириладиган металл (мис, чўян) ва бошқа маҳсулотлар Хоразм воҳаси хунармандчилиги тараққиётини белгилаб турган.

Хонликда тўқимачилик, кулолчилик, мисгарлик, дегрезлик, темирчилик, дурадгорлик, қўнчилик каби анъанавий хунармандчилик турлари, шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотлари тайёрлаш билан боғлиқ хунарлар (ошпазлик, новвойлик, қандолатчилик ва бошқалар) кенг ривож топган эди.

Маҳаллий хунармандлар маҳсулотлари ички бозор эҳтиёжини таъминлаб қолмасдан, баъзи маҳсулотлар қўшни Бухоро, Қўқон хонликларига ҳам чиқарилганлиги маълум.

Савдо-сотик мамлакат иқтисодининг асосини ташкил этарди. Географик жиҳатдан қулай ҳудудда, йирик қарвон йўллари чорраҳасида жойлашган Хоразм воҳаси қадим даврлардан бери давом этиб келаётган тижоратчилик анъаналарига эга юртдир.

Хива хонлигида ҳам ички ва ташқи савдо анча ривожланган эди. Ўзаро низоларга қарамасдан хонлик вилоятлари, шаҳар ва туманлари орасида яқин иқтисодий-савдо алоқалари мавжуд бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Ички савдода асосан маҳаллий маҳсулотлар (қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хунармандчилик буюмлари) катта ўрин тутган. Хонликдан четга чиқариладиган маҳсулотлар ичида хивалик хунармандларнинг нафис буюмларини, турли деҳқончилик маҳсулотларини айтиб ўтиш керак. Россиядан қўрғошин, мис, темир, чўян каби турли металллар, Бухоро Қўқон, Эрон, Россиядан олтин, кумуш, хунармандчилик ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилган.

Хивалик савдогарлар транзит савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Хонлик ҳудуди орқали ўтувчи савдо қарвонлари (Россия, Бухоро савдогарлари)дан олинадиган бож тўловлари ҳам сарой хазинасига катта даромад келтириб турган.

Солиқлар. Асосан хирож, закот, бож, жизъя каби барча қўшни мусулмон давлатларига ҳос бўлган солиқлар ундириб олинган. Уларнинг миқдори шариатда белгиланганидек бўлган. Солиқлардан ташқари аҳоли турли мажбуриятларни бажариши

шарт эди. Хусусан, каналларни тозалаш, янгиларини қазиш учун илк баҳорда ўз ерига эга бўлган ҳар бир хонадондан бир киши жалб этилиб, 15 кун ишлаб бериши шарт бўлган.

Маданий ҳаёт. Хива хонлиги маданияти кўпгина ўзига хосликларга эга. Бу адабиёт, тарихнавислик, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида яққол кўзга ташланади. Бутун мусулмон дунёсида бўлганидек, Хива хонлигида ҳам асосий илм даргоҳлари мадрасалар эди. Куйи таълим, яъни бошланғич мактабда хат-савод чиқарган, ўқиш-ёзишни ўрганган кишилар хонлик пойтахти Хивадаги мадрасаларда, шунингдек, Бухоро мадрасаларида ўқиб таълим олардилар. Баъзи манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIX асрда хонликда 1500га яқин бошланғич мактаб ва 130та мадраса мавжуд бўлган. Хусусан, Хивада 22та мадраса бўлиб, улар ичида Муҳаммад Раҳимхон, Шерғозихон, Раҳмонбердибий, Оллоқулихон, Хожа Маҳрам, Фозилбек, Давлат Қорақўз, Бек Ниёз Девонбеги мадрасалари катта мавқега эга эди.

Хоразм маданиятининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу даврда адабиёт, тарихнавислик ва хаттотлик, муסיқа санъати, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Хоразм маданияти ўзбек халқи маданиятининг ажралмас бир қисми бўлиб, ўзининг гўзаллиги, нафислиги ва бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Адабиёт. Ўзаро урушлар, иқтисодий танглик ва бошқа ижтимоий-сиёсий сабаблар туфайли Хоразм воҳаси адабий муҳитида ривожланиш бир текисда бормади. Адабиётнинг энг ривожланган даври XVIII аср охири XIX аср ҳисобланади. Бу даврда яшаб ижод этган шоирлар ичида Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809-1874) бадий мероси катта ўрин тутади. Тарихчи, таржимон ва шоир Огаҳий ўзидан ғоят гўзал ғазаллардан иборат девон қолдирган. 1832 йилда тузилган “Таъвизул-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) девонидаги ғазаллари оғиздан-оғизга ўтиб халқ орасида ҳам жуда машхур эди. У ўз ижоди билан Алишер Навоий, Лутфий каби буюк шоирлар анъаналарини давом эттирган, халқларварлик, адолат, юртга муҳаббат ғояларини куйлаган шоир сифатида ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди.

XIX аср Хоразм адабий муҳитида шоир, муסיқашунос,

хаттот ва таниқли наққош Комил Хоразмий (1825-1899) ўз ўрнига эга ҳисобланади. Унинг ижодида ғазаллар, рубоийлар катта ўрин тутди. Шу билан бирга у мусиқа соҳасида ҳам баракали ижод қилиб, “Мақоми Ферузшоҳ” номли мусиқий асар яратди. Бу асар Муҳаммад Раҳимхон(Феруз)га атаб битилган нодир мусиқий асардир.

Хоразм адабий ҳаётида Табибий таҳаллуси билан шеърлар ёзган Аҳмад ибн Али маҳрам ижоди, Комдон таҳаллуси билан ижод қилган Отажон Тўрани, Хусравий, Муродий, Муҳаммад Юсуф Рожий каби бошқа бир қанча шоирларни айтиб ўтиш мумкин. XIX аср 2- ярмида Хивада ижод қилган шоирлар шеърлари Феруз таҳаллуси билан шеърлар ёзган Муҳаммад Раҳимхон II буйруғига кўра китоб қилинди ва шу тариқа бу давр адабий муҳити ҳақида қимматли маълумотлар берувчи “Мажмуат уш-шуаро” асари яратилди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирча Хоразм адабий мактаби намояндаларининг барча асарлари тўлиқ ўрганилиниб, илмий доираларга киритилмаган, китобхонлар қўлига етиб бормаган. Бу келгусида тарихчи ва адабиётшунос олимлар олдидаги вазифалардан биридир.

Тарихнавислик. Хоразм ўзининг анъанавий тарихнавислик мактабига эга ўлкалардан биридир. Хива хонлиги тарихига бағишланган асарларда бу қадимий анъаналар бир қадар сақланганлигини кўрамиз. Бундай тарихий асарлар ичида шубҳасиз Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асари етакчи ўрнини эгаллайди. Абулғозихон бу асари ва “Шижараи тарокима” (“Туркманлар шажараси”) асари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган шахсдир. Тарихнависликдаги бу анъаналар кейинчалик Мунис, Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди. Хоразм адабий муҳитининг характерли томони шундаки, бу воҳада яратилган барча тарихий-бадий асарлар ўзбек тилида битилган.

XIX аср бошларида Муҳаммад Раҳимхон буйруғи билан сарой тарихчиси, шоир Шермуҳаммад ибн Амир Авазбий Миробал-Мунис (1778-1829) Хива хонлиги тарихига бағишланган “Фирдавс ул-иқбол” асарини ёзди. Ўзбек тилида ёзилган бу асар “Иқболнома” номи билан ҳам машҳурдир. Хива хонлигининг XVIII-XIX аср тарихи ҳақидаги қимматли

маълумотлар берувчи бу асар кейинчалик Оллоқулихон топишириғи билан Муниснинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан давом эттирилди ва Хива хонлигининг то 1872 йилгача, яъни рус истилочилиқ юришларига қадар бўлган тарихи баёни билан тўлдирилди.

Огаҳий томонидан яратилган “Зубдат ут-таворих”, “Риёз уд-давла”, “Жомийъ ул-воқеоти султоний” каби тарихий асарлар ҳам Хоразм тарихнавислик мактабининг нодир намуналаридир.

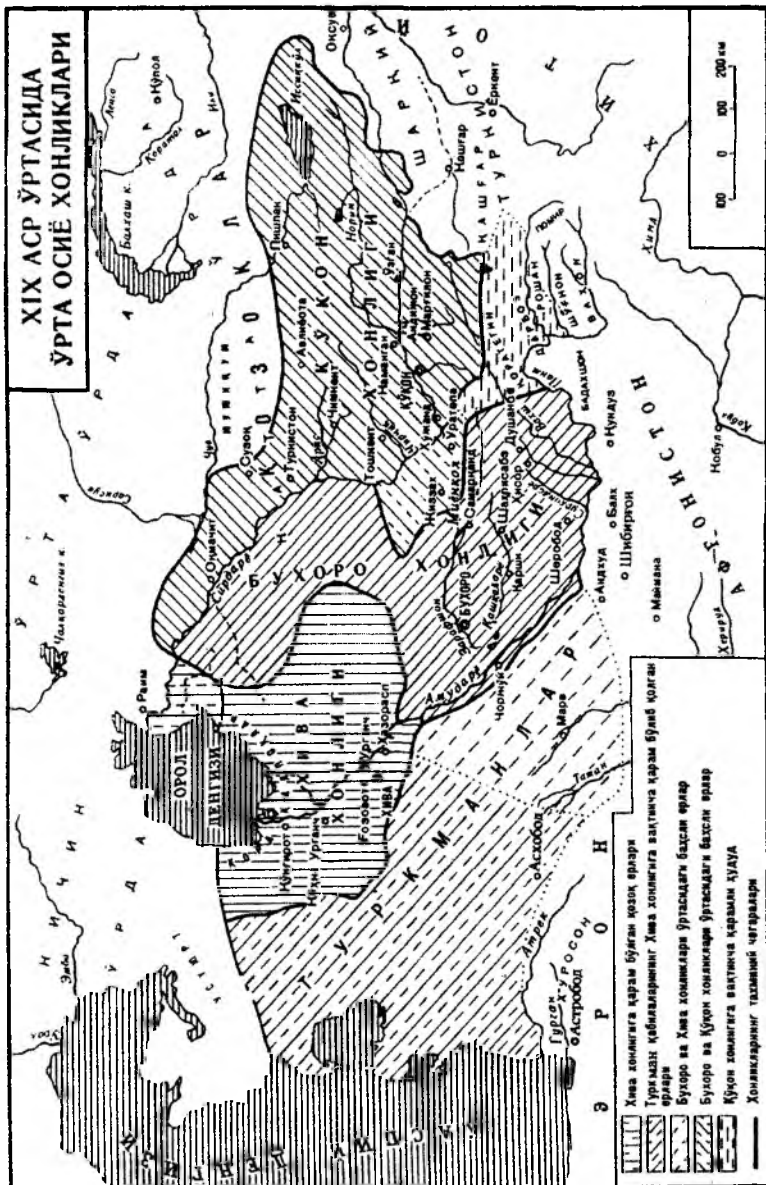
Хива хонлигининг тарихига бағишланган асарлар ичида Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний(1859-1923)нинг “Шажараи хоразмшоҳий” асари катта ўрин тутати. Бу асарда Хоразм воҳасининг рус армияси томонидан истило этилиши ҳақида қимматли маълумотлар бор. Баёний томонидан “Хоразм тарихи” асари ҳам ёзилган бўлиб, афсуски, у тўлалигича сақланиб қолмаган. Унда хонлиқдаги сарой амалдорлари, машҳур кишилар ҳақида маълумотлар, айниқса, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II(Феруз)нинг шох ва шоир сифатидаги тавсифи ўта аниқлиги билан ажралиб туради ҳамда Хоразм адабий муҳити ҳақида ҳам бир мунча тўлиқ тасаввур беради.

Хоразмда ўрта аср муаррихларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бўйича ҳам катта ишлар олиб борилди. Хусусан Огаҳий ўрта аср мусулмон муаллифларнинг бир қанча тарихий асарларини - Мирхонднинг “Равзат ус-сафо” асарини, Маҳфий Астрабодий ибн Муҳаммад Носирнинг “Нодирнома” асарини, Кайковуснинг “Қобуснома” асарини ва бошқа бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, Хоразм таржимончилиқ мактаби анъаналарини давом эттирди. Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) ҳукмронлиги даврида араб тарихчилари Ал-Маъсудий (X аср)нинг ва Ибн ал-Асир(XII-XIII аср бошлари)нинг асарлари, Баёний томонидан “Тарихи Табарий” асари ўзбек тилига таржима қилинди.

Меъморчилик. Хонлиқдаги меъморчилик аввало шаҳарлар ривожини билан боғлиқ равишда тараққий этиб борди. Пойтахт шаҳар Хива хонлиқдаги энг йирик шаҳар бўлиб, у 3 қисмдан: хон қароргоҳи, сарой (Ичон қалъа, Душон қалъа), бевосита шаҳар ва шаҳар атрофи - роботдан иборат эди.

Шаҳарда XIX аср бошларида 22та мадраса, 17та масжид, бир неча қарвонсарой, ҳаммом ва ёпиқ бозорлар мавжуд

ХІХ АСР ЎРТАСИДА ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИ

эди. Ҳазорасп, Урганч, Тошҳовуз, Вазир, Шоҳаббос, Гурлан, Хонқа, Хўжайли, Қўнғирот каби ўрта катталиқдаги шаҳарлар (улар ҳам мудофаа девори билан ўралган), Питнак, Ғазовот, Манғит ва бошқа кичик шаҳарлар бор эди. Хоразм Ўрта Осиёда ўзига хос услубга, ўз меъморчилик мактабига эга бўлган воҳадир. Буни Хивада ва хонлиқнинг бошқа шаҳарларида XVI-XIX асрларда қурилган кўплаб иншоотларида кўрамиз. Бу даврда, айниқса, хонлиқнинг пойтахти Хива шаҳрида кўплаб иморатлар, саройлар, мадасалар, масжидлар, хонақоҳлар, карвонсаройлар, ёпиқ бозорлар қурилди. Хивадаги меъморий иншоотлар асосан Ичан қалъада қурилган. Хоннинг ёзган қароргоҳи бўлган Дошон қалъа (ташқи қалъа) ҳам Хива шаҳарсозлиги ва меъморчилиги ҳақида катта маълумотлар беради. Бу даврда Хивада бунёд этилган иморатлар бизнинг давримизгача яхши сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги пайтда бу шаҳар ватанимизнинг “очиқ осмон остидаги музей шаҳар”ларидан биридир. Хивада қурилган бинолар, қўшни давлатлардагидек, анъанавий равишда сарой хазинаси ёки йирик бойлар маблағлари ҳисобига қуриларди.

Хивадаги меъморий обидалар ичида 1616 йилда барпо этилган Араб Муҳаммад мадрасаси, Анушахон томонидан қурилган масжид ва ҳаммомларни (XVII аср охири), 1719 йилда қурилган Шерғозихон мадрасасини ва бошқа биноларни айтиб ўтиш керак. Улар Хива меъморчилик мактабининг биринчи даврига хосдир.

Хива меъморчилигининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу давр иншоотлари ичида Элтузархон томонидан XIX аср бошларида қурилган Қўринишхона биносини, Оллоқулихон даврида қурилган Тошҳовлини (1832), Саид бий масжидини (1835), мадрасани, карвонсарой ва бозорни, Муҳаммад Раҳим биринчи даврида барпо этилган Полвон дарвозани, Муҳаммад Аминхон мадрасасини, Полвон ота масжидини (1811), унинг ёнида қурилиши тугалланмай қолган катта минорани ва бошқа кўплаб иншоотларни айтиб ўтиш мумкин.

Хоразм меъморчилигининг намуналари сифатида Ҳазораспдаги Раҳмонкул иноқ саройини ва бошқа шаҳарларда қурилган йирик масжидлар, карвонсаройлар ва биноларни ҳам кўрсатиш мумкин.

Хоразмда барпо этилган меъморий иншоотлар нафис безаклари, жим-жимадор нақшлари билан Хоразм меъморилик мактабининг ўзига хослигини кўрсатиб туради.

XIX асрнинг 2-ярмида Хивада кўплаб мадрасалар ва масжидлар барпо этилган. Улар ичида Муҳаммадмурод Девонбеги, Юсуф Маҳрам, Қадам Ясовулбоши, Иброҳим Хўжа, Юсуф ясовулбоши, Ҳусайн Муҳаммадбий, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Ислохўжа, Муҳаммад Паноҳбий, Баззоз Юсуфбек ибн Фозилбек ва бошқа кишилар томонидан қурилган мадрасаларни келтириб ўтиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Хива хонлиги XVI-XIX асрлардаги ўзбек давлатчилиги тарихини, жамият ҳаётидаги ўзига хосликларни ўрганишда муҳим ўрин тутадиган давлат сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Хива хонлари

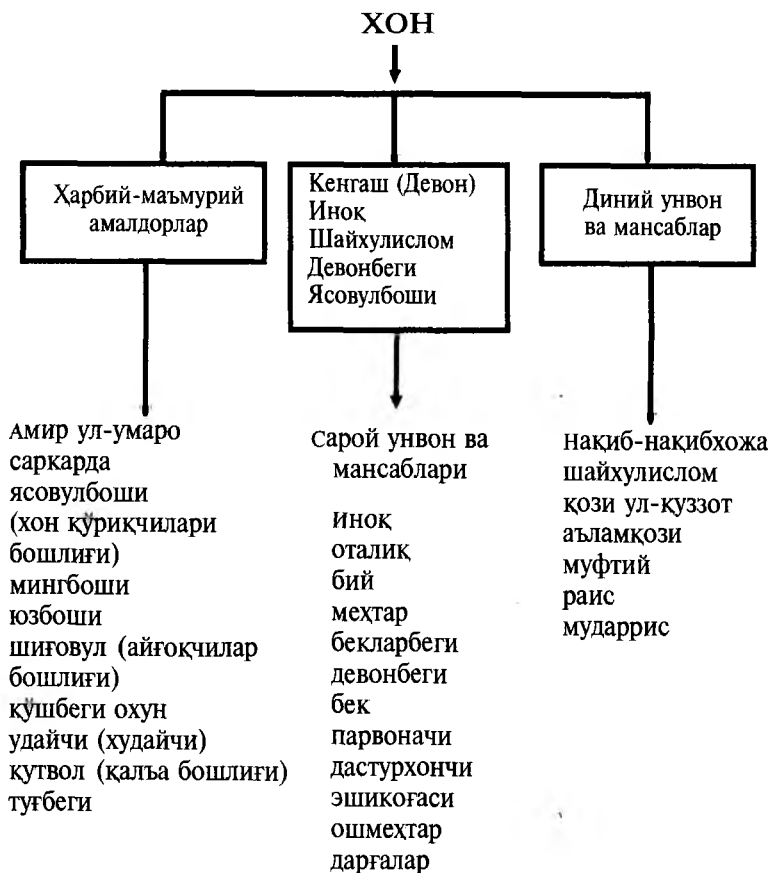
1. Араб Муҳаммадхон - 1602-1623 йй.
2. Исфандиёр - 1623-1643 йй.
3. Абулғозихон - 1643-1663 йй.
4. Анушахон - 1663-1687 йй.
5. Эрнак (Эренг) - 1687-1688 йй.
6. Шохниёз - 1688-1702 йй.
7. Араб Муҳаммад - 1702-1714 йй.
8. Шерғозихон - 1715-1728 йй.
9. Элбарсхон - 1728-1740 йй.
10. Нодиршоҳ (Эрон ҳукмдори) - 1740-1747 йй.
11. Ғойибхон (Таибхон) - 1747-1757 йй.
12. Абдуллахон - 1757-1758 йй.
13. Темур Ғозихон - 1758-1763 йй.
14. Абулғозихон - 1763-1804 йй.
(амалда: Иноқ Муҳаммад Амин - 1763-1790 йй.
Аваз Иноқ - 1790-1804 йй.)

Қўнғиротлар сулоласи ҳукмдорлари

15. Элтузархон - 1804-1806 йй.
16. Муҳаммад Раҳим I - 1806-1825 йй.
17. Оллоқулихон - 1825-1842 йй.
18. Раҳимқулихон - 1842-1845 йй.
19. Муҳаммад Аминхон - 1845-1855 йй.

20. Абдуллахон - 1855-1856 йй.
21. Кутлимуродхон - 1856й.(6 ой ҳукмронлик қилган.)
22. Саид Мухаммадхон -1856-1865 йй.
23. Мухаммад Раҳим II 1865-1910 йй.
24. Исфандиёр - 1910-1918 йй.
25. Саид Абдуллахон - 1918-1920 йй. (амалда Жунаидхон).

Хива хонлигидаги олий даражали сарой унвон ва мансаблари

XVI -XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқлар

Беҳистун ёзувларида милoddан аввалги VI асрда ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида сака тиграхауда (чўкки кигиз қалпоқли) қабилалари яшаб ўтганлиги ҳақида маълумот берилади. VI-VIII асрларда Орол денгизи атрофларида бижанак ва ўғуз этник гуруҳлари шаклланди. Ана шу бижанаклар қорақалпоқларнинг аجدоди ҳисобланади. VIII-X асрларда - қорақалпоқ халқи ташкил топа бошлаган даврда, Орол атрофи Кердер вилояти деб аталган.

1221 йилда Чингизхон қўшинлари Урганчни эгаллаб, Амударё тўғонини бузиб ташлади. Энди Амударё Кердер вилояти томон эмас, ғарб тарафга оқа бошлаган; экинчиларнинг қуриб қолиши сабабли қорақалпоқларнинг бир бўлаги Волга ва Ёйик дарёлари бўйларига, Қора денгиз қирғоқлари, Сирдарё ёқалари сари кўчиб кетганлар.

XII-XIII аср рус йилномаларида қорақалпоқлар “черные клобуки”, шарқ манбаларида “қора бўркли” тарзида тилга олинади. XIV аср охирларида қорақалпоқлар Волга ва Ёйик дарёлари оралиғида ташкил топган Нўғой (Манғит) хонлиги таркибида бўлганлар. Нўғой хони Идигу (Едигей) 1419 йилда ўлдирилгач, тахт талашишлар натижасида хонлик қучсизланди.

Нўғой хонлигида манғитлар таркибида яшаган қорақалпоқлар ўтроқ ва ярим кўчманчи халқ эди. Нўғой хонлигини қорақалпоқлар бошқарган.

XVI аср охирида Нўғой хони Исмоил авлодлари ўртасида ҳокимият учун кураш кучайди. Шу кураш давомида Ўрмамбетбий ўлдирилгач, XVII аср бошларида Тинаҳмаднинг авлоди Эштарак Мирзо ҳокимият тепасига келади. Унинг даврида ҳам ўзаро урушлар тўхтамади. Улуғ Нўғой ўрдаси Азов ва Кубан, Каспий ва Терек дарёлари оралиғида кўчиб, ўтроқлашиб туради. 1613 йили Нўғойлар Хо Урлук бошчилигидаги қалмоқларнинг ҳужумига дучор бўлади. XVII асрнинг 30 йилларида қалмоқлар Волга ва Ўрол дарёлари қуйи оқимларини эгаллагач яйловларидан ажралган нўғойлар ғарбга-Қрим тарафга кўчишга мажбур бўлади. Нўғойларнинг Олти

ул улуси Шарққа, Орол денгизи бўйларига келиб ўрнашади. XVII аср охирида қорақалпоқлар Сирдарё бўйига кўчиб келганлар.

1714 йилда Сирдарё бўйларида қорақалпоқлар Эшимхон(Эшмухаммад)ни хон қўтарганлар. Бу давлат Сирдарёнинг қуйи оқими, Волга бўйи қалмоқлари, Бошқурт улуси ва қозоқ хонликлари билан чегарадош бўлган. 1722 йилда қорақалпоқлар Жунғор қалмоқлари ҳужумига дучор бўлдилар.

1723 йили Жунғор қалмоқлари қозоқлар юртига бостириб кирдилар. Қозоқлар уч тарафга бўлиниб кўчиб кетдилар. Сирдарё қорақалпоқлари ҳам қозоқларга қўшилиб, бир гуруҳи Орол тарафга, иккинчи бўлаги Сирдарё бўйлаб юқорига - Тошкент тарафга жилишга мажбур бўлади; Фарғона водийсига келиб ўтроклашади.

Қорақалпоқ хонлигига Орол бўйлари ҳам қараган. Эшимхон Қораўзак туманида Эшимёп каналини қаздирган. 1715 йили Хива тахтига Шерғози ўтиргач, Орол бўйлариини ўзига бўйсундиради. 1723 йили қорақалпоқлар Шохтемир бошчилигида хонга қарши қўзғолон қўтарадилар ва шунда Шерғози ўлдирилади.

XVIII-XIX асрларда Амударёнинг шарқий тарафидан оқиб, Орол денгизига қуйилган Кўкўзак дарёси бўйидаги қўпсонли қорақалпоқлар билан ороллик ўзбекларда деҳқончилик, чорвачилик, балиқчилик гуллаб яшнаган. Мазкур дарё бўйида Оқёқиш номли қабилалар уюшмаси вужудга келади. Оқёқиш оти билан машҳур бўлган ҳозирги Тахтақўпир тумани ҳудудида сақланиб қолган қалъани халқ Ойдўст қалъа деб атайди.

Ҳужжатларда XVII-XVIII асрлардаги қорақалпоқ хонлари орасида Кучукхон, Табурчак султон бўлгани эслатилади. 1709 йили Табурчак султоннинг ўғли Ғойиб султон Ирис Мухаммад (Рисмамбет) қорақалпоқ ҳукмдори бўлган.

1747-1748 йиллари Абулхайрхон қорақалпоқлар устига чоповул ясаган; уларнинг бир қисмини Талас дарёсининг бўйига кўчириб келтириб, деҳқончилик билан шуғулланишга мажбур қилган. Қорақалпоқларнинг асосий қисми Янгидарё ва Қувондарё бўйларида деҳқончилик, чорвачилик, овчилик қилиб кун кечиришган.

Мухаммад Раҳимхон I Хива хонлигини марказлашган, иқтисодий кучли давлатга айлантириш мақсадида Янгидарё

(Жангадарё) бўйидаги қорақалпоқлар устига қўшин тортган, қорақалпоқ зодагонларини ўз тарафига оғдиришга ҳаракат қилган. Шунинг натижаси ўлароқ қорақалпоқ бийи Ойдўстбийнинг Янгидарё бўйидаги қорақалпоқларни Орол бўйига қўчириб келтиришига ёрдам берган.

Амударё этакларида яшовчи қорақалпоқлар ҳам Хива хонлиги қарамоғига ўтган.

XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз бера борди. Бу ўзгариш аввало уларнинг энди кўпроқ деҳқончилик билан шуғуллана бошлашида намоён бўлди.

Қорақалпоқлар ҳаётида балиқчилик муҳим аҳамият касб этади. Эндиликда балиқчиларнинг қишлоқлари вужудга келди. Сол устига қурилган сузиб юрувчи уйлар пайдо бўлди. Бу даврда хунармандчилик маълум даражада қаддини ростлаб бормоқда эди. Қорақалпоқлар эндиликда олача, дағал ип газлама мато, гилам тўқий бошладилар, ёғочдан турли буюмлар ясай бошладилар, тери пиширдилар, эгар, юган, айил, кигиз тайёрлаш билан шуғулландилар.

XIX асрнинг ўрталарида бир бой қорақалпоқнинг қўрғони атрофида бозор пайдо бўлди, кейинчалик бу ерда Чимбой шаҳри барпо этилди. Ўзининг қулай географик ҳолати туфайли шаҳар маъмурий марказга айланди.

Қорақалпоқлар ижтимоий ҳаётида уруғ-қабилачилик аъёналари устун эди. Ерга жамоа эгаллиги ҳукмрон эди.

XIX аср бошларида қорақалпоқ ерида янги-янги уруғлар вужудга кела бошлаган. Масалан, 1810 йилда эл қабиласидан чиққан қиётли қорақалпоқлар бийи Экиликнинг 400-500 ўтовига қўнғирот ва манғитлардан 200 ўтов қўшилган. Бундай ҳолат бошқа ўтовларда ҳам содир бўлган. Натижада 14 улус деб ном олган йирик уруғлараро бирлашма ташкил топган.

XIX аср ўрталаридан бошлаб қорақалпоқ ерида ҳам уруғ-қабилачилик муносабатларида ўзгариш бошланди. Айни пайтда ерга жамоа бўлиб эгалик қилиш ҳам барҳам топа бошлади. Эндиликда унинг ўрнида йирик заминдорлик қарор топди. Улар орасида 15 минг танобгача ерга эгалик қилувчилари ҳам бор эди.

XIX аср бошларидан бошлаб Хива хонлиги қорақалпоқларни ўзига тобе этиш учун кураш бошлади. 1803 йилда

хон Элтузар қабилалараро низодан фойдаланди ва қорақалпоқларнинг хитой қабиласини бўйсундирди.

1811 йилда қорақалпоқлар Хива хонлиги таркибига кирганлар. Хон қорақалпоқлар ерида қалъалар қурдира бошлади. Қорақалпоқлар энди хон учун ҳарбий мажбурият ўтайдиган бўдилар.

Уруш даврида қорақалпоқлар 1000 нафардан 2000 нафаргача навкар етказиб бериш мажбуриятини олдилар. Бундан ташқари, уруш пайтида ҳар бир хўжалик қозон солиғи деган солиқ тўлашга, суғориш иншоотларини қуриш ва таъмирлаш ишида иштирок этишга дучор этилганлар. Қорақалпоқлар 1827 йилда хонга қарши қўзғолон қўтардилар. Қўзғолонга қорақалпоқларнинг энг бадавлат тоифаиларига мансуб Ойдўстбий раҳбарлик қилган.

Мухаммад Раҳимхон I даври(1806-1825)да Ойдўстбий юқори мансабга қўтарилиб, саройга яқинлашган. Мухаммад Раҳимхон тахтга ўтирган куни унга зарбоф тўн, олтин сопли ханжар совға қилинган. У барча қорақалпоқ халқининг бийи даражасига қўтарилган. Ўшанда Орол, Қўнғирот эли Тўрамурад суфи бошчилигида мустақил бўлишга ҳаракат қилган.

Бу ҳаракат олдиан Ойдўстбий хондан ёрдам сўраган. Хива хони ёрдамида Ойдўстбий Оқёкиш бўйида (ҳозирги Тахтақўпир туманида) улкан қўрғон қурдирган.

Қўзғолон олдиан қорақалпоқлар орасида солиқ йиғиш учун Гадоийнёз маҳрам юборилган. У қорақалпоқларнинг хитой қабиласи бошлиғи Бекпўлатбийдан қўзғолон тайёрланаётгани тўғрисида эшитади. Шундан кейин маҳрам қўнғирот қабиласи бошлиғи Чўнқорабийнинг ўғли Қобилбий ҳузурига келади. Унинг уйида қолиб, одамларини Хивага жўнатади. 1827 йил 25 июль куни хон Ойдўстбий бошчилигидаги тайёрланаётган қўзғолон ҳақида эшитади. Хон Ойдўстбий қўзғолончиларини йўқотиш учун махсус қўшин тўплаб, унга Мухаммад Назарбий инокни қўмондон тайинлайди ва Хўжайли шаҳрига жўнатади. Шаҳар атрофида аскарлар ўрнашади.

Ойдўстбий қорақалпоқ кадхудо ва бийларини тўплаб, Орол денгизи бўйида Сори атов деган мавзеда машварат қилади. Йиғилганлар маслаҳати билан қорақалпоқ овулларига отлик чопарлар жўнатиб, шундай буйруқ беради: “Ҳамма бола-чақаси билан қўзғолонга йиғилсин. Кимда-ким бош

тортса, у душман ҳисобланади”. Натижада барча қорақалпоқлар тўпланиб қулай ерда хандақ қазиб, шоҳ-шаббалар ва аравалар билан мудофаа тўсиғи қуришган. 29 июлда Ойдўстбий ўзининг икки ўғли Ризо ва Тўрани 300 ботирга бош қилиб, Қўнғирот қўрғонига чоповулга юборади. Ўшанда Қўнғирот ҳокими Муҳаммад Яъқуб Мушриф қўрғон мудофаасини уюштирган. Уруш пешингача давом этган. Ойдўстбий аскарларининг бир қанчаси нобуд бўлган. Баъзилари денгиз томон қочган. Ризо ҳам, Тўра ҳам бор имкониятни ишга солсалар-да, енгилганлар.

Хўжайли шаҳри атрофида турган Муҳаммад Назар иноқ ҳамда Муҳаммад Ризо кушбеги учун ҳам хоннинг қўзғолончиларга қарши қўшин юбориш ҳақидаги фармони келади. Улар ёвмут ва шавдор қабилаларидан аскар тўплаб, Суйинбий, Дўсимбий, Муҳаммад Ниёз ясовулбошилар бошчилигида қўзғолончиларга қарши жўнатади. Булар орасида қорақалпоқлардан йиғилган одамлар ҳам бор эди. Жумладан, Давлатназарбий бошчилигида аскарлар Ойдўстбий қўзғолончиларига қарши жўнатилади. Ойдўстбий одамларининг енгилганини эшитиб, ўзига яқин одамлари билан Сори отовни ташлаб кетишга мажбур бўлади ва Қўқон тарафга йўл олади. Муҳаммад Назар иноқ унинг хабарини эшитиб, Ойдўстбий одамлари ортидан сараланган қўшин жўнатади. Қўшин икки кун деганда Чирикработ мавзеида Ойдўстбий одамларини ўраб оладилар. Натижада қўзғолончилар мағлубиятга учрадилар.

Қорақалпоқ халқининг маданияти. Чимбой, Қўнғирот, Хўжайли шаҳарларида қорақалпоқ хунармандлари қўнғиликни ташкил қилган. Масалан, темирчи, дурадгор, кигиз босувчилар, заргарлар, бўёқчи, кулолчи, тўқимачи қабилар. Устахонада 3-4 одам ишлаган. Шогирдлар 12-13 ёшдан қабул қилинган.

Орол денгизи бўйи Тербенбес овулида Арзимбет заргарнинг ишлари тарихий асарларда таъкидланади. У қорақалпоқ аёлларининг сеvimли бе­заги савкалани моҳирона ишлаган. Сирға, билагузук, узук, хайкал, ўнгирмунчок, зебигардон туморчалар ҳам ясаган. Айниқса, қорақалпоқ йигитлари киядиган чўғирмаларини тикиш юксак маҳорат талаб этган.

Яна бўрк тикиб кийишган. Уни қорақалпоқлар куроч деб аташади. Шоир Иброим Юсупов:

“Бир отинг чўгирма, бир отинг курош,
Замонинда бош кийим бўлганинг рос”.

дея ғурур билан куйлайди у ҳақда.

Аёллар, кизлар кийимлари орасида ҳам асрлар оша қадри тушмай келаётганлари бор.

Қорақалпоқлар Нукус, Қиёт, Қўнғирот, Қипчоқ каби шаҳарларда яшаганлар. Зарафшон водийсида XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг 37 овули мавжуд бўлган. Мазкур шаҳарларнинг энг йириги Қўнғирот бўлиб, у Орол-ликлар маркази бўлган. Хўжайли Орол бирлашмаси билан Хива орасидаги савдо маркази бўлиб, божхона шу шаҳарда жойлашган.

Яна Манғит, Чимбой, Жанга қалъа, Ойдўс қалъа, Эрназар қалъа, Қўк ўзак, Эшон қалъа шаҳарлари қорақалпоқ халқи томонидан яратилган маданий ва меъморчилик ёрғорлиги марказлари ҳисобланади.

Қорақалпоқ ёшлари Бухоро ва Хива шаҳарларида ўқиганлар. Қорақалпоқлар юртида XIX аср бошларида 318та мактаб, Қорақўм Эшон, Қалила охун, Эгамберган охун, Ойибет эшон, Эшонқалъа ва бошқа мавзеларда мадрасалар бўлган.

Қорақалпоқлар ўз тўй-маъракаларини қўшиқсиз, достонларсиз, тарихий ҳангомаларсиз ўтказмайдилар. Уларнинг халқ оғзаки ижоди жуда бой. Қорақалпоқ фольклор намуналари 20 жилдлигининг нашр этилгани фикримизнинг далилидир. Улар ўз сўз усталари бўлган чечанларни, жирова-бахшиларини қаттиқ севади. Эл оқсоқоллари, раҳбарлари ёнидан қиссахонлар аримаган.

Ўзбекларнинг афандиси бўлса, уларнинг Ўмирбек лақ-қаси бор.

Қорақалпоқларнинг қаҳрамонлик достонлари қадимдан маълум. Улардан “Қирққиз”, “Алпомиш”, “Қўблан”, “Маст-подшо”, “Едигей” достонларида қорақалпоқларнинг воқеаларга бой тарихи куйланади. “Едигей” достонида Амир Темур, Тўхтамиш билан боғлиқ воқеалар баён этилса, “Қирққиз”да қорақалпоқ халқининг XVIII асрда Жунғор қалмоқларига қарши озодлик кураши, Хоразм халқининг Эрон шоҳи Но-

диршоҳга қарши кураши ўз бадиий ифодасини топган.

Қорақалпоқларнинг халқ кўшиқларида эл йўлбошчилари, қаҳрамонлари Маман ботир, Эсангелди маҳрам, Ойдўстбий, Эрназар бийлар улуғланади.

Қозоқ маърифатпарвар олими Чўқон Валихоновнинг “Қорақалпоқлар саҳродаги биринчи шоир ҳам кўшиқчилар, шундан кейин қирғизлар ҳам туркманлар”, деган сўзлари бежиз айтилмаган.

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди жанр жиҳатидан лирик ва эпик асарларга бўлинади.

Қорақалпоқ адабиётида XVII-XVIII асрлардаги тарихий воқеаларни бадиий шаклда акс эттирган “Қирққиз” достони алоҳида ўрин тутати. Бу асар қорақалпоқ халқ қаҳрамонлик эпосидир.

Асар эрксеварлик, ватанпарварлик ва инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Асарнинг бош қаҳрамони Гулойим ўзининг қирқ нафар дугонаси ва ўз севгилиси Арслон билан бирга Эрон шоҳи Нодиршоҳ ҳамда қалмоқ хони Суртойша ҳужумидан юртини химоя қилишга отланади. Гулойим Хоразмни озод қилиб, у ерда қорақалпоқ, туркман, ўзбек ва қозоқ халқлари вакилларини бирлаштирган давлат тузади.

Асарда Гулойим билан бир қаторда жанг қилган Олтиной, Ўтбосган, Арслон, Сарвиноз кабилар тимсолида мардлик, жасурлик, ватанпарварлик, инсонийлик, айна пайтда душманга нисбатан шафқатсизлик хислатлари ўз ифодасини топган.

Қорақалпоқ ёзма адабиёти. XVIII асрдан бошлаб қорақалпоқ ёзма адабиёти шаклланди ва ривожлана бошлади.

XVIII - XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқ адабиётининг кўзга кўринган қатор намояндалари қалам тебратганларки, уларнинг номлари бугунги кунда ҳам ардоқланади. Улардан бири Жиен Жиров (1730-1784) эди. У машҳур бахши сифатида камол топди. Айна пайтда шеърлар ҳам битди. “Хайр энди, дўстлар”, “Юрагимда кўп доғим”, каби шеърларида жамиятдаги ноҳақликлардан нолийди.

Жиен Жирав ҳажвий асарнинг ҳам устаси эди. У “Ҳой хонимиз, хонимиз”, “Хон ёнида тўралар” каби ҳажвий шеърларини яратган.

Маълумки, қозоқ хони Абулхайрга қарши олиб борилган урушда қорақалпоқлар енгилган эди. Бу мағлубият натижасида улар азоб-уқубатларга дучор этилган. Хусусан, Сирдарё бўйларидаги қорақалпоқлар ҳар ёққа тарқаб кетганлар. Уларнинг бир қисми Тошкент атрофига (Чирчиқ бўйларига), бошқа бир қисми эса Қизилқум орқали Хоразмга (Орол денгизининг жанубий соҳилларига) кўчиб кетганлар. Мана шу машаққатли кўчишларнинг гувоҳи бўлган Жиен Жиров ўзининг “Дарбадар эл” номли достонини яратган эди.

Қорақалпоқ адабиётининг кўзга кўринган вакиллари дан яна бири Кунхўжа Иброҳим ўғли (1799-1830) эди.

Унинг бутун умри мухтожликда ўтган. Шоирнинг “Ўроқчилар”, “Оқ камиш”, “Чўпонлар” каби шеърлари диққатга сазовордир.

Ажиниёз Касибай ўғли (1811-1878) қорақалпоқ халқининг атоқли шоирларидан бири. Мўйноқдаги эски мактабда ўқиган. Кейин Хивадаги Шерғозихон мадрасасида илм олган.

Шоирнинг “Бўзатов” достонида қорақалпоқ халқининг бошқа юртларга кўчиб кетишга мажбур этилганлиги, катта маҳорат билан баён этилган. Ажиниёз шоир шеърларида ватанпарварлик, инсонпарварлик ғоялари устун туради.

Шоир Ажиниёзни бутун Ўрта Осиёда танитган асари “Қиз Менгаш билан айтишув” асари эди.

Қорақалпоқ халқи адабиёти унинг асосчиси Бердақ (1827-1900) номи билан машҳурдир.

Бердимурод Қарғабой ўғли Бердақ ёшлигидан онасидан етим қолиб, бир бурда нон учун овулма-овул иш қидиришга мажбур бўлган. У ижодини 18-19 ёшларида дўмбира чертиб шеър айтишдан бошланган. 25 ёшида истеъдодли шоир сифатида халқ орасида танилди. Унинг шеърларида халқнинг ҳаёти акс эттирилган.

Бердақ тарихий мавзуларда ҳам қалам тебратган. Унинг “Авлодлар”, “Омонгелди”, “Ойдосбий”, “Эрназарбий” каби асарларида халқ қахрамонлари фахр билан қуйланади.

Хулоса

Ўзбек халқи тарихи чуқур илдизларга ва бой ўтмишга эга. Бу тарих энг қадимги даврлардан бошлаб кўп минг йиллар давомида ривож топган аجدодларимиз ва халқимиз тарихи сифатида тан олиниб ўрганилади. Чуқур таҳлил ва илмий мавзунини умумлаштиришгина ўтмишни изчил ўрганиш, унинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш, тараққиёти қонуниятларини тушунишга имкон яратади.

Президент И.А.Каримов тарихнинг аҳамияти ҳақида махсус таъкидлаб ўтадилар: “Миллий мафқурани шакллантиришдаги энг катта манба - бу ҳаққоний ёритилган тарихдир. Тарихни билмай туриб, мафқуранинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди”¹. Юртбошимиз халқимизнинг тарихий-маданий анъаналари ва инсонпарварлик қадриятлари асосида таркиб топаётган миллий истиқлол мафқурага бўлган заруриятни асослаб, унинг моҳиятини очиб берди. Ўзбекистоннинг барча фуқаролари манфаатларига хизмат қиладиган миллий ғоя мамлакатимизни бугунги ва истиқболдаги тараққиёти, унинг ривожини ва гуллаб яшнаши билан узвий боғланади. Бу ҳар бир фуқаро, бугун жамиятнинг фаол ҳаракат қилишини тақозо этади, зеро, улар республика мустақиллиги белгилаб берган мақсад ва вазифаларни рўёбга чиқариш учун сафарбар этиладилар. Мустақиллик мафқураси эркин жамият қуришнинг маънавий асосларини кўрсатиб беради. Бундай эркин жамият барча фуқароларнинг орзу-истагидир. Кишилар онгидаги бундай интилишнинг шаклланишини ҳам мафқуранинг интеграция-бирлаштирувчи вазифаси белгилайди. Олдимизда турган муаммоларни муваффақиятли ҳал этилишига кўмак берувчи йўللарни тадқиқ этиш, қидириш жуда муҳимдир. Бу борада тарихий онгни шакллантиришнинг аҳамияти бекиёсдир. Ҳуқуқий давлатнинг ва демократик жамиятнинг шаклланишида гуманитар таълим муҳим ўрин тутаети. Бу борада мамлакатимизда муайян мақсадларга йўналтирилган тарихий таълимий сиёсат бошлангани алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг янги тарихи муаммоларини тадқиқ этиш, тарихни ўрганишга янгича ёндошув бу фанни ўқитиш услубиятини ва Ўзбекистон тарихи бўйича янги дарсликлар яратиш масаласини сифат жиҳатидан тамоман янги ва жиддий поғонага кўтаришга хизмат қилади. Бугунги кунда халқимиз тарихи бўйича қатор янги мактаб дарсликлари яратилди ва нашр этилди. Бу дарсликларни синовдан ўтказиш жараёни уларнинг айримлари бу фанни ўрганиш-ўргатишда сифат жиҳатдан янги

¹ Донишманд халқимизнинг мустахкам иродасига ишонаман. Президент Ислам Каримовнинг “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига жавоблари. “Фидокор”, №69 (168), 2000 йил, 8 июнь.

даражага кўтарилганини кўрсатмоқда. Умумий ўрта таълим мактаблари учун Ўзбекистон тарихи ва жаҳон тарихи бўйича таълимнинг давлат стандарти ва ўқув дастурларининг ишлаб чиқилиши ва нашр этилиши бу соҳадаги вазифаларимизни белгилаб беради. Олий тарихий таълим соҳасида ҳам чуқур ислохотлар ўтказилмоқда, муайян ишлар амалга оширилмоқда. Хуллас, ўтиш даврига хос бўлган объектив муаммолар мавжудлигига қарамай, тарих фани ривожига босқичма-босқич даврий янгиланишларни кузатиш мумкин.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган ушбу китоб тарихчилар олдида қўйилган вазифаларни амалиётга татбиқ қилиш йўлидаги тadbирлардан биридир. Китобда ўзбек халқи ва унинг аجدодлари ўз давлатчилиқ тизимига қайси даврдан бошлаб эга бўлганлиги, халқимизнинг давлатчилиги тарихининг асосий босқичлари ва омиллари, сиёсий, ижтимоий - иқтисодий ва маданий жараёнларнинг ўзига хос асосий хусусиятлари ва бошқа масалалар таҳлил этилди. Бундан мақсад кенг китобхонларни ушбу муҳим мавзулар билан таништириб чиқишдан тапқари, республика гуманитар фанлар соҳасидаги олимларни ушбу китоб муҳокама-сига жалб этиш, таҳлил этилган муаммолар юзасидан ҳолис фикр-мулоҳазаларини олишдир. Янги фикрлар, таклифлар ва тadқиқотлар асосида ўзбек халқи давлатчилиги мавзусини ўрганишда аниқ мақсадга қаратилган янги йўналишлар пайдо бўлади.

Ватан тарихи ва бой маданий меросимизни ўрганиш ватанпарвар инсонни шакллантиришнинг муҳим омилдир. Зеро, ватанпарвар фуқаро учун Ватан, халқ, жамият ва давлат тушунчалари муқаддас бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам ватанпарварлик мафкурасининг шаклланиши жараёнида барча олим ва ўқитувчиларнинг имкониятларини кенг миқёсда гуманитар-таълимий сиёсатни муваффақият билан амалга ошириш мақсадларига йўналтириш муҳим вазифадир. Ижтимоий йўналишдаги мутахассисларнинг бундай бирлашуви, уларнинг илмий ва ўқув-услубий ҳамкорлиги ижобий натижаларга олиб келишига ишончимиз комил. Бугунги давр - бирлашиш ва бунёдкорлик давридир.

Адабиётлар рўйхати

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, сиёсат, мафкура. Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Асарлар тўплами. Т., “Ўзбекистон”, 1998.
- 3.Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т., “Шарқ”, 1998.
- 4.Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998.
- 5.Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., “Шарқ”, 1998.
- 6.Абаев В.И. Миф и история в Гатах Зороастра. “Историко-филологические исследования”. Памяти Н.И. Конрада. М., “Наука”, 1974.
- 7.Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. Т., “Фан”, 1968.
- 8.Абдурахмон Толеъ. История Абулфайзхана. Т., “Фан”, 1959.
- 9.Абдулвахҳоб Халлоф. Усул ул-фикҳ. Т., “Адолат”, 1997.
- 10.Абулғози. Шажараи турк. Т., “Қўлпон”, 1990.
- 11.Абуль-Гази Багадур - хан. Родословное древо тюрков. М. -Т.-Б., 1996.
- 12.Авесто. “Санъат”, 1991, № 5-12, 1992, № 1.
- 13.Авесто. “Тулистон”, 1999, №1-5.
- 14.Адамс Р. Изучение бронзового века Месопотамии и соседних регионов. “Древние цивилизации Востока”. Т., “Фан”, 1986.
- 15.Аминов Б. Қашқадарё вилояти эпиграфик ёдгорликлари. Тўплам: “Ўзбекистон қадимда ва ўрта асрларда”. Республика ёш тарихчи олимлари илмий анжумани маърузалари. Самарқанд, 1993.
- 16.Аминов Б. Кеш амирлари. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. Т., “Шарқ”, 1998.
- 17.Аннаев Т., Шайдуллаев Ш. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 18.Арриан. Поход Александра. Перевод М.Е.Сергеенко. М.,-Л., 1962.
- 19.Аҳмедов Б.А. Улуғбек. Т., “Камалак”, 1989.
- 20.Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”, 1991.
- 21.Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т., Абдулла Қодирий номидаги “Мерос”, 1991.
- 22.Аҳмедов Б.А. Амир Темурни ёд этиб. Т., “Ўзбекистон”, 1996.
- 23.Аҳмедов Б., Муқминова Р., Пуғаченкова Г. Амир Темур. Т., “Университет”, 1999.
- 24.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.т.І. М., 1963.

25. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т. II. М., 1963.
26. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т., "Фан", 1960.
27. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков А.А. Средневековый город Средней Азии., М., "Наука", 1973.
28. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. М., "Наука", 1987.
29. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов. М., "Наука", 1986.
30. Бухоро тарихи. Муаллифлар гурухи. Т., "Фан", 1974.
31. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., "Фафур Гулом", 1991.
32. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовий Сырдарьи VII-V вв. до н.э. Тр ХАЭ, т. VIII, М., "Наука", 1973.
33. Воробьева М. Г. Проблема "Большого Хорезма" и археология. В кн: "Этнография и археология Средней Азии". М., "Наука", 1971.
34. Гардизи Абу Саид. Зайнулахбор. Украшение известий. Т., "Фан", 1991.
35. Геродот. История. В девяти книгах. Перевод Г.А. Стратановского Л., "Наука", 1972.
36. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. Т. "Фан", 1966.
37. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. М., "Наука". 1985.
38. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. М., "Наука", 1985.
39. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. М., "Наука", 1982.
40. Жабборов И.М. Кўхна харобалар сири. Т., "Ўзбекистон", 1968.
41. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т., "Фан", 1965.
42. Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Сибир (XV-XIX асрлар). Т., "Фан", 1962.
43. Зиёев Ҳ.З. Ўрта Осиё ва Волга бўйлари. Т., "Фан", 1965.
44. Зиёев Ҳ.З. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. Т., "Шарқ", 1998.
45. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш манба-шунослиги. "Ўзбекистон тарихи", 1999, № 1.
46. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). Т., "Шарқ", 2000.

47. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I ва II китоб. Т., “Меҳнат”, 1992.
48. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья. Тр.ХАЭ, т 10., М., “Наука”, 1977.
49. Исҳоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. Т., “Фан”, 1992.
50. Йўлдошев М. И. Хива хонлигида феодал ер эгалити ва давлат тузилиши. Т., “Фан”, 1959.
51. Кабиров А., Сағдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Т., “Ўқитувчи”, 1990.
52. Кабиров А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Т., “Фан”, 1976.
53. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Под.ред.В.С. Соколова. М., “Наука”, 1963.
54. Мавлонов Ў. М. Насаф-Қарши тарихидан лавҳалар. “Жамият ва бошқарув”, 1998, 4-сон.
55. Мавлонов Ў.М. Некоторые особенности экспорта из Кашкадарьинского оазиса в XVIII-XIX вв. Тўплам: “Ўзбекистон тарихи ва маданияти муаммолари”. Т., “Университет”, 1996.
56. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М., “Наука”, 1964.
57. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. Пер. Б.Ахмедова. Т., “Фан”, 1977.
58. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., “Ўлпон”, 1994.
59. Махмудов Т. Авесто ҳақида. “Гулистон”, 1999, 4-5 сонлар.
60. Мир Мухаммад Амин Бухорий. Убайдулла Наме. Т., “Фан”, 1957.
61. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., “Фан”, 1993.
62. Мухаммад Юсуф Мунши. Мукимханская история. Т., “Фан”, 1956.
63. Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Тошкент. Т., “Фан”, 1988.
64. Мухаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. Т., “Фан”, 1991.
65. Мухаммаджонов А.Р., Неъматов Т.Н. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., “Фан”, 1957.
66. Мухаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т., “Ғафур Ғулом”, 1989.
67. Набиев Р.Н. 1847 йил Тошкент кўзғолони ва унинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари. Т., “Фан”, 1966.
68. Наршахий Мухаммад. Бухоро тарихи. Т., “Фан”, 1966.
69. Насимхон Раҳмон. Турк хонлиги. Т., 1990.
70. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., “Адолат”, 1997.
71. Низомиддинов И. XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё ва Ҳиндистон муносабатлари. Т., “Фан”, 1966.

72. Норкулов Н. Беруний ва Хоразм. Т., "Фан", 1973.
73. Норкулов Н.К. Темурийлар маданияти тарихидан лавҳалар. Урганч, 1966.
74. Пидаев Ш.Р. Поселения кушанского времени Северной Бактрии. Т., "Фан", 1978.
75. Пидаев Ш.Р. Сирли кушонлар салтанати. Т., "Фан", 1990.
76. Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. М., "Наука", 1965.
77. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи кушан. М., "Наука", 1979.
78. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия - Тохаристан. Т., "Фан", 1990.
79. Пугаченкова Г.А. Темурийлар меъморий мероси. Т., Қомуслар бош тахририяти, 1996.
80. Пьянков И.В. Бактрия в античной традиции (общие данные о стране, название и территория). Душанбе, "Дониш", 1982.
81. Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. Душанбе, "Дониш", 1975.
82. Ртвеладзе Э.В. Лившиц В.А. Памятники древней письменности. Т., "Фан", 1985.
83. Ртвеладзе Э.В. Ўрта Осиёнинг қадимги тангалари. Т., "Фан", 1987.
84. Ртвеладзе Э.В. Ксениппа - Паретака. Сб.: "Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье". М., "Наука", 1981.
85. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Т., "Энциклопедия", 1999.
86. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Т., "Фан", 1995.
87. Самарқанд тарихи. 1-2 том. Муаллифлар гуруҳи. Т., "Фан", 1971.
88. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., "Ўқитувчи", 1996.
89. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Т., "Фан", 1987.
90. Сагдуллаев А.С., Эшов Б. Заратуштра - ҳақиқатми ё афсона? "Фан ва турмуш", 1995, 4-сон.
91. Сагдуллаев А., Аминов Б., Якубов Б. Қашқадарё тарихидан лавҳалар. Қарши, "Насаф", 1997.
92. Семенов А.А. Очерки поземельно - податного и налогового устройства Бухарского ханства. Труды САГУ, серия II, вып. 1. Т., "САГУ", 1929.
93. Страбон. География. В 17 книгах. Перевод Г.А. Стратановского. М., "Наука". 1964.
94. Сулаймонов Р., Исҳоқов М. Заратуштранинг ватани ва

яшаган даврига оид мулохазалар. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

95. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографический очерк). Т., “Фан”, 1958.

96. Сулаймонова Ф. Шарк ва Ғарб. Т., “Фан”, 1991.

97. Темур тузуклари. Т., “Ғафур Ғулом”, 1997.

98. Темур ва Улугбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1996.

99. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., “МГУ”, 1948.

100. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Т., “Фан”, 1964.

101. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта М., “Наука”, 1962.

102. Ходжайов Т.К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. Т., “Фан”, 1980.

103. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. Т., “Фан”, 1997.

104. Хўжайов Т.К., Абдуллаев Р. Аждодларимиз қиёфаси. Т., “Фан”, 1990.

105. Чехович О.Д. К истории феодальных отношений в Бухаре XVII в. Сб: “Материалы по истории Узбекистана”, Т., “Фан”, 1973.

106. Чехович О.Д. XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида аграр муносабатлар тарихига доир ҳужжатлар. Т., “Фан”, 1954.

107. Шарафуддин Роқимий. Тарихи касира. Т., “Маънавият”, 1998.

108. Шахермайер Ф. Александр Македонский. М., “Наука”, 1984.

109. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т., “Камалак”, 1994.

110. Шишкин В.А. Варахша. Т., “Фан”, 1963.

111. Ширинов Т., Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского Междуречья. Т., “Фан”, 1986.

112. Шонийёзов К.Ш. Қанғ давлати ва қанғликлар. Т., “Фан”, 1990.

113. Якубов Б. Шахрисабз ва Китоб тарихидан. Қарши., “Насаф”, 1996.

114. Ўзбекистон тарихи. Масъул муҳаррирлар А.С.Сағдуллаев, Б.Эшов. II нашр. Т., “Университет”, 1999.

115. Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа. “Ўзбекистон тарихи”, 1999, 1-сон.

116. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. Т., “Академия”, 1998.

117. Қадимги Кеш - Шахрисабз тарихидан лавҳалар. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир А.С.Сағдуллаев. Т., “Шарк”, 1998.

- 118.Кудратов С. Марказий Осиё ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши. Гулистон, 1998.
- 119.Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. Т. “Ған”, 1959.
- 120.Ғуломов Я.Ғ. Археология - тарих ғани хизматида. Т., “Ған”, 1976.
- 121.Ғуломов Х.Ғ. Россиянинг Бухоро хонлиги билан XVII асрда элчилик муносабатларига доир. Т., “Ған”, 1992.
- 122.Ҳакимхон Тӯра. Мунтахаб ут-таворих. I-II китоб, Душанбе, “Дониш”, 1985.
- 123.Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Т., “Чӯлпон”, 1993.
- 124.Ҳоғиз Таниш Бухорий. Абдулланома. Нашрга тайёрловчи академик Б.Аҳмедов. I, II жилдлар. Т., “Шарқ”, 1999, 2000.

Мундарижа

Мукаддима.....	3
Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даври.	8
Ўзбек халқи аجدодларининг илк давлатчилиги тарихидан.....	16
Аҳамонийлар босқинига қарши кураш.....	38
Македониялик Искандарнинг юришлари ва юнон-македон босқинчиларига қарши кураш.....	44
Милоддан аввалги IV аср охири - милодий IV аср давлатчилик тарихи.....	50
Илк ўрта асрлар давлатчилиги тарихи (V-VIII аср ўрталаригача). Эфталийлар давлати.....	60
V-VII асрларда Хоразм, Сўғд ва Фарғона.....	65
Араб халифалиги даврида Мовароуннахр.....	72
IX-XIII аср бошларида ўзбек халқи давлатчилиги тарихида сулолалар. Тохирийлар давлатининг ташкил топиши.....	82
Сомонийлар давлати.....	87
Қорахонийлар давлати.....	94
Хоразмшоҳлар давлати	103
IX-XII асрларда солиқ турлари.....	108
IX-XII асрларда маданий ҳаёт.....	110
Мўғул босқинчиларига қарши кураш	118
Чингачой улуси.....	121
Амир Темур давлати	128
Бухоро хонлиги. Шайбонийлар сулоласи даври	146
Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи даври	173
Бухоро амирлиги	190
Қўқон хонлиги.....	213
Хива хонлиги	234
XVI-XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқлар.....	254
Хулоса.....	262
Адабиётлар.....	265

Анатолий Сагдуллаев, Бобир Аминов,
Ўктам Мавлонов, Наим Норкулов

Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти

I қисм

“Академия” нашриёти
Тошкент 2000

Мухаррир Ш.Юсупов
Мусаҳҳих Т.Соатова
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир И.Розиқова
Компьютерчилар Н.Матмусаева, Д.Файзуллаева
И.Розиқова

Теришга берилди 11.08.2000. Босишга рухсат этилди 8.06.2000. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табағи 17,5. Нашриёт ҳисоб табағи 17,0. Адади 3000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № . 1085

“Шарқ” нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, “Буюк Турон” кўчаси, 41-уй.

